



**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ**

**Το παιδί και ο έφηβος στο έργο της Γαλάτειας
Γρηγοριάδου-Σουρέλη**

Βαρβάρα Πεπονάκη

A.M.: 215814

**ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Τομέας Επιστημών της Αγωγής
Κατεύθυνση: Ανάγνωση, Φιλαναγνώσια και Εκπαιδευτικό Υλικό**

ΑΘΗΝΑ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΗΛΩΣΗ ΜΗ ΛΟΓΟΚΛΟΠΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΗΨΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ	
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	6
ABSTRACT.....	7
ΠΡΟΛΟΓΟΣ-ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ-ΣΟΥΡΕΛΗ

1.1. Βιογραφικά στοιχεία της συγγραφέως.....	13
1.2. Το έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	21
1.3. Θέσεις και απόψεις της Γρηγοριάδου-Σουρέλη για την Παιδική Λογοτεχνία.....	28

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ -ΣΟΥΡΕΛΗ

2.1. Τάσεις και εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο και η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	35
2.2. Η σύγχρονη παιδική και νεανική ελληνική λογοτεχνία και η θέση της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:
Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ Ο ΕΦΗΒΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ-ΣΟΥΡΕΛΗ

Η οικογένεια στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	50
3.1. Το πρόσωπο της μητέρας στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη	51
-Τα χαρακτηριστικά του μητρικού προσώπου.....	51
-Το επάγγελμα της μητέρας.....	61
-Σχέσεις μητέρας και παιδιού.....	63
3.2. Το πρόσωπο του πατέρα στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη	66
- Τα χαρακτηριστικά του πατρικού προσώπου.....	66
- Το επάγγελμα του πατέρα.....	72
- Σχέσεις πατέρα και παιδιού.....	75
3.3. Οι συζυγικές σχέσεις στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	80
3.4. Οι αδερφικές σχέσεις στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	85
3.5. Η τρίτη ηλικία: Το πρόσωπο του παππού και της γιαγιάς.....	90

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ :
Η ΦΙΛΙΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΦΗΒΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ-ΣΟΥΡΕΛΗ

4.1. Ο αδερφικός φίλος.....	97
4.2. Ο αλλοεθνής φίλος.....	105
4.3. Οι ομάδες συνομηλίκων.....	113
4.4. Η απουσία των φίλων-Η μοναξιά.....	118
4.5. Ο θάνατος του φίλου.....	124

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ :

ΤΟ ΠΑΙΔΙ, Ο ΕΦΗΒΟΣ ΚΑΙ Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ-ΣΟΥΡΕΛΗ

5.1. Η εκπαίδευση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	126
5.2. Ο δάσκαλος και ο ρόλος του στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	133
5.3. Το παιδί και ο έφηβος ως μαθητές στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	142
5.4. Η θρησκευτικότητα στη ζωή του παιδιού και του εφήβου.....	147

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ:

ΤΟ ΠΑΙΔΙ, Ο ΕΦΗΒΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

6.1. Γενικά χαρακτηριστικά του παιδιού και του εφήβου στα έργα της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.....	152
6.2. Το ερωτικό στοιχείο.....	156
6.3. Το παιδί, ο έφηβος και το κοινωνικό περιβάλλον	158
6.3.1. Το παιδί και ο έφηβος μέσα στον πόλεμο	158
6.3.2. Το παιδί, ο έφηβος και η πολιτική.....	161
6.3.3. Το παιδί και ο έφηβος απέναντι σε μεγάλα κοινωνικά προβλήματα	164

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	174
--------------------------	------------

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	182
----------------------------	------------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	183
--------------------------	------------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	193
-----------------------	------------

ΔΗΛΩΣΗ ΜΗ ΛΟΓΟΚΛΟΠΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΗΨΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ

Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων, δηλώνω ενυπογράφως ότι είμαι αποκλειστικός συγγραφέας της παρούσας Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας, για την ολοκλήρωση της οποίας κάθε βοήθεια είναι αναγνωρισμένη και αναφέρεται λεπτομερώς στην εργασία αυτή. Έχω αναφέρει πλήρως και με σαφείς αναφορές, όλες τις πηγές χρήσης δεδομένων, απόψεων, θέσεων και προτάσεων, ιδεών και λεκτικών αναφορών, είτε κατά κυριολεξία είτε βάσει επιστημονικής παράφρασης.

Αναλαμβάνω την προσωπική και ατομική ευθύνη ότι σε περίπτωση αποτυχίας στην υλοποίηση των ανωτέρω δηλωθέντων στοιχείων, είμαι υπόλογος έναντι λογοκλοπής, γεγονός που σημαίνει αποτυχία στη Διπλωματική μου Εργασία και κατά συνέπεια αποτυχία απόκτησης του Μεταπτυχιακού Τίτλου των Μεταπτυχιακών Σπουδών, πέραν των λοιπών συνεπειών του νόμου περί πνευματικών δικαιωμάτων.

Δηλώνω, συνεπώς, ότι αυτή η Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία προετοιμάστηκε και ολοκληρώθηκε από εμένα προσωπικά και αποκλειστικά και ότι, αναλαμβάνω πλήρως όλες τις συνέπειες του νόμου στην περίπτωση κατά την οποία αποδειχθεί, στο μέλλον, ότι η εργασία αυτή ή τμήμα της δεν μου ανήκει διότι είναι προϊόν λογοκλοπής άλλης πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ονοματεπώνυμο μεταπτυχιακής φοιτήτριας/μεταπτυχιακού φοιτητή:

Βαρβάρα Πεπονάκη

A.M. : 215814

Τόπος και ημερομηνία: Αθήνα- 2019

Υπογραφή:

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία επιχειρεί μια θεώρηση του παιδιού και του εφήβου, μέσα στα έργα της συγγραφέως της παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Στην εργασία γίνεται κατ' αρχάς εκτενής προσέγγιση της πορείας της συγγραφέως και εντοπίζονται εμπειρίες και βιώματά της, που αποτέλεσαν γι' αυτή πηγή έμπνευσης και δημιουργίας. Στη συνέχεια η εργασία ασχολείται με τον τρόπο, με τον οποίο παρουσιάζονται από τη συγγραφέα θεσμοί και σχέσεις που πλαισιώνουν τα παιδιά και τους εφήβους χαρακτήρες των έργων της, δηλαδή η οικογένεια, οι φιλικόι δεσμοί και το σχολείο. Επιδιώκεται, επίσης, να εντοπιστεί ο βαθμός, στον οποίο τα άτομα του οικογενειακού και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος επηρεάζουν τη δράση, τις επιλογές και την ψυχολογία των ηρώων των εν λόγω λογοτεχνικών έργων.

Στην εργασία αναδεικνύεται, κυρίως, ο καθοριστικός ρόλος που έχουν στην εξέλιξη και τη θετική πορεία των νεαρών ηρώων της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη οι πατρικοί και μητρικοί χαρακτήρες, οι δεσμοί ανάμεσα στα αδέρφια και οι φιλικόι δεσμοί. Εξίσου σημαντική για την εξέλιξη του χαρακτήρα των λογοτεχνικών ηρώων της συγγραφέως είναι η παρουσία της εκπαίδευσης, όπως και η παρουσία των θερμών δασκαλομαθητικών σχέσεων. Τέλος, στην εργασία εντοπίστηκε η σημαντική επίδραση που ασκούν στους ήρωες της συγγραφέως οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής στην οποία ζουν.

Λέξεις κλειδιά : παιδική και εφηβική λογοτεχνία, Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οικογένεια, φιλία, εκπαίδευση

ABSTRACT

This dissertation makes an attempt to analyze the children's and teenagers' position in the literary works of Galatea Grigoriadou –Soureli, a well-known author of children and adolescent literature. In the first place, the paper presents an extensive and constructive approach to the author's writing evolution and the experiences that influenced her personality, work and creative process. Additionally, this paper describes the social institutions and relationships, such as family, friendships and educational system, which lead to the creation of the author's children and adolescent heroes. This dissertation also strives to identify the extent to which the characters' family members and people of their wider social environment affect their actions, choices and psychology.

The paper concludes that the relations, the characters form with their parents, siblings and friends are decisively interconnected not only with their evolution but also with the positive life choices they make. The role of education is equally important for the development of the author's characters. Moreover, the warm relations that were developed between her characters and their teachers, proved to play a pivotal role in the life of Galatea Grigoriadou –Soureli's characters, too. Finally, the paper shows how the historical and social conditions of the time have an impact on both the everyday life of the heroes and their personal life journey.

Key words: children and adolescent literature, Galatea Grigoriadou –Soureli, family, friendship, education

ΠΡΟΛΟΓΟΣ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η εργασία αυτή εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Ανάγνωση, φιλιαναγνώσια και εκπαιδευτικό υλικό», που παρακολούθησα στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στην περίοδο 2015-2017. Στην εργασία διερευνάται η θέση του παιδιού και του εφήβου στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη και αναδεικνύεται ο ρόλος, που διαδραματίζουν στο έργο της συγγραφέως θεσμοί και πρόσωπα του περιβάλλοντος του παιδιού και του εφήβου.

Η πρώτη επαφή μου με το έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη έγινε στα μαθητικά μου χρόνια. Είχα διαβάσει τότε πολλά έργα της συγγραφέως, η οποία υπήρξε ένας από τους πιο αγαπημένους λογοτέχνες των παιδικών και εφηβικών μου χρόνων, τόσο λόγω του ευαίσθητου, όσο και γλαφυρού τρόπου, με τον οποίο προσέγγιζε τους ήρωές της. Αυτά τα χαρακτηριστικά του έργου της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, καθώς και η αστείρευτη αισιοδοξία της, με έκαναν να την επιλέξω για έρευνα. Ο στόχος μου ήταν να παρακολουθήσω την πορεία της συγγραφέως στα νεοελληνικά γράμματα και να γνωρίσω καλύτερα τον ψυχισμό των ηρώων της.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου κ. Κωνσταντίνο Μαλαφάντη, για την ενθάρρυνση, τις παρατηρήσεις και τα ερευνητικά ερεθίσματα που μου προσέφερε, καθώς και για τον χρόνο που αφιέρωσε στην εργασία μου. Ευχαριστώ, επίσης, τα μέλη ΔΕΠ του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, που στα χρόνια των μεταπτυχιακών, αλλά και στη διάρκεια των προηγούμενων, πτυχιακών σπουδών μου, με υποστήριξαν έμπρακτα.

Ευχαριστίες χρωστώ στο προσωπικό των βιβλιοθηκών της Σχολής Επιστημών της Αγωγής του Πανεπιστημίου Αθηνών και των βιβλιοθηκών του Πανεπιστημίου της Κρήτης, που έθεσαν στη διάθεσή μου μελέτες και εργασίες για τη νεοελληνική παιδική λογοτεχνία, για το συγγραφικό έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, όπως επίσης και για έργα της συγγραφέως, που πλέον έχουν αποσυρθεί. Οφείλω, ακόμη να ευχαριστήσω τους υπεύθυνους του αρχειακού υλικού του περιοδικού *Διαδρομές*, που έθεσαν στη διάθεσή μου πολύτιμα άρθρα για την ολοκλήρωση της ερευνητικής μου εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έρευνα που κατέληξε στην παρούσα εργασία άρχισε με τη μελέτη των έργων της συγγραφέως Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τα οποία είναι πολλά και καλύπτουν διάφορες κατηγορίες της πεζογραφίας. Η συγγραφέας στη διάρκεια της πολυετούς παρουσίας της στον χώρο των γραμμάτων ασχολήθηκε ενεργά με τη μυθιστοριογραφία, έγραψε πολλά διηγήματα, καθώς και συλλογές παραμυθιών. Στα πλαίσια της έρευνας, διάβασα τα μυθιστορήματα, τις συλλογές διηγημάτων, αλλά και πολλά παραμύθια της Γρηγοριάδου-Σουρέλη και εντόπισα τα θέματα που αφορούν στη ζωή των παιδιών και εφήβων ηρώων της και απαντώνται συχνά στο έργο της συγγραφέως. Ακολούθησε μια δεύτερη προσεκτική ανάγνωση και καταγραφή των προς διερεύνηση θεμάτων.

Στη διάρκεια της έρευνας προσπάθησα να δω, στο μέτρο του δυνατού, όλο το συγγραφικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Δυστυχώς, ο εντοπισμός κάποιων έργων της συγγραφέως υπήρξε δύσκολος, λόγω εξάντλησής τους από τους εκδοτικούς οίκους που τα είχαν εκδώσει. Εδώ θα πρέπει να πω ότι ορισμένα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τα οποία αποδείχθηκαν πολύτιμα για την ολοκλήρωση της έρευνας, αποκτήθηκαν, μέσω διαδανεισμού, από τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες άλλων Παιδαγωγικών τμημάτων και ιδρυμάτων, πολλές φορές μετά από χρονοβόρες διαδικασίες.

Στη συνέχεια της ερευνητικής εργασίας ανέτρεξα στη βιβλιογραφία και είδα μελέτες και άρθρα που είχε γράψει η ίδια η συγγραφέας. Τα ευρήματα αυτής της έρευνας είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την εργασία, καθότι παρουσιάζουν τις απόψεις της συγγραφέως για τη λογοτεχνία και την τέχνη. Συγχρόνως, αναζήτησα συνεντεύξεις, που είχε δώσει η ίδια η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, μελέτες και εργασίες που σχολιάζουν την πορεία και την προσφορά της στην Παιδική Λογοτεχνία. Παράλληλα, διάβασα μελέτες για την νεοελληνική παιδική λογοτεχνία, κυρίως στη μεταπολεμική και μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα περίοδο, κατά την οποία η συγγραφέας εμφανίστηκε και παρουσίασε το μεγαλύτερο μέρος του λογοτεχνικού της έργου.

Η παρούσα εργασία βασίστηκε, επίσης, σε ένα μεγάλο μέρος της, στην ευρύτερη βιβλιογραφική έρευνα. Για τη συγκέντρωση του προς μελέτη σχετικού υλικού επιχείρησα μια εκτενή έρευνα σε μελέτες που αφορούσαν στο συγγραφικό

έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη και οι οποίες παρατίθενται στη βιβλιογραφία στο τέλος αυτής της εργασίας. Ξεχωριστή συμβολή στη διαμόρφωση της παρούσας εργασίας είχαν οι μελέτες του Β.Δ. Αναγνωστόπουλου «*Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*» και «*«Η ελληνική παιδική λογοτεχνία κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1945-1958)»*», οι οποίες αναπτύσσουν διεξοδικά την πορεία της μεταπολεμικής ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας και προσέφεραν πλούσιο υλικό σχετικά με τη συμβολή της Γρηγοριάδου-Σουρέλη σε αυτήν. Για την ολοκλήρωση της εργασίας βοήθησαν, επίσης, μελέτες του Αντ. Δελώνη, του Η. Ε. Καλλέργη, και της Α. Κατσίκης-Γκίβαλου (βλ. στη βιβλιογραφία) που αφορούν στα θέματα, με τα οποία ασχολήθηκε η συγγραφέας στη μακρά συγγραφική της πορεία.

Ξεχωριστή συμβολή στη συγγραφή της εργασίας είχε και η μεταπτυχιακή εργασία του Ιωάννη Α. Μητροφάνη με τίτλο: «*Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*», στην οποία αναπτύσσονται θέματα που αφορούν στα ιστορικά κυρίως μυθιστορήματα της συγγραφέως. Για τον σχεδιασμό, τη συγγραφή και τον τύπο των υποσημειώσεων που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία απαραίτητα κρίθηκαν τα παρακάτω συγγράμματα : «*Δέκα παραδείγματα μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας: Από τη θεωρία στην πράξη*» των Α. Τσιπλητάρη και Θ. Μπαμπάλη και «*Η μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες*» του Θ. Παππά.

Στην παρούσα εργασία με απασχόλησε ο τρόπος με τον οποίο η συγγραφέας παρουσιάζει το παιδί και τον έφηβο μέσα στο κοινωνικό, ιστορικό, αλλά και διηγηματικό της έργο. Συγχρόνως, με ενδιέφερε και η παρουσίαση βασικών κοινωνικών θεσμών, που περιβάλλουν και καθορίζουν τη δράση των ηρώων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, όπως η οικογένεια, η ομάδα συνομηλίκων, αλλά και η εκπαίδευση. Έτσι, προσπάθησα να εξετάσω τις σχέσεις που αναπτύσσουν τα παιδιά και οι έφηβοι ήρωες της συγγραφέως με τα μέλη του οικογενειακού, αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού και σχολικού τους περιβάλλοντος. Παράλληλα, μελέτησα και την επίδραση αυτών των σχέσεων στην ψυχοσύνθεση, αλλά και στην εξελικτική πορεία των νεαρών ηρώων στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Για τον λόγο αυτό στο επίκεντρο της ανά χείρας μελέτης έθεσα τα μυθιστορήματα και τα διηγήματα της συγγραφέως, που έχουν ως πρωταγωνιστές παιδικούς και εφηβικούς χαρακτήρες.

Στα έργα, όπου οι κεντρικοί μυθιστορηματικοί χαρακτήρες δεν ήταν παιδιά ή έφηβοι, μελέτησα, όπου ήταν δυνατό, τις βασικές θεματικές που απασχόλησαν την έρευνα.

Ο προβληματισμός που διαμορφώθηκε στη διάρκεια της έρευνας κατέληξε σε έξι κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο παρατίθενται ορισμένα στοιχεία για τη ζωή και την καταγωγή της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τα οποία διαπλέκονται με το συγγραφικό της έργο. Το κεφάλαιο εστιάζει και στις απόψεις που η συγγραφέας είχε διαμορφώσει για το βιβλίο, τη Λογοτεχνία και τη θέση τους στη ζωή των παιδιών και των εφήβων.

Το δεύτερο κεφάλαιο παρακολουθεί την εξέλιξη της Παιδικής Λογοτεχνίας και εστιάζει στην παρουσία της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στα νεοελληνικά γράμματα, φωτίζοντας το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίστηκε και δημιούργησε η συγγραφέας.

Στο τρίτο κεφάλαιο, προσεγγίζεται ο θεσμός της οικογένειας, όπως αυτός παρουσιάζεται στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη και βιώνεται από τους νεαρούς πρωταγωνιστές της. Επίσης, εξετάζονται λεπτομερειακά τα οικογενειακά πρόσωπα που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη και την πορεία των νεαρών πρωταγωνιστών της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Πρόκειται για τη μητέρα, τον πατέρα, τα αδέρφια, αλλά και τον παππού ή τη γιαγιά των κεντρικών αφηγηματικών χαρακτήρων. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί και ο τρόπος με τον οποίο αυτά τα πρόσωπα επηρεάζονται από το εκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Στο τέταρτο κεφάλαιο προσεγγίζονται οι φιλικές σχέσεις και ο τρόπος με τον οποίο αυτές δίνονται από τη συγγραφέα. Αναλύονται, επίσης, οι σχέσεις των ηρώων με τους φίλους τους, οι κοινές τους δράσεις, αλλά και οι συγκρούσεις, που παρατηρούνται ανάμεσά τους στα πλαίσια της ομάδας. Παράλληλα, στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται και ένα θέμα που απασχόλησε αρκετά τη συγγραφέα: η μοναξιά του παιδιού και του εφήβου και οι συνέπειές της.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, εξετάζεται ο θεσμός της εκπαίδευσης και οι αντιλήψεις, που έχουν οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη για το σχολείο. Στο κεφάλαιο αυτό προσεγγίζονται, επίσης, οι βασικές αρχές που διέπουν την εκπαίδευση σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια, μέσα στο έργο της συγγραφέως. Συγχρόνως, στο εν λόγω κεφάλαιο εξετάζονται οι σχέσεις που αναπτύσσουν τα παιδιά και οι έφηβοι με τους εκπαιδευτικούς, αλλά και με άλλα πρόσωπα, που λειτουργούν ως παιδαγωγικά πρότυπα. Επίσης, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο βλέπουμε τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες υπό το πρίσμα της μαθητικής

τους ιδιότητες και μελετάμε την επιρροή της σχολικής ζωής στην εξέλιξη των ηρώων.

Στο έκτο κεφάλαιο, τέλος, αναλύονται βασικά χαρακτηριστικά των παιδιών και των εφήβων στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Επίσης, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, μελετήθηκε και το ερωτικό στοιχείο, όπως αυτό προσεγγίζεται από τη συγγραφέα. Παράλληλα, επιδιώκεται να γίνει προσέγγιση των σημαντικότερων κοινωνικών θεμάτων και προβλημάτων, που συνδέονται με τη ζωή και τη δράση των παιδιών και των εφήβων, μέσα στα έργα της συγγραφέως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ :

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ-ΣΟΥΡΕΛΗ

1.1 Βιογραφικά στοιχεία της συγγραφέως

Πολλοί συγγραφείς παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας, μέσα από το έργο τους προσπαθούν να ευαισθητοποιήσουν τους νεαρούς αναγνώστες απέναντι σε φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος άνθρωπος. Εξίσου πολλοί και αξιόλογοι είναι και οι συγγραφείς, που μέσα από τα κείμενά τους επιχειρήσαν να αναδείξουν την ιστορία και την πλούσια παράδοση του τόπου μας, προσεγγίζοντας, συγχρόνως, τους αναγνώστες τους με απλότητα και ευαισθησία.

Σ' αυτούς τους συγγραφείς και εκπροσώπους της σύγχρονης παιδικής-νεανικής λογοτεχνίας ανήκει και η συγγραφέας Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η οποία υπηρέτησε με πίστη, αγάπη και αφοσίωση τη λογοτεχνία που αφορά στην παιδική και νεανική ηλικία.

Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, γεννήθηκε το 1930 στην Καβάλα της Μακεδονίας και οι γονείς της είχαν καταγωγή από τη Μικρά Ασία¹. Τόσο ο τόπος γέννησης, όσο και η καταγωγή της από την Μ. Ασία επέδρασαν καθοριστικά στη συγγραφική της παραγωγή και εξέλιξη. Όπως και η ίδια αναφέρει σε συνέντευξή της στον ραδιοφωνικό σταθμό της Πειραιϊκής Εκκλησίας: *«Γεννήθηκα στη Μακεδονία και δεν χρειάστηκα κάποια απόδειξη για την ελληνικότητά της και για την αγάπη των κατοίκων της προς την Ελλάδα και τον Χριστό. Την ένιωσα στην ψυχή μου[...] Η καταγωγή μου έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην όλη ζωή μου. Μου έμαθε την αξία του καθρέφτη. Όπως στο αυτοκίνητο δεν μπορούμε να οδηγήσουμε χωρίς να κοιτάμε πίσω με τον καθρέφτη, έτσι και στη ζωή χωρίς τον καθρέφτη, που είναι το κοίταγμα στο χθες, δεν μπορούμε να πάμε μπροστά»².*

¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, άνοιξη), «Συνεντεύξεις με τους δημιουργούς των Διαδρομών», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 41, σσ.63-65 και *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα – έργα – ρεύματα – όροι* (2007), συλλογικό έργο, 1^η έκδ., Αθήνα : Πατάκης , σσ. 442-443 .

² Παπαθανασόπουλος Γ.Ν.(2014), *«Η αξία του βιβλίου και της γιαγιάς για τα παιδιά»*, συνέντευξη της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στον Γιώργο Ν. Παπαθανασόπουλο που αναρτήθηκε στις 6 Μαρτίου 2014 στην ιστοσελίδα: <http://www.katanixis.gr/2014/03/h.html> . Ο Γιώργος Παπαθανασόπουλος υπήρξε στενός συνεργάτης της Γρηγοριάδου -Σουρέλη, στη μακροχρόνια εβδομαδιαία εκπομπή της συγγραφέως στο ραδιόφωνο της Πειραιϊκής Εκκλησίας, με τίτλο «Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια». Παράλληλα συνεργάστηκε στενά με την ίδια και τον σύζυγό της Γιώργο Σουρέλη στη συγγραφή του βιβλίου της *«Αφρική, καλημέρα»*. Βιογραφία για τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη δεν εντοπίσαμε. Οι πληροφορίες που

Η συγγραφέας μεγάλωσε κοντά στη Σμυρνιά γιαγιά της, η οποία της εμφύσησε την αγάπη για τα παραμύθια, καθώς και μια δυνατή θρησκευτική πίστη: *«Θυμάμαι, μικρό παιδί, την περίοδο της κατοχής. Τότε ήταν πραγματικά δύσκολα χρόνια. Φοβόμουν, κρύωνα, πείναγα, άκουγα φωνές απελπισμένες “πεινάω”. Με έβλεπε έτσι η Σμυρνιά γιαγιά μου, μού χάιδε το κεφάλι και μού ‘λεγε πριν πάω να κοιμηθώ: “Πέφτω, κάνω το Σταυρό μου, άγγελο έχω στο πλευρό μου, δούλος του Θεού λογιούμαι και κανένα δεν φοβούμαι”. Μού το ‘λεγε δυο – τρεις φορές κι εγώ κοιμόμουν ήσυχη[...]* Πάντα κοιμόμουν και με ένα παραμύθι της γιαγιάς. Όλα τέλειωναν όχι όπως τα σημερινά. Η γιαγιά δεν άφηνε απορίες, ούτε προκαλούσε λύπη. Πάντα είχαν το ευχάριστο τέλος: *“Αυτοί ζήσανε καλά κι εμείς καλύτερα”*»³.

Η Γαλάτεια πέρασε τα παιδικά της χρόνια στην Καβάλα, και αφοσιώθηκε από νωρίς στη λογοτεχνία, η οποία αποτελεί έναν από τους βασικούς πυλώνες της ζωής της. Η ίδια μάλιστα η συγγραφέας, αναφερόμενη στην ενασχόλησή της με τη συγγραφή βιβλίων, δίνει μυθιστορηματικά την είσοδό της στον κόσμο των γραμμάτων και μιλά για το έμφυτο συγγραφικό της ταλέντο: *«Η πρώτη Καλομοίρα είπε: “Θα γεννηθεί στη Μακεδονία για να ‘ναι εγγόνι του Μεγαλέξαντρου”. “Τα γονικά της όμως-πα να πει το κύτταρό της- θα είναι από την άλλη μεριά του Αιγαίου, τη Μικρασία”* είπε η άλλη Καλομοίρα. Εγώ άκουγα τις κουβέντες και γουργούριζα στην κοιλιά της μάνας μου ευτυχισμένη. “Θα γίνει συγγραφέας”, είπε επίσημα η Τρίτη Καλομοίρα και με πασπάλισε με μάγια και κοιμήθηκα, θαρρείς σε ροζ σύννεφα και γαλάζια πούπουλα. Δε θυμόμουν, όταν μεγάλωσα, αυτή τη συζήτηση. Το μαγικό πασπάλισμα υπήρχε. Και όταν άρχισα να ταξιδεύω στη ζωή -χωρίς «ούριο άνεμο» τις

εντοπίσαμε για τη ζωή της προέρχονται από μελέτες και άρθρα, που έχουν γραφτεί από την ίδια ή από μελετητές του έργου της.

³ Παπαθανασόπουλος Γ.Ν. (2014), Συνέντευξη της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, ό.π. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1998), διήγημα : «Άλλοτε ήταν μια γιαγιά», στο βιβλίο *«Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια»*, Αθήνα: Ακρίτας, σ.112. Η ίδια η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη αναφέρει στο εν λόγω διήγημά της πως θυμόταν πάντα : *«[...]Τη ζεστή, τρεμουλιαστή φωνή της γιαγιάς, να μας διηγείται ιστορίες, βίους Αγίων, τις παραβολές του Χριστού μας, να μας ζωντανεύει την ιστορική και θρησκευτική μας παράδοση[...]* Ο Χριστός μας, θυμάμαι, οι Άγιοι, η Παναγιά, κυκλοφορούσαν μες στο σπίτι μας, παίαν στο αίμα μας». Το βιβλίο *«Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια»* είναι μια συλλογή διηγημάτων της συγγραφέως, εμπνευσμένα από την ομώνυμη και πολυετή εβδομαδιαία εκπομπή της στο ραδιόφωνο της Πειραϊκής Εκκλησίας. Τα περισσότερα διηγήματα αυτής της συλλογής είναι αυτοβιογραφικά και εκφράζουν προσωπικές θέσεις, αλλά και παραινέσεις της συγγραφέως πάνω σε καίρια κοινωνικά προβλήματα (διαζύγιο, κρίση κοινωνικών θεσμών, ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, κίνδυνοι που βιώνει η νέα γενιά κ.ά.). Από το βιβλίο *«Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια»* αντλήσαμε πολύτιμα στοιχεία σχετικά με την καταγωγή, την οικογενειακή ζωή, αλλά και τις μεγάλες κοινωνικές ανησυχίες της συγγραφέως.

περισσότερες φορές- πάντα το 'νιωθα σαν χάδι τούτο το πασπάλισμα. Και θαρρείς την άκουγα να μου ψιθυρίζει: Θα γίνεις συγγραφέας!!![...]]»⁴.

Η συγγραφέας σπούδασε στη Σχολή Γενικών Σπουδών, στη Σχολή Κοινωνικών Λειτουργιών και στη Σχολή Δημοσιογραφίας « Η Δαμασκός». Ήδη από τα φοιτητικά της χρόνια αρχίζει να ασχολείται ενεργά με το χώρο της παιδικής λογοτεχνίας. Μαζί με φίλους των φοιτητικών της χρόνων, εισέρχεται δυναμικά στα ελληνικά γράμματα το 1954 με το συλλογικό έργο «Κόκκινη κλωστή δεμένη». Για τις πρώτες συγγραφικές της προσπάθειες, η ίδια η συγγραφέας αναφέρει: «[.]Με το θράσος της ηλικίας, με τον ενθουσιασμό της νιότης, αποφασίσαμε να αλλάξουμε όχι της παγκόσμιας, αλλά τουλάχιστον της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας τη φυσιογνωμία. Γράψαμε με ψευδώνυμο τέσσερα βιβλία, που εκδόθηκαν. Η συντροφιά κάποτε διαλύθηκε, τα τέσσερα όμως βιβλία εξακολουθούν να μιλούν για τα νεανικά όνειρα αυτής της συντροφιάς[...]]»⁵. Ανάμεσα σε αυτά τα βιβλία περιλαμβάνονται και οι συλλογές παραμυθιών «Παραμύθι ν' αρχινήσει» (1955) και «Ο καλός φίλος» (1956)⁶.

Η Γρηγοριάδου- Σουρέλη πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της στην Αθήνα μαζί με τον δεύτερο σύζυγό της, τον Γιώργο Σουρέλη (1937-2003), φιλόλογο και συγγραφέα, με τον οποίο απέκτησε ένα γιο, τον Γιάννη⁷. Υπήρξε σε όλη της τη ζωή ιδιαίτερα αφοσιωμένη στην οικογένειά της, η οποία και αποτέλεσε έμπνευση και παρώθηση για το συγγραφικό της έργο⁸.

Στην αρχή της συγγραφικής της πορείας υπογράφει τα έργα της μόνο ως Γρηγοριάδου. Αργότερα θα χρησιμοποιεί στην έκδοση των έργων της και το επώνυμο του συζύγου της, Γιώργου Σουρέλη, καθώς εστιάζει το ταλέντο της στη συγγραφή

⁴Γρηγοριάδου –Σουρέλη Γαλάτεια (1998), ό.π. Βιογραφικό σημείωμα της συγγραφέως στη συλλογή διηγημάτων «Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια».

⁵Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1998), Βιογραφικό σημείωμα της συγγραφέως, ό.π. Σχετικά με το ξεκίνημα της συγγραφικής της πορείας βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, άνοιξη), «Συνεντεύξεις με τους δημιουργούς των Διαδρομών», ό.π., σ.64 : Η συγγραφέας αναφέρει: «Υπήρξα μέλος αυτής της παρέας που μου έδωσε κίνητρο να γράψω και μου έμαθε τη χαρά και την ανάγκη της συνεργασίας».

⁶Νομικού Αργεντινή (2005), *Η Μικρασιατική Καταστροφή και το δράμα των προσφύγων μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους*, ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Κατεύθυνση: Λογοτεχνία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, σ. 132.

⁷Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα – έργα – ρεύματα – όροι (2007), συλλογικό έργο, 1^η έκδ., Αθήνα : Πατάκης ,σ. 2052. Βλέπε και Γιάννης Σουρέλης (2016) στο κείμενό του με τίτλο : «Γαλάτεια Γρηγοριάδου- Σουρέλη : Η μάνα μου, όπως δεν την γνώρισε κανείς». Το κείμενο αναρτήθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου 2016 στην ιστοσελίδα <http://www.themamagers.gr/tha-sou-po-mia-istoria/galatia-grigoriadi-sourel-man-mou-opos-den-tin-gnorise-kanis/> . Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη στη ζωή της έκανε δυο γάμους. Μαζί με τον δεύτερο σύζυγό της, τον Γιώργο Σουρέλη, μεγάλωσε και τα τρία παιδιά που είχε από τον πρώτο της γάμο.

⁸ Γρηγοριάδου –Σουρέλη Γ.(1998), Βιογραφικό σημείωμα της συγγραφέως, στη συλλογή διηγημάτων «Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια» και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Αφρική, καλημέρα...*, έκδ.2^η, Αθήνα: Αστήρ, τα σχόλια τη συγγραφέως στο τέλος του μυθιστορήματος σ. 277.

μιας ολόκληρης σειράς βιβλίων, που διαθέτουν μια εντυπωσιακή πολυμορφία και ποικιλία, τόσο από πλευράς λογοτεχνικού είδους, όσο και από πλευράς θεματικής ανησυχίας. Γράφει μυθιστορήματα, διηγήματα, παραμύθια, μικρές ιστορίες, αλλά και θέατρο, μιλώντας κάθε φορά στην ψυχή των αναγνωστών της με ειλικρίνεια, γλαφυρότητα και πειθώ. Το συγγραφικό της έργο, πλούσιο και πολύπλευρο, απευθύνεται σε μικρά και μεγαλύτερα παιδιά, σε εφήβους, αλλά και σε ενήλικες⁹.

Τα περισσότερα έργα της συγγραφέως είναι, βέβαια για παιδιά, όπως αναφέρει ο Μάνος Κοντολέων σε ομιλία του σε εκδήλωση που έγινε προς τιμήν της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Συχνά, όμως, η ιδιαίτερη προσωπικότητα του λογοτεχνικού της ύφους, σε συνδυασμό με την πρωτότυπη και ριζοσπαστική χρήση των λέξεων και του συντακτικού στα έργα της, καθιστούν δύσκολη την ταξινόμηση της Γρηγοριάδου-Σουρέλη σε ένα συγκεκριμένο είδος της λογοτεχνίας¹⁰.

Το ιδιαίτερο αυτό λογοτεχνικό ύφος της συγγραφέως, που «*τραβά την προσοχή και γίνεται το κέντρο του ενδιαφέροντος*», σχολιάζει και η Λότη Πέτροβιτς – Ανδρουτσοπούλου, σε αφιέρωμα της για τη συγγραφέα. Η συγγραφέας, μελετήτρια της παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας, αλλά και προσωπική φίλη της Γρηγοριάδου – Σουρέλη, κάνει λόγο για το «*χειμαρρώδες, ανήσυχο, εκδηλωτικό και γενναιόδωρο*» λογοτεχνικό ύφος της συγγραφέως, τονίζοντας, συγχρόνως και την ιδιαίτερη αίσθηση του χιούμορ που διέκρινε τα έργα της. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως τα βιβλία της Γρηγοριάδου –Σουρέλη «*[...] Ανήκουν στα λογοτεχνήματα που όταν τα διαβάσεις μια φορά, δεν τα ξεχνάς ποτέ, είτε σε ενηλίκους απευθύνονται, είτε σε παιδιά [...]*Έτσι τα βιβλία της έχουν πάντα κάτι το ουσιαστικό, το βαθύτερο, το σημαντικό να σου πουν και να σε συναρπάσουν και μαζί μ' αυτό βρίσκουν τρόπο να σου μιλήσουν με θέρμη για την Ελλάδα και την ιστορία της ή να σε φέρουν σ'επαφή με την Ορθοδοξία, πάντα με τα νόμιμα μέσα της Τέχνης»¹¹.

Από τα πρώτα της έργα αναδεικνύεται ένας ακόμα βασικός πυλώνας της ζωής της, ο οποίος θα συμπορευτεί και θα ενταχθεί στη λογοτεχνική της γραφή: η βαθιά θρησκευτική της πίστη. Πράγματι, σε πολλά από τα έργα της, οι ιδέες και οι αξίες

⁹Κοντολέων Μ. (2017), «*Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη: Το αποτύπωμα μιας συγγραφικής παρουσίας*», κείμενο του Μ. Κοντολέων στην εκδήλωση- αφιέρωμα στην Γρηγοριάδου –Σουρέλη, που διοργάνωσαν τα σωματεία Πανελλήνια Ένωση Γυναικών και Μητέρες Επιστήμονες Πολύτεκνες στον χώρο εκδηλώσεων του Ιανού στις 7 Μαρτίου 2017. Το κείμενο ανακτήθηκε από την επίσημη ιστοσελίδα του συγγραφέα: <http://manoskontoleon2.blogspot.com/2017/03/blog-post-8.html>.

¹⁰ Κοντολέων Μ. (2017), ό.π.

¹¹Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου Λότη (2013), «*Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη: μια χειμαρρώδης και ακούραστη δημιουργός*». Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε στις 18/6/2013 στην προσωπική ιστοσελίδα της συγγραφέως: <http://lotypetrovits.blogspot.com>

της Ορθόδοξης Εκκλησίας συμπορεύονται με τη μεγάλη πίστη και αγάπη της για τον ελληνισμό¹². Όντας και η ίδια ένας βαθιά θρησκευόμενος άνθρωπος, μεγάλωσε σε ένα περιβάλλον, όπου η χριστιανική πίστη αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής των ανθρώπων, αλλά και της δικής της οικογένειας¹³. Μελετητές και σχολιαστές του έργου της, εξαίρουν τον άμεσο και γλαφυρό τρόπο με τον οποίο η συγγραφέας μιλούσε, μέσα από το συγγραφικό- και όχι μόνο- έργο της για τον συνάνθρωπο και την Ελλάδα, έννοιες που υπάρχουν έντονα στην ψυχή της συγγραφέως¹⁴. Μάλιστα, στα τελευταία χρόνια της ζωής της, η συγγραφέας αφιερώθηκε στη διάδοση και υποστήριξη των αρχών της Ορθοδοξίας, με βάση τις οποίες έζησε σε όλη της τη ζωή¹⁵.

Εξίσου σημαντική και παράλληλη με τη μεγάλη χριστιανική της δράση, υπήρξε και η κοινωνική της προσφορά. Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη είχε βαθιά ριζωμένη την αίσθηση της κοινωνικής ευθύνης, την οποία προσπαθεί να εμψύσησει μέσα από το συγγραφικό της έργο στους νεαρούς αναγνώστες της. Χαρακτηριστικά, ο Μάνος Κοντολέων αναφέρει πως η φράση «*Εμένα με νοιάζει*», μπορεί να ξεκίνησε ως τίτλος μυθιστορήματος, στη συνέχεια, όμως, εξελίχθηκε σε «*προσωπικό μόνους*» και σε στάση ζωής¹⁶. Η Γρηγοριάδου- Σουρέλη, με πάντα ανήσυχο και εκδηλωτικό πνεύμα, απαντώντας σε ερώτηση σχετικά με τους λόγους για τους οποίους γράφει για παιδιά, δηλώνει : «*[...] Γιατί εμένα με νοιάζει να ζήσουμε σ' ένα σπιτικό χωρίς ρύπανση – τη Γη μας, γι' αυτό γράφω για την προστασία του περιβάλλοντος. Εμένα με νοιάζει όταν απειλούνται τα παιδιά από τα ναρκωτικά, τη βία,*

¹² Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου Λότη (2013),ό.π.

¹³ Η δυνατή θρησκευτική πίστη και η ευσέβεια της συγγραφέως, γίνονται φανερές και μέσα από τα διηγήματα «Η Κυρά», «Κουράγιο ζει!», «Μυροφόρες Μάνες», «Νηστεία του Δεκαπενταύγουστου», «Τσεβρές και παράδοση», της συλλογής διηγημάτων «*Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*». Βλέπε και Γιάννης Σουρέλης (2016), στο κείμενό του : «*Γαλάτεια Γρηγοριάδου- Σουρέλη : Η μάνα μου, όπως δεν την γνώρισε κανείς*», ό.π. Ο γιος της Γρηγοριάδου-Σουρέλη σχολιάζει τη βαθιά θρησκευτική πίστη της μητέρας του, η οποία διακρινόταν από μια σπάνια απλότητα και έναν μοναδικό αυθορμητισμό. Ο Γ. Σουρέλης αναφέρει χαρακτηριστικά πως η μητέρα του πίστευε στον Θεό «*με έναν δικό της πολύ άμεσο τρόπο*».

¹⁴ Καλλέργης Η. Ε. (2004), «Ματιές στο θρησκευτικό νεανικό μας μυθιστόρημα», *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό-νεανικό μυθιστόρημα* (συλ. έργο), Τσιλιμένη Τ. (επιμ.), Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες, σ.149. Ο Η. Ε. Καλλέργης, έχοντας μελετήσει το έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αναφέρεται στον γλαφυρό τρόπο με τον οποίο η συγγραφέας παρουσιάζει στα έργα της τη συμβολή της Ορθοδοξίας στη συνέχεια του Ελληνισμού: «*Για τη Γαλάτεια το κρίσιμο πρόβλημα είναι η αρτίωση του ανθρώπου, που πετυχαίνεται με αγώνες, με τη συνεργασία, με την αρμονική σύζευξη παρελθόντος και παρόντος για τη δημιουργία ενός καλύτερου μέλλοντος, αλλά κυρίως με τη βιωματική μέθεξη στις αλήθειες και της Ορθοδοξίας, άρρηκτα συνδεδεμένης με τον Ελληνισμό*».

¹⁵ Βλέπε Κοντολέων Μ. (2017), ό.π., στο κείμενό του «*Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη: Το αποτύπωμα μιας συγγραφικής παρουσίας*».

¹⁶ Βλέπε Κοντολέων Μ.(2017), ό.π. και το σημείωμα της συγγραφέως στο μυθιστόρημα «*Αφρική, καλημέρα*», ό.π., σ.277, όπου η συγγραφέας αναφέρει :«*Έγραψα ένα βιβλίο με τίτλο ‘Εμένα με νοιάζει’ . Θαρρώ πως έπρεπε να είναι ο γενικός τίτλος όλης της δουλειάς μου*».

την όποια εκμετάλλευση, γι' αυτό αντλώ τα θέματά των μυθιστορημάτων μου από τη σημερινή ζωή και τις δυσκολίες που συναντούν οι νέοι άνθρωποι»¹⁷.

Η κοινωνική προσφορά της Γρηγοριάδου-Σουρέλη διαφαίνεται και από την έντονη ενασχόλησή της με οργανώσεις και σωματεία που προασπίζονται τα δικαιώματα των πολιτών. Συγκεκριμένα, υπήρξε τη δεκαετία του 1980 πρόεδρος της Πανελλήνιας Ένωσης Γυναικών. Από τη θέση της αυτή η Γρηγοριάδου-Σουρέλη πάλεψε για τα δικαιώματα και την αυτονομία των γυναικών, διεκδικώντας, συγχρόνως, αναγνώριση για τον ρόλο της γυναίκας, ως συζύγου και μητέρας. Με ιδιαίτερο ζήλο και αφοσίωση εργάστηκε και ως πρόεδρος του Κέντρου Επιστημονικής Προστασίας και Ενημέρωσης του Καταναλωτή, προστατεύοντας την αξιοπρέπεια και τα ατομικά δικαιώματα των συμπολιτών της¹⁸.

Στα πλαίσια της κοινωνικής και χριστιανικής της δράσης εντάσσεται και η μακρόχρονη ραδιοφωνική της συνεργασία με τον Σταθμό της Πειραϊκής Εκκλησίας (91,2FM). Η συγγραφέας με μοναδική συνέπεια, κάθε εβδομάδα Τετάρτη ή Παρασκευή απόγευμα, για πάνω από 25 χρόνια απευθυνόταν στις χιλιάδες καρδιές, που περίμεναν να ακούσουν τη φωνή της, στην εκπομπή «Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια». Πάντα ξεκινούσε με την προσφώνηση «Αγαπημένη μου ακροάτρια, αγαπημένε μου ακροατή, χαίρε...». Με τον λόγο της, τόνιζε πάντα την ελπίδα. Με εκπομπές επίκαιρες, τα θέματα των οποίων αντλούνταν από την καθημερινότητα, απευθυνόταν με χαρά και αισιοδοξία στους ακροατές της. Με ήπιο λόγο και πηγαίο ενθουσιασμό, χωρίς ακρότητες και φανατισμούς, αλλά με λόγια αγάπης, προσέφερε στους μικρούς και στους μεγάλους ακροατές της τις γνώσεις και την εμπειρία της. Στο τέλος πάντα τελείωνε τις εκπομπές της με έναν χαιρετισμό ελπίδας: «Αγαπημένε μου ακροατή, αγαπημένη μου ακροάτρια, μη χάνεις το κουράγιο σου, κράτα την ελπίδα

¹⁷ Πέτροβιτς –Ανδρουτσοπούλου Λ. (2002), *Το μικρόβιο της ευεξίας: γράφοντας βιβλία για παιδιά*, Αθήνα: Πατάκης, σσ.24-25. Βλέπε και τη μαγνητοσκοπημένη συνέντευξη της Γρηγοριάδου -Σουρέλη στους μαθητές της Ε΄ τάξης του Α΄ Αρσάκειου Δημοτικού σχολείου το 1998. Η συνέντευξη δημοσιεύτηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 2016 στην ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?w7glKenhuqs>.

¹⁸ Παπαθανασόπουλος Γ.Ν. (2013), «Γαλάτεια Γρηγοριάδου – Σουρέλη», κείμενο σε εκδήλωση που έγινε προς τιμήν της συγγραφέως στη Νέα Ερυθραία, υπό την αιγίδα του Δήμου Κηφισιάς την Τρίτη 10 Δεκεμβρίου 2013. Το κείμενο αναρτήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2013 στην ιστοσελίδα: <https://enromiosini.gr/paratiritirio/epikairothta/γαλατεια-γρηγοριαδου-σουρελη/> και β) Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1998), διήγημα «Αληθινό παραμύθι», στο βιβλίο *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π. , σσ.74-77, όπου η συγγραφέας παρουσιάζει τη διαρκή αγωνία της για τους συνανθρώπους της.

ψηλά στην καρδιά σου και ό,τι και να συμβαίνει γύρω σου θυμήσου: Ζει κύριος Θεός ημών»¹⁹.

Στη διάρκεια της ζωής της έγραψε πάνω από εξήντα βιβλία. Τα περισσότερα έργα της έλαβαν βραβεία και τιμητικές διακρίσεις τόσο στην Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε πως βραβεύτηκε τρεις φορές από τον Κύκλο του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου, μεταξύ άλλων και για τα έργα «*Ο σπουργίτης με το κόκκινο γιλέκο*» και το μυθιστόρημα «*Εμένα με νοιάζει*», το οποίο αναγράφεται και στον τιμητικό πίνακα του διεθνούς βραβείου Άντερσεν (τιμητικός πίνακας της IBBY:International Board on Books for Young People, της Διεθνούς Οργάνωσης Βιβλίων για τη Νεότητα)²⁰. Το 1980 η Ακαδημία Αθηνών (Ίδρυμα Ουράνη) της απένειμε το βραβείο Λογοτεχνίας για Παιδιά για το σύνολο του έργου της και την προσφορά της στη λογοτεχνία. Το 1991 ήταν υποψήφια για το διεθνές βραβείο Άντερσεν²¹.

Η συγγραφέας έχει γράψει και έχει βραβευθεί με συνεργάτες της για το Αναγνωστικό της Δ' Δημοτικού²². Επίσης, σε συνεργασία με άλλους λογοτέχνες δημοσίευσε Ανθολογίες, που συμβάλλουν στην καλλιέργεια ήθους και αισθητικής.

Σε όλη τη διάρκεια της ζωής της έγραφε ασταμάτητα και συμμετείχε εθελοντικά και ανιδιοτελώς σε κάθε προσπάθεια που θεωρούσε πως έχει ωφέλιμη και θετική επιρροή στη νέα γενιά. Για τον λόγο αυτό ασχολήθηκε ενεργά με τη μελέτη και την κριτική λογοτεχνικών έργων, μέσα από γνωστά λογοτεχνικά περιοδικά²³. Συμμετείχε στην συντακτική επιτροπή του περιοδικού «*Σαλπίσματα*», που εξέδιδε η Μητρόπολη Νικαίας, αλλά και στη συντακτική επιτροπή του περιοδικού «*Χελιδόνια*»,

¹⁹Σχετικά με την πολυετή και ανιδιοτελή προσφορά της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στον ραδιοφωνικό κόσμο έχουν μιλήσει ο συνεργάτης της Γιώργος Ν. Παπαθανασόπουλος (2013) στο κείμενό του «*Γαλάτεια Γρηγοριάδου – Σουρέλη*», ό.π. και ο Αρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Μπόγρης στην τιμητική εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε το Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 2013 στα πλαίσια του προγράμματος «*Ενορία εν δράσει...*». Το κείμενο που δημιουργήθηκε αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα της Συνοδοιορίας στις 12/12/2013 : https://synodoiporia.blogspot.com/2013/12/blog-post_6724.html.

²⁰Σχετικά με τις βραβεύσεις της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη βλέπε: Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (2007), ό.π., σ.443 και Κυριάκου Φωτεινή (2017), *Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, κατεύθυνση Αγωγή και Πολιτισμός, Αθήνα, σ. 118.

²¹Οι σημαντικότεροι έπαινοι, βραβεία και τιμητικές διακρίσεις που έλαβε η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη αναγράφονται στο ηλεκτρονικό αρχείο του ΕΚΕΒΙ (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου) : www.ekebi.gr.

²²Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, εκδ.3η, Αθήνα: Εκδόσεις των Φύλων , σ. 156.

²³Γιώργος Ν. Παπαθανασόπουλος (2013) στο κείμενό του «*Γαλάτεια Γρηγοριάδου – Σουρέλη*», ό.π.

που εξέδιδε το Υπουργείο Παιδείας²⁴. Και τα δυο αυτά περιοδικά απευθύνονταν σε μαθητές του δημοτικού σχολείου και έτυχαν θερμής υποδοχής από το νεαρό αναγνωστικό κοινό. Παράλληλα, η συγγραφέας υπήρξε ακόμη ενεργό μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *“Διαδρομές στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους”*, το οποίο ασχολείται με την παιδική και εφηβική λογοτεχνία. Ήταν επίσης μέλος της Εθνικής Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών, του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου και της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς²⁵.

Έφυγε από τη ζωή πλήρης ημερών στην Κηφισιά, την Παρασκευή 23 Σεπτεμβρίου 2016, σε ηλικία 86 ετών, αφήνοντας πίσω της παιδιά, εγγόνια και δισέγγονα. Η κηδεία της Γαλάτειας Γρηγοριάδου - Σουρέλη τελέστηκε τη Δευτέρα 26 Σεπτεμβρίου στις 16.00, στον Ιερό Ναό Αγίου Νεκταρίου Κηφισιάς²⁶.

Η Λότη Πέτροβιτς -Ανδρουτσοπούλου θέλοντας να τιμήσει τη μνήμη και την προσφορά της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στα ελληνικά γράμματα αναφέρει πως: *«Τον πνευματικό αγώνα της Γαλάτειας είναι βέβαιο ότι θα τον συνεχίσει το πολύτιμο, το «θεραπευτικό» του νου και της ψυχής έργο της, γιατί είναι όσο ποτέ άλλοτε απαραίτητο για τα παιδιά μας, στους πονηρούς κι επικίνδυνους καιρούς που ζούμε. Κι εμείς θα θυμόμαστε πάντα και ολοζώντανα τη Γαλάτειά μας, την ακριβή μας φίλη, την εξαίρετη συγγραφέα, την πολύτιμη συνεργάτιδα, την ακάματη εργάτρια για το καλό των παιδιών, τη λαμπερή προσωπικότητα που φώτισε για χρόνια τη ζωή μας»*²⁷.

²⁴ Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας (2007), ό.π., σσ.442-443. Στη συντακτική επιτροπή του περιοδικού *“Χελιδόνια”* συμμετείχαν σημαντικοί εκπρόσωποι της σύγχρονης ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας, μεταξύ των οποίων η Ρένα Καρθαίου, η Λότη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου. Στο ίδιο περιοδικό έγραψε αρκετά διηγήματα και ο σύζυγος της συγγραφέως, ο Γεώργιος Σουρέλης.

²⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1996 άνοιξη), «Συνεντεύξεις με τους δημιουργούς των Διαδρομών», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 41, σσ.63-65.

²⁶ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (2016 Χειμώνας), «Αποχαιρετισμός : Στη Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στη Βούλα Μάστορη , στον Παντελή Καλιότσο», περ. *Διαδρομές*, τεύχ.122, σ.71.

²⁷ Πέτροβιτς Ανδρουτσοπούλου Λ. (2017), *«Μνήμη Γαλάτειας Γρηγοριάδου -Σουρέλη: Το πρόσωπο και το έργο της»*, άρθρο της συγγραφέως και στενής φίλης της Γρηγοριάδου -Σουρέλη .Το άρθρο δημοσιεύτηκε στην προσωπική της ιστοσελίδα στις 7 Μαρτίου 2017: http://lotypetrovits.blogspot.com/2017/03/blog-post_8.html

1.2 Το έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη είχε μια πολυγραφότατη και πολυβραβευμένη παρουσία στο χώρο της σύγχρονης Παιδικής Λογοτεχνίας. Το έργο της ποικίλο και πολύπλευρο χαρακτηρίζεται από ευρεία θέαση της ζωής, τόσο στην ιστορική όσο και στην σύγχρονη διάστασή της. Τα έργα της έχουν άψογη δομή και ολοκληρωμένους χαρακτήρες, με μηνύματα ελπίδας, αισιοδοξίας και δικαιοσύνης²⁸.

Η σύγχρονη πραγματικότητα, αλλά και τα παιδικά βιώματα της συγγραφέως διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στο συγγραφικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Σε συνέντευξή της η συγγραφέας αναφέρει: «[...]Κουβαλώνοντας στο κύτταρό μου την Ιωνία, την Ανατολή με τους θρύλους, τους μύθους, τα παραμύθια της είχα τη σοφία της υπομονής. Αυτά τα στοιχεία με συντήρησαν. Πρέπει να πω πως στα έργα μου δεν υπάρχουν εγώ, αλλά τα εκατομμύρια κύτταρα των ανθρώπων που έζησαν πριν από μένα και πάλεψαν, έκλαψαν, χάρηκαν, οραματίστηκαν και...νίκησαν»²⁹.

Οι συγγραφείς και μελετητές της Παιδικής και Εφηβικής λογοτεχνίας που μελέτησαν το έργο της Γρηγοριάδου Σουρέλη, ανάμεσά τους η Αγγελική Βαρελλά, ο Μάνος Κοντολέων και η Λότη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, εντοπίζουν τρεις βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους κινήθηκε το πλούσιο συγγραφικό της έργο. Ο πρώτος άξονας είναι η ελληνική ιστορία. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν τα ιστορικά μυθιστορήματα και διηγήματα της συγγραφέως, καθώς και οι μυθιστοριοποιημένες βιογραφίες: «Ο μικρός μπουρλοτιέρης», έργο για το οποίο της απονέμεται το 1964 το βραβείο "Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς". Ακολουθούν τα έργα: «Στις ρίζες της λευτεριάς», «Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα», «ο Ρήγας Φεραίος», «ο Νεομάρτυρας Παύλος», «Δημήτριος, ο Νεομάρτυρας της Τριπολιτσάς», «Καπετάν Κώττας», «Σόλων και Κροίσος», «Μνήμες της Σμύρνης» (συλλογή διηγημάτων), «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός». Τα έργα της διατρέχουν όλες τις εποχές του Ελληνισμού και με λόγο ρωμαλέο, ειλικρινή, αλλά και συγκλονιστικό, προβάλλοντας το λαμπρό ελληνικό ιστορικό παρελθόν, σε μια εποχή που οι νεαροί αναγνώστες βάλλονται ποικιλοτρόπως να λησμονήσουν τις ρίζες τους³⁰.

²⁸ Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα – έργα – ρεύματα – όροι (2007) ό.π., σσ.442-443.

²⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, άνοιξη), «Συνεντεύξεις με τους δημιουργούς των Διαδρομών», περ. Διαδρομές, τεύχ. 41, σ.64.

³⁰ Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (2013), ό.π., στο άρθρο της «Γαλάτεια Γρηγοριάδου- Σουρέλη μια χειμαρρώδης και ακούραστη δημιουργός». Βλέπε και Καλησπέρης Σ. στον πρόλογο του μυθιστορήματος «Στις ρίζες της λευτεριάς». Ο εκδότης που επιμελήθηκε την πρώτη έκδοση του συγκεκριμένου λογοτεχνικού έργου, αναφέρει πως η Γρηγοριάδου-Σουρέλη «προέρχεται από μια

Πράγματι, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη από πολύ νωρίς στρέφεται προς το ιστορικό μυθιστόρημα. Μετά την επιτυχή εμφάνισή της στο έντεχνο παραμύθι, αφοσιώνεται για πολλά χρόνια στη συγγραφή ιστορικών αφηγημάτων, καθώς αντιλαμβάνεται την καταλυτική παρουσία της ιστορίας για την καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης των αναγνωστών της³¹. Για τη συγγραφέα η ιστορία αυτή είναι στενά συνδεδεμένη όχι μόνο με το παρελθόν, αλλά με το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Η συγγραφέας αντιλαμβάνεται την ιστορία ως μια αξία, όπως είναι η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η δημοκρατία, αλλά συγχρόνως, ως αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης ύπαρξης. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη επιδιώκει με τη στροφή της στο παρελθόν, να συλλάβει και να εκφράσει την ουσία του ελληνισμού, προβάλλοντας τη σιγανή και δύσκολη αφύπνιση της ελληνικής εθνικής συνείδησης μέσα στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς. Συγχρόνως τα αφηγήματά της αναδεικνύουν τη μοναδικότητα του ελληνικού πολιτισμού, αλλά και της ελληνικής γλώσσας στο πέρασμα των αιώνων³².

Τη σπουδαιότητα της γνώσης αυτού του ιστορικού παρελθόντος η Γρηγοριάδου-Σουρέλη τονίζει σε συνέντευξή της στο περιοδικό *«Διαδρομές»*: *«Πιστεύω πως δεν υπάρχει μεγαλύτερη κινητήρια δύναμη των παθών από την ιστορία, τον πιο μεγάλο σκηνοθέτη των ονείρων μας. Αυτό που επιδιώκει ο μυθιστοριογράφος με την ανάσταση της ιστορίας, είναι να ξαναζήσει ο λαός και ο έφηβος τις μεγάλες συγκινήσεις, τα μεγάλα όνειρα που έχουν χαθεί μέσα στον χρόνο. Βλέπετε η λογοτεχνία είναι διαφορετική από τη ζωή, διαλέγει να εναποθέτει τις ελπίδες της στο παρελθόν. Ένα παρελθόν με τις νίκες ή τις ήττες που γίνεται η αιτία να γνωρίσουμε το σήμερα, να κάνουμε συγκρίσεις, να ωριμάσουμε τελικά. Και ώριμοι πια να φτιάξουμε ένα μέλλον με λιγότερα λάθη. Γι' αυτό πιστεύω πως τώρα, όσο ποτέ άλλοτε, είναι αναγκαία η*

ομάδα ανθρώπων της πένας που ως μέλημά τους είχαν να προσφέρουν υπηρεσίες στον τόπο με το να γράψουν για το παιδί [...] καθώς, στη συνείδησή της, ενώνεται πολλές φορές παιδί και λαός». Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2004), *Στις ρίζες της λευτεριάς*, έκδ. 2η, Αθήνα: Πατάκης, τον πρόλογο του έργου, σσ.9-11.

³¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1990 φθινόπωρο), «Προσεγγίσεις στα βιβλία: Δύο βιβλία, δύο συγγραφείς για την ίδια ιστορική στιγμή», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 19, σ.218: Η συγγραφέας, παρουσιάζει δυο ιστορικά μυθιστορήματα με θέμα τους βομβαρδισμούς στη Σάμο κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στο κείμενό της, αναφέρεται στη σπουδαιότητα του ελληνικού ιστορικού μυθιστορήματος για την γνώση του ιστορικού παρελθόντος: *«Πολύ πιστεύω στην ανάγκη του ελληνικού μυθιστορήματος, γιατί μαθαίνει στον αναγνώστη τους πόνους, το δάκρυ και τις ελπίδες του δικού μας χώρου, που έχει τόσες ιδιορρυθμίες και ιδιαιτερότητες»*.

³² Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1990*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, σσ.91-92.

γνώση του χτες με τη μεσολάβηση του μάγου συγγραφέα»³³. Σε μελέτη της, η ίδια η Γρηγοριάδου Σουρέλη αναφέρει πως: «[...]Η γνώση της Ιστορίας είναι γνώση του παρελθόντος, της ανθρωπότητας, του λαού μας, του ίδιου του εαυτού μας. Είναι οι ρίζες μας, το χόμα που πατάμε, οι ιδέες που κληρονομήσαμε, τα όνειρα που σχεδιάσαμε[...]» και συνεχίζει υπογραμμίζοντας την ανάγκη ανάδειξης της ιστορικής ταυτότητας των λαών σε κάθε εποχή και ιδιαίτερα στη σημερινή, που χαρακτηρίζεται από γρήγορους ρυθμούς και αποξένωση των ανθρώπων³⁴.

Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, έχοντας διαπιστώσει πόσο εύθραυστη είναι η ιστορική μνήμη του ελληνικού λαού, οργανώνει συστηματικά το υλικό της. Οι πηγές που συμβουλευεται για τη συγγραφή των ιστορικών μυθιστορημάτων της δεν εντοπίζονται εύκολα στα έργα της. Στα ιστορικά της αφηγήματα δεν θα συναντήσει ο αναγνώστης πουθενά, παραπομπές και υποσημειώσεις ή προλογικά σημειώματα, μέσω των οποίων ενημερώνεται για τη βιβλιογραφική επισκόπηση που έκανε η συγγραφέας. Όπως, όμως και η ίδια υποστηρίζει, για θέματα της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου συμβουλευτήκε τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, την Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του Δ. Κόκκινου και την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών. Συγχρόνως καταφεύγει σε βασικά κείμενα-πηγές, όπως είναι τα Απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821³⁵.

Σχετικά με τη νεότερη ελληνική ιστορία, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη μελετά, επίσης, εξονυχιστικά το αρχείο του μητροπολίτη Γερμανού Καραβαγγέλλη, καθώς γράφει τον «Καπετάν –Κώττα». Εδώ, όμως, θα πρέπει να πούμε πως η ενασχόληση της συγγραφέως με την ιστορία του καπετάν-Κώττα ερμηνεύεται και από τις συγγενικές σχέσεις που είχε με το πρόσωπό του Μακεδόνα αγωνιστή³⁶.

³³Κοντολέων Μ. (1992, καλοκαίρι), «Μιλούν συγγραφείς που έγραψαν για τον Μικρασιατικό Ελληνισμό», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 26, σ. 148.

³⁴Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1993), «Γράφοντας Ιστορικά Μυθιστορήματα», στο συλλογικό έργο: *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*, τόμ. 1^{ος}, Κατσίκη Γκίβαλου Α. (επιμ.), Αθήνα : Καστανιώτης, σ. 135.

³⁵Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *ό.π.*, σσ.101-105.

³⁶Πατεράκη Γ. (1989, χειμώνας), «Ο Μακεδονικός Αγώνας και η Γυναικεία Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 16, σ.316 και Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *ό.π.*, σ.102: Ο ερευνητής παραθέτει ένα απόσπασμα της συνέντευξης που του παραχώρησε η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, για να τονίσει τον εξονυχιστικό έλεγχο που έκανε η συγγραφέας στις πηγές της : «Η θεία μου είχε παντρευτεί τον γιο του Κώττα και με αυτόν τον τρόπο είχα στα χέρια μου το υλικό. Ακόμα και βουλγάρικο. Μέσα από εκεί είδα πώς σκεφτότανε[...]» και συνεχίζει υπογραμμίζοντας τη συμβολή αυτής της μοναδικής σχέσης, αλλά και της δικής της μακεδονικής καταγωγής στη συγγραφή του ιστορικού μυθιστορήματος *Καπετάν-Κώττας*: «[...]Πρώτη πηγή ήτανε και είχα το ντέρτι του Μακεδόνα[...]».

Ο δεύτερος άξονας του έργου της, εξίσου σημαντικός με τον πρώτο, είναι η σύγχρονη κοινωνία και τα προβλήματα που αυτή αντιμετωπίζει. Σε αυτήν την κατηγορία η Λότη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου εντάσσει τα πεζογραφήματα της συγγραφέως που έχουν έντονο κοινωνικό χαρακτήρα. Ο Ιωάννης Α. Μητροφάνης σε μελέτη του πάνω στο συγγραφικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη παρατηρεί πως κατά τη δεκαετία του 1980 η συγγραφέας εγκαταλείπει το ιστορικό μυθιστόρημα, με μόνη ίσως εξαίρεση τη συλλογή ιστορικών διηγημάτων *«Καυτές μνήμες από τη Σμύρνη»* και στρέφεται κυρίως προς το κοινωνικό μυθιστόρημα³⁷.

Τα έργα αυτής της κατηγορίας προσεγγίζουν με ευαισθησία, ανθρωπιά, αλλά και αίσθημα κοινωνικής ευθύνης φλέγοντα κοινωνικά θέματα, όπως η μετανάστευση και ο ρατσισμός (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*), η βία στα γήπεδα και ο χουλιγκανισμός (*Πριν από το τέρμα*), ο πόλεμος (*Τα σκυλιά του Αγίου Βερνάρδου*), η καταστροφή του περιβάλλοντος (*Εμένα με νοιάζει*), η μοναξιά του σύγχρονου ανθρώπου (*Είναι κανείς εδώ; και Οι μάγοι της κασέτας*) και η προσπάθεια αρμονικής συμβίωσης μέσα στην οικογένεια (*Τα δώδεκα φεγγάρια*). Ασχολήθηκε, επίσης, στο έργο της με τις φιλίες, τις περιπέτειες και τα καθημερινά προβλήματα της μαθητικής ψυχής (*Τέλος δεν έχει η αγάπη*)³⁸.

Το δίχως άλλο, στη σύγχρονη εποχή που οι ενήλικες δεν διαθέτουν τον απαιτούμενο χρόνο ή διάθεση να μιλήσουν με τα παιδιά για θέματα που καθημερινά τα απασχολούν ή τα απειλούν, τα κείμενα της Γαλάτειας Γρηγοριάδου -Σουρέλη με τη ζωντανή, ελκυστική και γλωσσικά πλούσια γραφή τους διαδραματίζουν καθαρτήριο ρόλο στην ψυχή των νεαρών αναγνωστών³⁹. Παράλληλα, τα έργα της λειτουργούν ως σύντροφοι και σύμβουλοι για τις ευαίσθητες ηλικίες στις οποίες απευθύνονται. Κατορθώνουν να προσφέρουν ευχαρίστηση και συγχρόνως να παιδαγωγούν τους νεαρούς αναγνώστες τους, χωρίς, όμως, να χρησιμοποιούν αντιπαθητικούς και στείρους διδακτισμούς⁴⁰.

³⁷ Ήδη από το 1976 κυκλοφορεί το κοινωνικό μυθιστόρημα της συγγραφέως *«Εμένα με νοιάζει»*, το οποίο διακρίνεται για τον έντονο οικολογικό του προβληματισμό. Ο Ι. Παπαδάτος σε μελέτη του το εντάσσει στα μυθιστορήματα της σύγχρονης παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας με οικολογικό θέμα : Παπαδάτος Ι. (1993), *«Η οικολογία στην ελληνική Παιδική Λογοτεχνία»*, στο συλλογικό έργο: *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*, Κατσίκη Γκίβαλου Α. (επιμ.), τόμ. 1^{ος}, Αθήνα : Καστανιώτης, σσ. 104-105.

³⁸ Βλέπε Πέτροβιτς -Ανδρουτσοπούλου Λ. (2013), ό.π. στο άρθρο της : *«Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη μια χειμαρρώδης και ακούραστη δημιουργός»*.

³⁹ Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου Λ. (2013), ό.π.

⁴⁰ Γρηγοριάδου -Σουρέλη Γαλάτεια (1993), *«Γράφοντας Ιστορικά Μυθιστορήματα»*, ό.π, σ. 141: Η ίδια η Γρηγοριάδου-Σουρέλη αναφερόμενη στις ιδιαίτερες απαιτήσεις, αλλά και ευθύνες που αντιμετωπίζει ο συγγραφέας που απευθύνεται σε παιδικό και νεανικό κοινό δηλώνει: *«[...] η τέχνη*

Ο τρίτος άξονας γύρω από τον οποίο κινείται η συγγραφική παραγωγή της Γρηγοριάδου Σουρέλη, σύμφωνα με τη φίλη και μελετήτρια του έργου της Λότη Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, είναι η ελληνική παράδοση. Σε αυτήν την κατηγορία κατατάσσονται τα παραμύθια, οι μικρές ιστορίες της Γρηγοριάδου Σουρέλη, αλλά και κάποια μυθιστορήματα με έντονο χιουμοριστικό ύφος και παραμυθιακό χαρακτήρα. Μερικά από τα έργα της κατηγορίας αυτής είναι: «Ελάτε να διαβάσουμε παραμύθια», «Αγκαλιά με παραμύθια», «Ο Αλέξης με το ξύλινο άλογο» (μυθιστόρημα-παραμύθι), «Συντροφιά με τον άνεμο», «Τρελοβάπορο χωρίς τιμόνι», «Φουρφουρής ο κότσυφας», «Χορεύοντας στο δάσος», «Το φεγγάρι, το γραμματόσημο κι εγώ» (μυθιστόρημα), «Σκύλος με σπίτι» (μυθιστόρημα-παραμύθι), «Αν κατάλαβες...τρελά πράγματα!», «Το τσίρκο μας», και άλλα, με κορυφαίο το εκπληκτικό μυθιστόρημα-παραμύθι «Ο σπουργίτης με το κόκκινο γιλέκο», όπου με τρόπο συναρπαστικό η συγγραφέας προβάλλει την ανάγκη διατήρησης της παράδοσης⁴¹.

Η βαθιά θρησκευτική πίστη της συγγραφέως επηρέασε πολύ την τελευταία περίοδο του συγγραφικού της έργου, κατά την οποία η Γρηγοριάδου –Σουρέλη αφιερώθηκε στην προώθηση των μηνυμάτων της Ορθόδοξης πίστης και παράδοσης⁴². Έργα της όπως: «Αύριο είναι Κυριακή», «Έλα στη βάφτισή μου», «Μιλήστε μου για τα Χριστούγεννα», «Πάσχα Κυρίου Πάσχα», «Η Ζωή του Χριστού», «Οι φρουροί του Παραδείσου», «Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς» και «Ο νεομάρτυρας

υποβάλλει, δε διδάσκει, δεν είναι ένας στεγνός, συνοφρωμένος, φορτικός, ανιαρός καθηγητής, αλλά ένας τερπνός καθοδηγητικός σύντροφος. Τα παιδιά περισσότερο από τους μεγάλους αποστρέφονται την κατήχηση. (Ο συγγραφέας που απευθύνεται σε παιδιά και νέους), Πρέπει να διασκεδάσει, να γοητέψει τον αναγνώστη, να τον αναπτρώσει, να τον ενθουσιάσει με τα πρότυπα που θα του προβάλλει, να τον μεταφέρει σ'έναν κόσμο κάπως ιδανικότερο από τον καθημερινό, να προκαλέσει μέσα του τη διάθεση να μοιάσει με τους ήρωες για τους οποίους διεγείρει τον θαυμασμό[...].»

⁴¹Η κατηγοριοποίηση ορισμένων έργων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη από τους εκδοτικούς οίκους με τους οποίους έχει συνεργαστεί δεν είναι απολύτως ξεκάθαρη. Παράδειγμα αποτελεί το έργο «Ο Αλέξης με το ξύλινο άλογο», το οποίο οι εκδόσεις της Αποστολικής Διακονίας χαρακτηρίζουν ως παραμύθι, ενώ οι εκδόσεις Πατάκη ως μυθιστόρημα. Για τον λόγο αυτό ακολουθούμε την κατηγοριοποίηση, που υιοθετεί ο εκδοτικός οίκος στον οποίο εκδόθηκε κάθε έργο.

⁴² Κοντολέων Μ. (2017), «Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη: Το αποτύπωμα μιας συγγραφικής παρουσίας», ό.π. Την σπουδαία επιρροή της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης στο συγγραφικό έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη υπογραμμίζει και ο Η. Ε. Καλλέργης στη μελέτη του: «Ματιές στο θρησκευτικό νεανικό μας μυθιστόρημα», *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό-νεανικό μυθιστόρημα* (συντ. τόμ.), Τσιλιμένη Τ. (επιμ.), Αθήνα :Σύγχρονοι ορίζοντες, σσ.147-149. Ο Η. Ε. Καλλέργης σχολιάζει πως ο χώρος του σύγχρονου θρησκευτικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα καλύπτεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από το έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη και της Ζωής Κανάβα. Ο μελετητής της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας υπογραμμίζει πως σ' όλα τα μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, άσχετα αν η υπόθεσή τους έχει αντληθεί από τη ζωή της Εκκλησίας ή όχι, η συγγραφέας διοχετεύει τα βαθιά θρησκευτικά της πιστεύω, αντικρίζοντας τα πάντα «με το μάτι του ανθρώπου που έχει αφομοιώσει το πνεύμα και τη διδασκαλία της Ορθοδοξίας».

Παύλος»⁴³, έχουν θέμα καθαρά θρησκευτικό. Παρόλα αυτά, τα εν λόγω έργα, όπως και τα έργα της νεότερης περιόδου της συγγραφέως δεν υιοθετούν κανένα διδακτισμό ή κατήχηση. Αντίθετα, με λόγο απλό και ειλικρινή προσεγγίζουν, με λεπτότητα και χιούμορ, ζητήματα θρησκευτικής ζωής που πολλές φορές απασχολούν τους νεαρούς αναγνώστες⁴⁴.

Όντας μια σύγχρονη παραμυθού, μια ιδιότητα που και η ίδια απέδιδε συχνά στον εαυτό της⁴⁵, στη διάρκεια της μακράς συγγραφικής της πορείας, γράφει πολλές και αξιόλογες συλλογές παραμυθιών⁴⁶. Τα παραμύθια της, που αποτελούν ίσως το μοναδικό πεζογραφικό είδος, με το οποίο ασχολείται χωρίς διακοπές σε όλη της τη ζωή, χαρακτηρίζονται από μια έντονη διάθεση ενασχόλησης με σύγχρονους προβληματισμούς. Οι ανησυχίες αυτές εκτείνονται από τη μόλυνση του περιβάλλοντος, μέχρι τη μοναξιά και τις δυσκολίες των ανθρώπινων σχέσεων.

Οι περισσότερες συλλογές παραμυθιών και μικρών ιστοριών έχουν αποσπάσει εθνικά βραβεία και διακρίσεις. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το «Χορεύοντας στο δάσος», που τιμήθηκε με το βραβείο της "Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς" το 1965, το «Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί» (1988), που απέσπασε το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών και το εκπληκτικό παραμύθι «Ο σπουργίτης με το κόκκινο γιλέκο» το οποίο θίγει με τρόπο συναρπαστικό την ανάγκη διατήρησης της παράδοσης, την αγάπη για τον συνάνθρωπο και το περιβάλλον. Για το έργο της αυτό η Γρηγοριάδου Σουρέλη κέρδισε τον έπαινο του Πανευρωπαϊκού Βραβείου του Πανεπιστημίου της Πάντοβα⁴⁷. Η συγγραφέας έχει γράψει, ακόμα, το αναγνωστικό

⁴³ Καλλέργης Η. Ε. (2004), «Ματιές στο θρησκευτικό νεανικό μας μυθιστόρημα», *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό-νεανικό μυθιστόρημα* (συνλ. τόμ.), ό.π., σσ.147-148. Ο Ηρακλής Ε. Καλλέργης, αναφερόμενος στις μυθιστορηματικές βιογραφίες «*Δημήτριος*» και «*Ο νεομάρτυρας Παύλος*», εξαιρεί τη γλαφυρή γλώσσα και την φαντασία, με την οποία η Γρηγοριάδου-Σουρέλη αποδίδει παραστατικά την εποχή όπου μαρτύρησαν οι άγιοι, δείχνοντας, συγχρόνως, πως υπάρχουν πραγματικά μεγάλα ιδεώδη, για τα οποία αξίζει κανείς να αγωνιστεί και να πεθάνει. Σύμφωνα με τον ερευνητή και καθηγητή της Παιδικής Λογοτεχνίας, τα δυο αυτά λογοτεχνήματα αποτελούν τα μόνα αμιγώς θρησκευτικά μυθιστορήματα της συγγραφέως. Το μυθιστόρημα «*Ο νεομάρτυρας Παύλος*» δεν εκδίδεται πλέον-Βλέπε σχετικά το παράρτημα της παρούσης εργασίας.

⁴⁴ Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (2017), ό.π. στο άρθρο της «*Μνήμη Γαλάτειας-Γρηγοριάδου Σουρέλη: Το πρόσωπο και το έργο της*».

⁴⁵ Παπαθανασόπουλος Γ.Ν. (2014), Συνέντευξη της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στον Γιώργο Ν. Παπαθανασόπουλο, ό.π.

⁴⁶ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π., σ. 90. Ο μελετητής του έργου της συγγραφέως σχολιάζει τον ανανεωτικό χαρακτήρα των παραμυθιακών συλλογών, που εξέδιδε η συγγραφέας σε όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης παρουσίας της στο χώρο των ελληνικών γραμμάτων.

⁴⁷ Σύντομο βιογραφικό σημείωμα της συγγραφέως στο περιοδικό Διαδρομές, (1996, άνοιξη), «Συνεντεύξεις με τους δημιουργούς των Διαδρομών», ό.π., σ.63. Σχετικά με τα βραβεία που έλαβε η συγγραφέας βλέπε και το ηλεκτρονικό αρχείο του ΕΚΕΒΙ (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου) : www.ekebi.gr.

της Δ' τάξης Δημοτικού, ένα θεατρικό έργο με τίτλο «Ζήτουλας για το γένος»⁴⁸, ενώ παράλληλα ασχολήθηκε και με τη μετάφραση στα ελληνικά έργων σπουδαίων ξένων συγγραφέων.

Μελετητές του έργου της τη χαρακτήρισαν «συγγραφέα των αντιθέσεων». Πράγματι ο εντυπωσιακός θεματικός πλούτος της λογοτεχνικής της γραφής, δικαιολογεί αυτόν τον χαρακτηρισμό, καθώς τα έργα της είναι τόσο δεμένα με την παράδοση, αλλά συγχρόνως τόσο εντυπωσιακά μοντέρνα⁴⁹. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη έγραψε ιστορικά μυθιστορήματα για όλες σχεδόν τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας, μυθιστορήματα που διαπνέονται από πρότυπα αρετής και φιλοπατρίας, ενώ παράλληλα έγραψε και μετέφρασε βιβλία πρωτοποριακά, με έντονο το υπερρεαλιστικό στοιχείο. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν μεταξύ άλλων τα βιβλία της «Τρελοβάπορο χωρίς τιμόνι» και «Αν κατάλαβες...τρελά πράγματα», καθώς και η μετάφραση του βιβλίου «Ο πλανήτης των χριστουγεννιάτικων δέντρων» του Τζιάνι Ροντάρι, έργα στα οποία κυριαρχούν τα στοιχεία της φαντασίας και του χιούμορ. Η Γαλάτεια με ένα δικό της τρόπο κατόρθωνε να συνταιριάζει αυτές τις εκφράσεις, μιλώντας με ειλικρίνεια μέσα στην ψυχή των αναγνωστών της και καταθέτοντας μέσα στα έργα της ένα σημαντικό κομμάτι της δικής της ψυχής⁵⁰.

Στη διάρκεια της μακράς συγγραφικής παρουσίας της προσέφερε στο αναγνωστικό κοινό της πολύτιμα λογοτεχνικά κείμενα. Με το έργο της, που ξεπερνά τους 80 τίτλους, πλούτισε και θα πλουτίζει την παιδική και νεανική λογοτεχνία, προσφέροντας φωτεινά μηνύματα αγάπης και αισιοδοξίας στα παιδιά και στους νέους, που τόσο πολύ αγαπούσε. Αυτή η διαρκής επικοινωνία μαζί τους ήταν που την ενδυνάμωνε και την ενέπνεε. Η Γαλάτεια, σε συνέντευξή της στον Μάνο Κοντολέων αναφέρει: «Βέβαια να σου εξομολογηθώ και κάτι άλλο που με κάνει να θέλω περισσότερο να γράφω για παιδιά. Διότι έτσι κι εγώ αισθάνομαι πάντα νέα[...]»⁵¹. Για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω το έργο της θα παραμείνει υποδειγματικό

⁴⁸ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. – Δελώνης Α. (1984), *Παιδική λογοτεχνία και σχολείο: Κατάλογος ελληνικών παιδικών βιβλίων*, Αθήνα: Πατάκη, σ. 208.

⁴⁹ Ηλία Ελένη, (2016, χειμώνας), «Αποχαιρετισμός στη Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στη Βούλα Μάστορη, στον Παντελή Καλιότσο. Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη : Η συγγραφέας των αντιθέσεων», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 122, σ. 72 και Κοντολέων Μ. (2017), «Γαλάτεια Γρηγοριάδου Σουρέλη: Το αποτύπωμα μιας συγγραφικής παρουσίας», ό.π.

⁵⁰ Ηλία Ελένη, (2016, χειμώνας), ό.π., σ. 72 και Κοντολέων Μ. (2017), ό.π., στο κείμενό του «Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη -το αποτύπωμα μιας συγγραφικής παρουσίας». Ο συγγραφέας, συνεργάτης και στενός φίλος της Γρηγοριάδου-Σουρέλη αναφέρει: «Η Γαλάτεια Σουρέλη είχε και ως άνθρωπος και ως δημιουργός συγκλονιστικές μεταπτώσεις. Από τη μια επαναστάτρια ή και αναρχική και από την άλλη δεμένη με την παράδοση και τη θρησκεία».

⁵¹ Κοντολέων Μ. (2017), ό.π.

στην ιστορία της ελληνικής παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας και η ίδια ολοζώντανη μέσα από τα βιβλία της⁵².

Όπως παρατηρήσαμε μέσα από την έρευνά μας, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη υπήρξε μια πολυγραφότατη συγγραφική παρουσία. Στο κεφάλαιο αυτό έγινε μια συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων έργων, καθώς και των βασικών θεματικών γύρω από τις οποίες κινήθηκε το έργο της και όχι μια λεπτομερής καταγραφή τους. Στο παράρτημα της μελέτης παρουσιάζεται αναλυτικά η εργογραφία της, από την οποία ο αναγνώστης μπορεί να διαμορφώσει μια σφαιρικότερη άποψη.

1.3. Θέσεις και απόψεις της Γρηγοριάδου -Σουρέλη για την Παιδική Λογοτεχνία

Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη πίστευε βαθιά στη μεγάλη παιδαγωγική αξία της λογοτεχνίας, στη δύναμή της να διαμορφώνει αξίες και στάσεις ζωής, μέσα από την αισθητική απόλαυση που προσφέρει στους αναγνώστες της⁵³. Στη διαμόρφωση των απόψεών της, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν, βέβαια, τα διαβάσματα και η γενικότερη καλλιέργειά της. Τη σπουδαία παιδαγωγική δύναμη της Παιδικής Λογοτεχνίας την είχε διαπιστώσει ήδη από την παιδική της ηλικία, διαβάζοντας τα έργα του Ζαχαρία Παπαντωνίου και της Πηνελόπης Δέλτα, τα οποία επηρέασαν πολύ και τη δική της γραφή, τόσο με τους ζωντανούς χαρακτήρες τους, όσο και με τα σπουδαία ανθρωπιστικά μηνύματά τους⁵⁴.

⁵² Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (2016, χειμώνας), «Αποχαιρετισμός στη Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στη Βούλα Μάστορη, στον Παντελή Καλιότσο», ό.π., τεύχ. 122, σσ.71-72.

⁵³ Σχετικά με την παιδαγωγική διάσταση της Παιδικής Λογοτεχνίας βλέπε Μαλαφάντης Κ. Δ. (1990, Ιούνιος), «Η Λογοτεχνία στο Παιδικό Ανάγνωσμα-Εννοιολογικές Οριοθετήσεις», περ. *Διαβάζω*, τεύχ.242, σσ.18-21- Μαλαφάντης Κ.Δ. (2005), *Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*, τόμ. 1^{ος}, σσ. 11- 34, Αθήνα: Γρηγόρης- Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (1993), «Εισαγωγή» στο συλλογικό έργο: *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*, Κατσίκη –Γκίβαλου Α. (επιμ.),τόμ. 1^{ος}, Αθήνα :Καστανιώτης, σσ.19-20 - Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2011), *Το θαυμαστό ταξίδι: Μελέτες για την Παιδική Λογοτεχνία*, έκδ.16^η, Αθήνα :Πατάκη, σσ. 24-28.

⁵⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1989 χειμώνας), «Ξαναδιαβάζοντας το Παραμύθι χωρίς όνομα» περ. *Διαδρομές*, τεύχ.16, σσ. 278-281 - Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1998), διήγημα: «Κάποτε...», στο βιβλίο *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*,ό.π.,σ.230 :Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη για τη μεγάλη επιρροή που δέχτηκε από τα ιστορικά μυθιστορήματα της Πηνελόπης Δέλτα αναφέρει: «Ξαναδιαβάζω τα ιστορικά βιβλία της Πηνελόπης Δέλτα. Και γνωρίζω τον τόπο μου, και αφού τον γνωρίσω, δένομαι με τους καημούς, τις χαρές, τους αγώνες, τις πίκρες του και τον αγαπώ. Θυμάμαι πώς επέμενε να δείξουμε στο παιδί με το ιστορικό μυθιστόρημα τους ήρωες του τόπου μας ανθρώπινους, να γελούν, να θυμώνουν, να αγαπούν, να δυσπιστούν. Να μην είναι οι βλοσυροί μουστακαλήδες τόσο ξένοι από το παιδί, απόμακροι ήρωες που τις φωτογραφίες τους έχουμε στα σχολικά κτήρια».

Η συγγραφέας αξιοποιούσε τις ιστορίες που δημιουργούσε για να προσεγγίσει τα δικά της και όχι μόνο παιδιά, σε δύσκολες περιόδους της ζωής τους, όπως είναι αυτή των εφηβικών συγκρούσεων. Η συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά : *«πολλές φορές κατασκεύασα ιστορίες που θα με βοηθούσαν να εκπαιδεύσω τα παιδιά μου, αποφεύγοντας τις προσωπικές προστριβές και το διδασκαλίστικο κήρυγμα, κάτι που τα απωθούσε και τα ωθούσε σε αντιδράσεις αντίθετες»*. Η συγγραφέας πίστευε σε όλη της τη ζωή πως η λογοτεχνία ενώνει τους ανθρώπους και γεφυρώνει διαφορές, καθώς *«την ώρα της αντίδρασης ο γραπτός λόγος καταλαγιάζει και γλυκαίνει τις ψυχές»*⁵⁵.

Για τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η λογοτεχνία έχει έναν μοναδικό τρόπο να παιδαγωγεί τους αναγνώστες της χωρίς να υιοθετεί στείο κηρυγματικό ύφος. Για το λόγο αυτό αποστρεφόταν τα βιβλία που παρείχαν φανερό και νοσηρό κατήχηση, καθώς θεωρούσε τη λογοτεχνία έναν μοναδικό *«τερπνό καθοδηγητικό σύντροφο»*⁵⁶. Για τη Σουρέλη η όποια προβολή μηνυμάτων ή αξιών στους νεαρούς αναγνώστες, παιδιά και εφήβους, οφείλει να γίνεται έμμεσα, διακριτικά και πάντα μέσα σε ένα πλαίσιο αισθητικής απόλαυσης που τους ευχαριστεί και τους συγκινεί⁵⁷.

Για τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη τα βιβλία που απευθύνονται σε παιδιά και νέους στη σημερινή εποχή καλούνται να αναλάβουν ανάμεσα στ' άλλα, τον σπουδαίο ρόλο που κάποτε διαδραμάτιζε η φιγούρα του παππού και της γιαγιάς μέσα στην οικογένεια. Ο ρόλος αυτός για τη συγγραφέα συνίσταται στη διάσωση και μετάδοση της πολιτιστικής κληρονομιάς, στην προβολή των ιστορικών και θρησκευτικών παραδόσεων του ελληνικού πολιτισμού⁵⁸. Εξίσου σημαντική με την προβολή της ιστορικής παράδοσης για τη συγγραφέα κρίνεται και η ευαισθητοποίηση των νεαρών αναγνωστών πάνω σε καίρια κοινωνικά προβλήματα, όπως είναι η μόλυνση του περιβάλλοντος, ο χουλιγκανισμός, η βία, τα ναρκωτικά και η ανάγκη διαφύλαξης του δημοκρατικού πολιτεύματος. Για τον λόγο αυτό, κρίνει αναγκαία την παρουσία βιβλίων που θα διαμορφώνουν ηθικές αξίες και θα καλλιεργούν στους αναγνώστες

⁵⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), στο διήγημα «Η λογοτεχνία μας ενώνει», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π. σ 259 .

⁵⁶ Γρηγοριάδου -Σουρέλη Γ. (1993), «Γράφοντας Ιστορικά Μυθιστορήματα», ό.π. σ. 141.

⁵⁷ Γρηγοριάδου -Σουρέλη Γ. (1993),ό.π. σσ.135-141. Σχετικά με τις απόψεις της Γρηγοριάδου-Σουρέλη για το ιστορικό μυθιστόρημα και γενικότερα για τα μηνύματα που προβάλλουν οι συγγραφείς μέσα από το έργο τους βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1986 φθινόπωρο), «Προσεγγίσεις στα βιβλία: Ιστορικά Μυθιστορήματα», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 3, σ.198: Η συγγραφέας αναφέρει : *«Χρειάζεται να έχει την ικανότητα του προβληματισμού, να θέσει, χωρίς να φαίνεται, ερωτήματα που ο αναγνώστης θα κληθεί να απαντήσει. Είναι ανάγκη να πάρει μια στάση απέναντι στα γεγονότα. Μια στάση και θέση που θα φανερώσει τη φιλοσοφία του για τη Ζωή και το Θάνατο, και που με το ταλέντο του θα προσπαθήσει να την περάσει στον αναγνώστη»*.

⁵⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1986, φθινόπωρο), «Προσεγγίσεις στα βιβλία: Ιστορικά Μυθιστορήματα», ό.π., σσ.196-1968.

τους υγιείς κοινωνικές συμπεριφορές⁵⁹. Για τη Γαλάτεια ο σεβασμός, η φιλία, η αγάπη, η εντιμότητα, η υπομονή και η επιμονή, γίνονται βίωμα και κομμάτι της προσωπικότητας του παιδιού και του εφήβου, μέσα από την επαφή του με την λογοτεχνία⁶⁰.

Η συγγραφέας προασπίζεται τα βιβλία με ενδιαφέρον κείμενο και με αξιόλογη εικονογράφηση, που βοηθούν τον νεαρό αναγνώστη όχι μόνο να γνωρίσει τον κόσμο μέσα στον οποίο ζει, αλλά και να μάθει να τον αγαπά και να τον προστατεύει. Κατ' αυτόν τον τρόπο η παιδική λογοτεχνία συμβάλλει στην καλλιέργεια αισθημάτων κοινωνικής συνείδησης και ευθύνης. Όλα αυτά μπορούν να επιτευχθούν, σύμφωνα με τη συγγραφέα, χωρίς στείρους διδακτισμούς, αλλά *«με τον μοναδικό τρόπο που έχει η τέχνη να διδάσκει»*⁶¹. Έτσι, η Παιδική Λογοτεχνία, σύμφωνα με τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη, συμβάλλει στην πολύπλευρη διαμόρφωση της προσωπικότητας των νεαρών αναγνωστών της, προετοιμάζοντάς τους συγχρόνως για τις ευθύνες, τις δυσκολίες, αλλά και τις ευχάριστες πλευρές της κοινωνίας στην οποία πρόκειται να ενταχθούν⁶².

Εξίσου σημαντική είναι για τη συγγραφέα η συμβολή της Παιδικής Λογοτεχνίας στην καλλιέργεια της φαντασίας, αλλά και της κριτικής σκέψης των παιδιών και των εφήβων. Σε μια εποχή που τα παιδιά και οι νέοι κατακλύζονται συνεχώς από πληροφορίες προερχόμενες από όλα τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τα λογοτεχνικά βιβλία για τη συγγραφέα αποτελούν φωτεινούς σηματοδότες ηρεμίας και πνευματικής αφύπνισης. Η συγγραφέας σε διήγημά της, απευθυνόμενη στους γονείς αναγνώστες της, αναφέρεται στην τεράστια ηθικοπλαστική και ψυχοπαιδαγωγική δύναμη που διαθέτει το βιβλίο, με χιούμορ και σαρκασμό:

⁵⁹ Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991, χειμώνας), *Επιστημάνσεις: «Λεξιπενία-Σκεψηπενία»*, περ. *Διαδρομές*, τεύχ.24, σσ. 245-246. Η συγγραφέας τονίζει πως *«μ' ένα βιβλίο που θα δώσουμε σε κάποιο παιδί ή έναν έφηβο, με τον έρωτα για το βιβλίο που μπορούμε να εμπνεύσουμε στη νέα γενιά, ας δώσουμε τη δική μας μάχη. Καμιά μάχη για το "Καλό" δεν πάει χαμένη»*.

⁶⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1993, άνοιξη), *Επιστημάνσεις*: «Ποιος είναι ο Μεγαλέξανδρος», τεύχ. 29, περ. *Διαδρομές*, σσ. 5-6: *«Τη στιγμή που λείπει η Παράδοση-παππούς, γιατί- και οι γονείς κυνηγούν το καταναλωτικό όνειρο, η μόνη πηγή που θα γνωρίσει ο νεαρός ταξιδιώτης του πλανήτη μας τον τόπο του, ιδέες, τον εαυτό του, τους άλλους, είναι το εξωσχολικό βιβλίο... Το εξωσχολικό βιβλίο είναι μια ανάγκη. Ανάγκη επιβίωσης!»*.

⁶¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1989,καλοκαίρι), *Επιστημάνσεις*: «Μια ακόμα προσφορά», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 14, σ. 86.

⁶² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1989, χειμώνας), *«Ξαναδιαβάζοντας το "Παραμύθι χωρίς όνομα"»*, ό.π., σ.281: Η συγγραφέας υπογραμμίζει τη σπουδαία συμβολή της Παιδικής Λογοτεχνίας στη διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών αναφέροντας: *«Η Πολιτεία, που έργο κι ευθύνη της είναι η ετοιμασία ώριμων, σκεπτόμενων και υπεύθυνων πολιτών, θα έπρεπε γι' αυτό το κολοσσιαίο της έργο να ζητήσει τη βοήθεια της Λογοτεχνίας, να χρησιμοποιήσει τη Λογοτεχνία»*.

«Ένα βιβλίο είναι ικανό για όλα. Ακόμα και να χαλάσει τα σχέδια για κατασκευή τρομοκράτη, βιαστή και χούλιγκαν»⁶³.

Παράλληλα, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη θεωρούσε πως μέσα από τα βιβλία οι αναγνώστες μαθαίνουν να εκτιμούν και να αγαπούν τον πλούτο της γλώσσας τους, ενώ, συγχρόνως, πλουτίζουν το λεξιλόγιο και τη σκέψη τους. «*Η γλώσσα με ένα βιβλίο πλουτίζεται*», αναφέρει χαρακτηριστικά η δημιουργός και προτρέπει γονείς και εκπαιδευτικούς να δώσουν στα παιδιά βιβλία, καλλιεργώντας σε αυτά την αγάπη για την λογοτεχνία⁶⁴.

Η Γαλάτεια σε όλη τη διάρκεια της ζωής της υποστήριζε τις δράσεις φιλαναγνωσίας που διοργάνωναν γονείς και εκπαιδευτικοί. Θεωρούσε μάλιστα πως η λογοτεχνία πρέπει να αξιοποιηθεί τόσο στα σχολικά βιβλία όσο και στη διδακτική πράξη. Στη διάρκεια της ζωής της επισκέφτηκε πολλά σχολεία, καθώς αγαπούσε την άμεση επαφή και επικοινωνία με το νεαρό, αλλά και ενήλικο, αναγνωστικό κοινό της, με το οποίο είχε διαμορφώσει μια σχέση «αγαπητική»⁶⁵. Παράλληλα, υποστήριζε και προέβαλε συνεχώς μέσα από το συγγραφικό της έργο την ανάγκη δημιουργίας νέων βιβλιοθηκών, χωρίς να διστάζει να υπογραμμίζει και τις ελλείψεις της πολιτείας στον τομέα της προώθησης της Παιδικής Λογοτεχνίας⁶⁶.

Η συγγραφέας θεωρούσε επιτακτική την προσφορά στα παιδιά βιβλίων που προβάλλουν αισιόδοξα μηνύματα, βιβλίων που μεταδίδουν ελπίδα στους αναγνώστες τους. Η συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Αργότερα κατάλαβα ή πιο σωστά σιγουρεύτηκα πως κακό, τι κακό, επικίνδυνο πολύ, είναι το βιβλίο που δεν έχει αισιοδοξία*»⁶⁷. Ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή που η κοινωνία δεν προσφέρει πλέον πρότυπα στα παιδιά και στους εφήβους πίστευε πως το λογοτεχνικό βιβλίο οφείλει να αποτελέσει φάρο ελπίδας και αισιοδοξίας⁶⁸.

⁶³ Γρηγοριάδου- Σουρέλη Γ. (1998), «Τι παιδί φτιάχνουμε;», στη συλλογή *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σσ.237-243.

⁶⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, φθινόπωρο), *Επιστημάνσεις*: «Μ' ένα βιβλίο στο χέρι», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 43, σσ.164-165.

⁶⁵ Πέτροβιτς -Ανδρουτσοπούλου Λ. (2016, χειμώνας), «Αποχαιρετισμός: Στη Γαλάτεια Γρηγοριάδου – Σουρέλη, στη Βούλα Μάστορη, στον Παντελή Καλιότσο», τεύχ. 122, περ. *Διαδρομές*, σ.72.

⁶⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1990, άνοιξη), *Επιστημάνσεις*: «Ονειρεύομαι...», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 17, σ.4.

⁶⁷ Γρηγοριάδου- Σουρέλη Γ. (1998), «Χαμογελάστε παρακαλώ», συλλογή διηγημάτων *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ.26.

⁶⁸ Γρηγοριάδου- Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα «Βιβλίο, φίλε μου», συλλογή διηγημάτων *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σσ.89-91.

Εξίσου ακατάλληλα με τα βιβλία που δεν εμφυσούν την αισιοδοξία στους νεαρούς αναγνώστες τους, θεωρούσε και τα εμπορικά βιβλία που προβάλλονται επειδή ικανοποιούν τις απαιτήσεις της αγοράς, ενώ συγχρόνως, χαρακτηρίζονται από πλήρη απουσία μηνυμάτων και αξιών. Η Γρηγοριάδου –Σουρέλη, όντας και η ίδια μελετήτρια και κριτικός της ελληνικής Παιδικής Λογοτεχνίας, είχε παρατηρήσει με ιδιαίτερη ανησυχία την «ξενομανία» που, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, άρχιζε να παρατηρείται στην ελληνική εκδοτική αγορά.. Κατά τη συγγραφέα, τα παιδικά αυτά βιβλία που ανήκουν σε ξένους συγγραφείς, υπακούοντας στις ανάγκες του καταναλωτισμού της σύγχρονης κοινωνίας, προβάλλουν πρότυπα ξένα προς την ελληνική παράδοση και κοινωνία. Δε διστάζει, μάλιστα, να τα αποκαλέσει *«χλιαρά και αδιάφορα»*, υπογραμμίζοντας την επιφανειακή προσέγγιση των θεμάτων που πραγματεύονται πολλά από αυτά. Για την αντιμετώπιση αυτής της εισροής ξένων αναγνωσμάτων η συγγραφέας αντιπροτείνει τον πλούτο της ελληνικής Παιδικής Λογοτεχνίας, προβάλλοντας την εντυπωσιακή ποικιλία και την πολυμορφία των θεμάτων της⁶⁹.

Ένα ακόμη στοιχείο που η συγγραφέας εντόπιζε στην Παιδική Λογοτεχνία και πιο συγκεκριμένα στο ιστορικό μυθιστόρημα, και τη δυσαρεστούσε πολύ ήταν η κομματική θέαση των ιστορικών γεγονότων από την πλευρά του μυθιστοριογράφου. Για τον λόγο αυτό, η συγγραφέας καταδίκασε την προώθηση προσωπικών ή πολιτικών συμφερόντων μέσα από τα παιδικά λογοτεχνικά έργα, στοιχείο που η ίδια πίστευε πως δεν χαρακτήριζε προγενέστερους της ιστορικούς μυθιστοριογράφους, όπως η Πηνελόπη Δέλτα⁷⁰. Επίσης, αναγνωρίζοντας το λεπτό και δύσκολο έργο που

⁶⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1989, χειμώνας), Επισημάνσεις: «Το βιβλίο χτες, σήμερα, το 1992» και «Ασήμαντες...ασημαντότητες», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 16, σσ.253-254. Η συγγραφέας, υποστηρίζει θερμά την έκδοση στην ελληνική γλώσσα βιβλίων ξένων συγγραφέων, καθότι τα θεωρεί απαραίτητα, για την επαφή των νεαρών αναγνωστών με τον πολιτισμό και τη σκέψη άλλων λαών. Αυτό που αρνείται κατηγορηματικά είναι «οι μεταφράσεις της κάθε ασημαντότητας». Χωρίς να κατονομάσει συγκεκριμένα κάποιον συγγραφέα ή εκδοτικό οίκο, αναφέρει με τη γνωστή αίσθηση του χιούμορ που πάντα διέκρινε τον λόγο της : *«Διάβασα το βιβλίο· νόστιμο, δροσερό. Διάβασα ένα άλλο δροσερό, χωρίς το νόστιμο. Το τρίτο ούτε νόστιμο ήταν, ούτε δροσερό. Ήταν απλά σαχλό. Βιβλία κάτω του μετρίου. Και δεν θα το σημείωνα, αν ήταν αυτά τα τρία βιβλία εξαίρεση. Βέβαια έχουν ένα προσόν· ότι είναι ξένων συγγραφέων!!! Γι αυτό και εκδόθηκαν! Σκεφτόμουν πόσα βιβλία Ελλήνων συγγραφέων είναι πολύ καλύτερα, βιβλία σημαντικά που μένουν στο συρτάρι, επειδή δεν βρίσκουν εκδότη»*.

⁷⁰ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), ό.π., σσ.101-102: Ο Ιωάννης Α. Μητροφάνης θέλοντας τα αναδείξει την θέση αυτή της συγγραφώς παραθέτει στη μελέτη του το παρακάτω απόσπασμα της συνέντευξης που του παραχώρησε η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, σχετικά με τις απόψεις της για το ιστορικό μυθιστόρημα: *«Εμείς είχαμε μια ιδιαιτερότητα. Λέω εμείς, η γενιά μου που έγραφε ιστορικό μυθιστόρημα. Είχαμε μια ιδιαίτερη δυσκολία. Δυστυχώς και την ιστορία πήγανε να την κομματικοποιήσουν. Οπότε, διαβάζεις τον έναν ιστορικό και κομματικά βλέποντάς τον, σου έβγαζε προδότη κάποιον τον οποίο είχε κάποιος άλλος ιστορικός, κάποια άλλη ιστορική πηγή, σε φλάμπουρο. Εδώ κοντέψανε να πούνε ότι ήταν προδότης ο Πατριάρχης μας ο (Γρηγόριος 5^{ος}). Αυτή τη δυσκολία δεν*

αναλαμβάνουν οι λογοτέχνες, αποδέχεται την υποκειμενικότητα στη σκιαγράφιση των ηρώων και της εποχής μέσα στην οποία αυτοί δρουν. Συγχρόνως, όμως, απορρίπτει, την παρουσία οποιοδήποτε είδους σκοπιμότητας από την πλευρά του συγγραφέα. Για τη συγγραφέα η φαντασία και η δημιουργική αναπαράσταση μιας εποχής δεν πρέπει να υποτάσσονται σε πολιτικά ή άλλου είδους συμφέροντα⁷¹.

Το θέμα της σκοπιμότητας στην τέχνη, φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τη συγγραφέα, καθώς σε μελέτη της υπογραμμίζει την ανάγκη να παραμείνει ο λογοτέχνης ανεπηρέαστος από κάθε είδους σκοπιμότητα, κατά τη συγγραφή των έργων του: *«Ο συγγραφέας έχει ως αντικειμενικό σκοπό την αναδημιουργία μιας εποχής που δεν έζησε. Δεν απαιτείται μόνο η απλή γνώση της Ιστορίας, αλλά και η συνδυαστική φαντασία και η δύναμη περιγραφής και η ζωντάνια της αφήγησης.*

Πρέπει να παρασυρθεί ο αναγνώστης από την πετυχημένη πρόσμιξη του ιστορικού με το φανταστικό και του πραγματικού με το πλασματικό. Ο επιστήμονας αναζητά την αλήθεια· ο λογοτέχνης παραδίδει στους αναγνώστες του τη δική του εκδοχή της αλήθειας. Από τον επιστήμονα απαιτούμε αντικειμενικότητα, στον λογοτέχνη παραδεχόμαστε την υποκειμενικότητα και δεν του συγχωράμε τη σκοπιμότητα. Το ιστορικό μυθιστόρημα είναι μια πνευματική περιπέτεια στην οποία μετέχει ολόκληρη η προσωπικότητα του ιστορικού-λογοτέχνη. Είναι δε επιτυχημένο όταν μας κάνει να αισθανθούμε πως οι άνθρωποι των περασμένων εποχών που έγιναν ήρωες ή πρόσωπα του μυθιστορήματός του, είναι πραγματικές ανθρώπινες υπάρξεις, πλάσματα με σάρκα και οστά, και όχι μηχανοκίνητα ανδρείκελα»⁷².

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως η Γρηγοριάδου –Σουρέλη είχε βαθιά συναίσθηση της ηθικοπλαστικής αλλά και συγκινησιακής δύναμης της τέχνης. Για εκείνη πως η τέχνη είναι μια συνεχής αναζήτηση παιδείας, μια καλλιέργεια ανώτερου ήθους και καλαισθησίας, που οδηγεί τον αναγνώστη σε ηθική ανάταση και

την είχε η Δέλτα. Έχουν πια τα νερά θολώσει. Δεν είναι πια γάργαρα νερά. Και η δυσκολία αυτού που θα γράψει από 'δω και πέρα ιστορικό μυθιστόρημα θα είναι η μεγάλη δυσκολία αυτή».

⁷¹ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), ό.π., σσ.97-102, τη συνέντευξη που παραχώρησε στον ερευνητή η συγγραφέας.

⁷² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1993), «Γράφοντας Ιστορικά Μυθιστορήματα», ό.π., σ.138. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη εξαιρεί την προσφορά του ιστορικού μυθιστορήματος στην στήλη που διατηρούσε στο περιοδικό «Διαδρομές»: Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1990, φθινόπωρο), «Προσεγγίσεις στα βιβλία: Δυο βιβλία, δύο συγγραφείς για την ίδια χρονική στιγμή», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 19, σσ.218-219 - Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1986, φθινόπωρο), «Προσεγγίσεις στα βιβλία: Ιστορικά Μυθιστορήματα», ό.π., σσ.196: Η Γρηγοριάδου –Σουρέλη αναφέρεται στην αξιοθαύμαστη προσφορά του συγγραφέα ιστορικών μυθιστορημάτων. Συγκεκριμένα, η συγγραφέας δηλώνει πως *«ο συγγραφέας του είδους, κάνει ανθρώπινη την ιστορία, κάνει μέτοχο το σύγχρονο αναγνώστη στα πάθη, στους οραματισμούς, στις κραυγές μιας εποχής ή κάποιου ήρωα του παρελθόντος.[...] Με το μαγικό ραβδί της τέχνης, ανασταίνει (ο συγγραφέας), την ιστορία, την κάνει προσιτή, φιλική, οικεία».*

πνευματική ελευθερία. Κατά την συγγραφέα εκεί έγκειται και ο ρόλος του λογοτέχνη, όπως εκείνη τον εκλαμβάνει : *«Χρειαζόμαστε μια παιδεία που θα κατορθώσει να εφοδιάσει το παιδί με γνώσεις που απαιτούν οι καιροί, μα και με άλλους εμπλουτισμούς, που θα το κάνει ικανό να αγαπήσει τις υψηλότερες αξίες. Να λοιπόν, πού εμφανίζεται ο λογοτέχνης. Είναι αυτός που θα δώσει παιδεία. Η αισθητική παιδεία ασκεί την ψυχή να μη θέλει αδιάκοπα τούτο ή εκείνο, σώζοντας την από την αχόρταγη επιθυμία αγαθών υλικών. Σπάζει τα δεσμά της ύλης, σιγά σιγά ανεβαίνει προς τη σφαίρα της ελευθερίας. Κι έτσι έχουμε ήθος.[...] Η αισθητική παιδεία που δε συντελείται ούτε σε ορισμένους χώρους, ούτε σε ορισμένες ώρες και που αδιάκοπα ενεργεί πάνω μας και μας διαποτίζει χωρίς καν να το αισθανόμαστε, όπως η υγρασία της ατμόσφαιρας είναι η παιδεία των αισθήσεων που την κατευθύνει προς το ωραίο. Εκείνη που μας μαθαίνει να νοούμε το ωραίο, που θα μας κάνει άξιους να το δημιουργήσουμε»⁷³.*

⁷³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1988), «Το παιδί, η σύγχρονη πραγματικότητα και ο συγγραφέας», στο συλλογικό έργο: *Η Παιδική Λογοτεχνία και το μικρό παιδί*, Εισηγήσεις στο Β' Σεμινάριο του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου (Καρδίτσα 15 και 16 Νοεμβρίου 1986), Αθήνα: Καστανιώτης, σ.130.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:
Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η
ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ -ΣΟΥΡΕΛΗ

2.1. Τάσεις και εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο και η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Κάθε πνευματικό γεγονός έχει τις αιτίες και τις αφορμές του στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο όπου δημιουργείται. Το ίδιο ισχύει και για την παιδική λογοτεχνία στη μεταπολεμική περίοδο, μέσα στην οποία έζησε και δημιούργησε η Γρηγοριάδου-Σουρέλη.

Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, όπως αναφέραμε, εμφανίζεται στον χώρο της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας τη δεκαετία του 1950. Έχοντας η ίδια βιώσει τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ζει και δημιουργεί σε μια αμφιλεγόμενη εποχή. Η ελληνική κοινωνία προσπαθεί να μαζέψει τα συντρίμια ενός εμφύλιου σπαραγμού, που είχε καθοριστικές επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της χώρας επί δεκαετίες. Για να κατανοήσει, επομένως, κανείς το έργο, αλλά και την πορεία της συγγραφέως, θα πρέπει να παρουσιασθεί το πορτραίτο μιας εποχής ζυμώσεων και ανακατατάξεων, που χαρακτηρίζεται από έντονες αναζητήσεις¹.

Η μεταπολεμική παιδική λογοτεχνία μπορεί να διαιρεθεί κυρίως σε τρεις περιόδους. Η πρώτη περίοδος καλύπτει το διάστημα μεταξύ 1945 και 1958 και είναι περίοδος αντιμετώπισης ξένων επιδράσεων στην ελληνική παιδική λογοτεχνία. Η δεύτερη περίοδος αφορά στη δεκαετία 1958-1969 και αποτελεί μια φάση συνειδητοποίησης κατευθύνσεων και στόχων. Συγχρόνως, αποτελεί περίοδο προετοιμασίας για τη μετάβαση στην επόμενη περίοδο. Η τρίτη περίοδος, που αρχίζει από το 1970 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, αποτελεί την περίοδο άνθισης της παιδικής λογοτεχνίας. Η διαίρεση αυτή δεν είναι τυχαία, καθώς περικλείει τάσεις και ρεύματα που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της παιδικής λογοτεχνίας μετά τον πόλεμο².

¹ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π., σσ.64-65.

² Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1994), «Πορεία της ελληνικής παιδικής Λογοτεχνίας», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 36, σσ.57-59.

Α΄ περίοδος: Το 1945 αποτελεί κοινή αφετηρία για την πνευματική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της χώρας, καθώς εγκαινιάζει μια περίοδο ανακατατάξεων σε όλους τους τομείς της ελληνικής κοινωνίας. Είναι πολύ φυσικό, μετά από έναν μεγάλο πόλεμο σαν τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, να παρατηρείται επαναπροσδιορισμός των αξιών, ενώ νέες ελπίδες σχηματίζονται για το μέλλον. Ήταν, συνεπώς, επόμενο αυτή η κατάσταση να έχει επιπτώσεις μεταξύ άλλων και στο παιδικό βιβλίο³.

Στην περίοδο που ξεκινά με το τέλος του πολέμου, η έλλειψη παιδικού βιβλίου σε συνδυασμό με τις ανάγκες της εκπαιδευτικής πράξης, προκάλεσαν μια εισβολή ξένων εντύπων στον χώρο της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας. Τα έργα αυτά, αμφιβόλου αξίας και ποιότητας, σταδιακά άρχισαν να εκτοπίζουν την ελληνική παραγωγή. Πρόκειται για τη λεγόμενη «παραλογοτεχνία», η οποία περιλάμβανε κόμικς, μεταφράσεις και διασκευές, που θυσιάζαν την ποιότητα του μεταφραζόμενου κειμένου στο βωμό του κέρδους. Συγχρόνως, τη δεκαετία 1950-1960, εμφανίζονται λαϊκές εκδόσεις⁴ και αφηγήματα, με θρησκευτικό κυρίως περιεχόμενο, τα οποία αποτελούν εύπεπτη, ζημιογόνα και πολλές φορές απωθητική πνευματική τροφή για τους νεαρούς αναγνώστες. Αποτέλεσμα αυτής της πλημμυρίδας εντύπων χωρίς λογοτεχνική και αισθητική αξία ήταν όχι μόνο η απομάκρυνση των νεαρών αναγνωστών από τα ελληνικά βιβλία, αλλά και η υποβάθμιση του ρόλου της Παιδικής Λογοτεχνίας⁵.

Ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος ορίζει τις δυο αυτές τάσεις, που παρατηρούνται στην πρώτη περίοδο της μεταπολεμικής παιδικής λογοτεχνίας, ως φυγόκεντρες δυνάμεις, οι οποίες άρχισαν να πλήττουν σημαντικά το ελληνικό παιδικό ανάγνωσμα. Κείμενα της εποχής εκείνης αποκαλύπτουν τη διάχυτη ανησυχία πολλών Ελλήνων εκδοτών σχετικά με τις αναγνωστικές συνήθειες που καλλιεργούνται στους μικρούς αναγνώστες. Ως αντίδραση στις παραπάνω φυγόκεντρες δυνάμεις, που προσπαθούν

³ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1994), ό.π., σσ.57-59.

⁴ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1991), *Η ελληνική παιδική λογοτεχνία κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1945-1958)*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ.29: Με τον όρο «λαϊκές εκδόσεις», ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος ορίζει τον τεράστιο αριθμό φτηνών εκδόσεων που μετά τον πόλεμο γνωρίζουν ευρύτατη αποδοχή από το ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Οι εκδόσεις αυτές κατά τον συγγραφέα υστερούν σε ποιότητα και αισθητική (φτηνό χαρτί, πρόχειρη εικονογράφηση), αλλά γίνονται ιδιαίτερα αγαπητές λόγω της προσιτής τιμής και των λαϊκών θεμάτων τους.

⁵ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1987), *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας: Α΄ Ανιχνεύσεις*, εκδ. 3^η, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ.43-45. Ο Β.Δ. Αναγνωστόπουλος αναφέρει πως το εξωσχολικό ανάγνωσμα αντί να είναι έργο τέχνης, κατέληξε να θεωρείται μέσο αγωγής, εκφράζοντας, πολλές φορές, έναν αφόρητο διδακτισμό. Σχετικά με την Παραλογοτεχνία, βλέπε και Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1991), *Η ελληνική παιδική λογοτεχνία κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1945-1958)*, ό.π., σσ.24-30.

να κατακλύσουν την ελληνική αγορά, προβάλλεται ο ελληνοκεντρισμός, ο οποίος εμφανίζεται πολύ νωρίς στο χώρο των ελληνικών γραμμάτων. Το λογοτεχνικό αυτό ρεύμα εκφράζει την εθνική ανάγκη να εκδοθούν βιβλία με ελληνικό χαρακτήρα στο θέμα και στη γλώσσα. Ως κύριο αίτημα της παιδικής λογοτεχνίας αναδεικνύεται, επομένως, η προώθηση της ελληνικότητας των λογοτεχνικών κειμένων⁶.

Σύμφωνα με τον Β. Δ. Αναγνωστόπουλο οι φυγόκεντρες δυνάμεις και ο ελληνοκεντρισμός, αποτελούν παράλληλα και αντίμαχα ρεύματα που χαρακτηρίζουν την μεταπολεμική περίοδο. Το πρώτο ρεύμα αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα και απείλησε σημαντικά το ελληνικό βιβλίο. Το δεύτερο ρεύμα, ο ελληνοκεντρισμός, αναπτύχθηκε αργά αλλά και δυναμικά, ως αντίλογος στις προκλήσεις των φυγόκεντρων δυνάμεων⁷.

Ο ελληνοκεντρισμός εκπροσωπήθηκε δυναμικά από αξιόλογους ελληνικούς εκδοτικούς οίκους. Χαρακτηριστική είναι η δράση των εκδόσεων «Φίλοι του βιβλίου», που επανεκδίδουν όλα τα έργα της Πηνελόπης Δέλτα, των εκδόσεων «Αλικιώτη», που διηύθυνε η Αντιγόνη Μεταξά, αλλά και της «Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης», την οποία ίδρυσε και διηύθυνε ο Μ. Τριανταφυλλίδης⁸. Σε αυτήν την προσπάθεια προώθησης της ελληνικής γλώσσας και κληρονομιάς κινούνται και πολλές θρησκευτικές εκδόσεις, που αντιδρούν με τον δικό τους τρόπο στις φυγόκεντρες δυνάμεις. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι εκδοτικοί οίκοι «Δαμασκός» και «Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος», οι οποίοι προκηρύσσουν διαγωνισμούς παιδικών λογοτεχνικών βιβλίων⁹. Πολλοί συγγραφείς έδωσαν αξιόλογο έργο, κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Μέσα από αυτές τις εκδόσεις, δημοσίευσε έργα της και η Γαλάτεια-Γρηγοριάδου Σουρέλη¹⁰.

⁶ Καλλέργης Η.Ε.(1995), *Προσεγγίσεις στην Παιδική Λογοτεχνία*, Αθήνα :Καστανιώτης, σσ.107-126 : Ο Η. Ε. Καλλέργης ασχολείται με την αναζήτηση της «ελληνικότητας» μέσα από την λογοτεχνία και υποστηρίζει πως συνδέεται με την «κρίση ταυτότητας», την οποία θεωρεί βασικό πρόβλημα της νεοελληνικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, αυτή η κρίση ταυτότητας επιδεινώνεται κάθε φορά που εισβάλλουν στη χώρα ιδέες και ήθη ξένα προς τον τρόπο ζωής μας. Ο Η.Ε. Καλλέργης ορίζει το αίτημα της ελληνικότητας ως την αναζήτηση των στοιχείων εκείνων, που ανήκουν αποκλειστικά στην ελληνική παράδοση ή που αποτελούν μόνιμα γνωρίσματα του ελληνισμού και τονίζει πως αυτό το αίτημα γίνεται εντονότερο σε δύσκολες περιόδους , όπως οι πόλεμοι και οι εθνικές κρίσεις.

⁷ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1991), *Η ελληνική παιδική λογοτεχνία κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1945-1958)*, ό.π. , σσ.30-31 και Αναγνωστόπουλος Β. Δ. (2001), *Ιδεολογία και Παιδική Λογοτεχνία*, τόμ, 1^{ος}, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ.198-199.

⁸ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1991), ό.π. , σσ.32-34.

⁹ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1991), ό.π., σσ.35 και σ.52, την υποσ.96, όπου ο συγγραφέας καταγράφει αποσπάσματα προκηρύξεων για τη συγγραφή παιδικών βιβλίων.

¹⁰ Αναγνωστόπουλος Β. Δ. (1987), ό.π., σ.48. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη συνεργάστηκε στενά με τις εκδόσεις ««Δαμασκός» και «Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος» στις επόμενες

Η συγγραφέας, όπως έχουμε αναφέρει, κάνει τα πρώτα της βήματα στον χώρο της παιδικής λογοτεχνίας τη δεκαετία του '50, συμμετέχοντας σε τέσσερις συλλογές παραμυθιών¹¹. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στο βιβλίο «Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια» σχολιάζει την ιδιαιτερότητα και τις δυσκολίες της εποχής κατά την οποία έκανε τη συγγραφική της εμφάνιση¹². Παράλληλα, σε συνέντευξή της στο περιοδικό «Διαδρομές», υπογραμμίζει τις ανανεωτικές προσπάθειες που επιχείρησε να επιφέρει η συγγραφική της ομάδα, στην παιδική λογοτεχνία, σε μια εποχή που αυτή βαλλόταν από παντού¹³. Επίσης, αξίζει να αναφέρουμε πως η Γρηγοριάδου- Σουρέλη, ακολουθώντας το παράδειγμα πολλών συγγραφέων αυτής της περιόδου, όπως είναι ο Αντώνης Σαμαράκης, γράφει με ψευδώνυμο¹⁴.

Παρά τις φωτεινές παρουσίες των αξιόλογων εκδοτών που αναφέραμε, αλλά και τη συγγραφική παρουσία σπουδαίων λογοτεχνών, το παιδικό βιβλίο της περιόδου 1945-1958 είναι περισσότερο μέσο αγωγής και λιγότερο έργο τέχνης. Σύμφωνα με τον Β. Δ. Αναγνωστόπουλο, αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η ελληνική παιδική λογοτεχνία αναζητά την ταυτότητά της μέσα στις νέες καταστάσεις (οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές) της μεταπολεμικής Ελλάδας¹⁵. Το αποτέλεσμα είναι να υπάρχει στα παιδικά αναγνώσματα της περιόδου μια έντονη παιδαγωγική και εθνικοπατριωτική διάσταση. Παρ' όλες, όμως τις αδυναμίες τους, τα λογοτεχνικά έργα που εναντιώθηκαν στην παραλογοτεχνία της περιόδου εκείνης προσέφεραν σημαντικά οφέλη στα παιδιά και στους νέους. Κι αυτό, γιατί μέσα στις δύσκολες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της συγκεκριμένης δεκαετίας, έκαναν αισθητή την ανάγκη για προσαρμογή του παιδικού βιβλίου στις ανάγκες και απαιτήσεις της ελληνικής κοινωνίας. Τέλος, τα λογοτεχνικά έργα της περιόδου

δεκαετίες της συγγραφικής της πορείας. Βλέπε και στο Παράρτημα της παρούσης εργασίας την εργογραφία της συγγραφέως.

¹¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, άνοιξη), «Συνεντεύξεις με τους δημιουργούς των Διαδρομών», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 41, σσ.63-65.

¹² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), συλλογή διηγημάτων: *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., στο διήγημα «Άλλοτε και τώρα», σσ.280-281.

¹³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, άνοιξη), ό.π., σ.64.

¹⁴ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), ό.π., σσ.66-67: Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο «Αυγή Δαμασκηνού».

¹⁵ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1991), ό.π., σσ.17-18: Ο συγγραφέας αναφέρεται στην επικράτηση και εφαρμογή μιας σχετικά συντηρητικής ιδεολογίας στην ελληνική κοινωνία, μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου (1946-1949), η οποία φαίνεται να υποχωρεί προς το τέλος της δεκαετίας του '50. Σημαντική αναφορά κάνει, επίσης, στους υψηλούς δείκτες αναλφαριθμητισμού, καθώς και στις πολλαπλές υλικές και οικονομικές δυσκολίες του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής. Σύμφωνα με τον Β. Δ. Αναγνωστόπουλο οι συνθήκες αυτές αιτιολογούν σε έναν βαθμό τη μορφή αυτή της πρώτης περιόδου της μεταπολεμικής παιδικής λογοτεχνίας.

1945-1958 δημιούργησαν τις ευνοϊκές προϋποθέσεις που έκαναν δυνατή την άνοδο της λογοτεχνικής παραγωγής στις επόμενες δεκαετίες¹⁶.

Σημείο αναφοράς, βέβαια, για την ελληνική παιδική λογοτεχνία του μεσοπολέμου αποτελεί η ίδρυση της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς το 1955. Ο λογοτεχνικός αυτός σύλλογος, με πρόεδρο τη συγγραφέα Τατιάνα Σταύρου, αποτελείται μόνο από γυναικεία μέλη και προβάλλει εντονότατη αντίδραση στις φυγόκεντρες δυνάμεις. Η Γ.Λ.Σ. ξεκινάει τη δράση της στο χώρο της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας το 1958, προκηρύσσοντας ετήσια βραβεία για τη συγγραφή παιδικών βιβλίων¹⁷. Κύριος στόχος του λογοτεχνικού αυτού σωματείου είναι η «ελληνοποίηση» του παιδικού βιβλίου, την οποία δε θεωρεί φανατικό σοβινισμό, αλλά έκφραση των στοιχείων που συγκροτούν την ελληνική ταυτότητα¹⁸. Μια εξίσου βασική απαίτηση της Συντροφιάς είναι το να κινούνται τα λογοτεχνικά έργα, που απευθύνονται στα παιδιά, μέσα στα πλαίσια της ελληνικής πραγματικότητας. Συγχρόνως, πρέπει να διακρίνονται για τη λογοτεχνική τους ποιότητα και να είναι γραμμένα στη δημοτική. Πάνω απ' όλα μέσα από τους διαγωνισμούς που θέσπισε η Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά ζητούσε έργα που να εκφράζουν πίστη και αισιοδοξία για τη ζωή¹⁹.

Η Γ.Λ.Σ. στα χρόνια της παρουσίας της στα ελληνικά γράμματα προσέφερε έργο ιστορικής και εθνικής σημασίας, δίνοντας εκατοντάδες βιβλία καλής ποιότητας. Συγχρόνως, κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα πολύ σημαντικό «φυτώριο» νέων λογοτεχνών, μέσα στο οποίο άνθισαν πολλά δημιουργικά ταλέντα που στις επόμενες δεκαετίες παρουσίασαν αξιόλογο έργο και δράση στο χώρο της Παιδικής Λογοτεχνίας²⁰. Σε αυτούς τους νέους συγγραφείς που αναδεικνύονται μέσα από τα βραβεία της Γ.Λ.Σ. ανήκει και η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η οποία αποτέλεσε για πολλά χρόνια μέλος της Συντροφιάς²¹.

¹⁶ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1991), ό.π. σσ.194-195.

¹⁷ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, έκδ.3^η, Αθήνα: Εκδόσεις των Φύλων, σ.25. Τα «Βραβεία Παιδικής Λογοτεχνίας» της Γ.Λ.Σ. αποτελούν τα πρώτα βραβεία στο χώρο της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας.

¹⁸ Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά (1978), *«Τα είκοσι μας χρόνια: 1958-1978»*, Αθήνα : Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά, σσ.11-12.

¹⁹ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), ό.π., σσ.24-26 και Δελώνης Α. (1982), *Εισαγωγή στη Μεταπολεμική Παιδική Λογοτεχνία*, Αθήνα : Κέδρος, σσ.65-71.

²⁰ Δελώνης Α. (1982), ό.π., σσ.68-69.

²¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, άνοιξη), «Συνεντεύξεις με τους δημιουργούς των Διαδρομών», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 41, σ.63.

Β' περίοδος: Οι μελετητές της παιδικής λογοτεχνίας εξαίρουν τη σπουδαία προσφορά της Γ.Λ.Σ. , για την παιδική λογοτεχνία, την οποία και οδηγεί σε μια νέα περίοδο. Πρόκειται για τη δεκαετία 1958-1969, η οποία χαρακτηρίζεται ως φάση συνειδητοποίησης. Χάρη στη δυναμική παρουσία της Γ.Λ.Σ., που ευαισθητοποίησε την Πολιτεία και τους φορείς που συνδέονται με το παιδικό βιβλίο, η δεκαετία αυτή προσφέρει στο αναγνωστικό κοινό λογοτεχνικά και αισθητικά καταξιωμένα έργα²².

Σε αυτήν την περίοδο (1958-1969) και συγκεκριμένα το 1964, εμφανίζεται το πρώτο ιστορικό μυθιστόρημα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη με τίτλο «*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*». Η ύπαρξη ενός ευνοϊκού κλίματος στην ελληνική καλλιτεχνική ατμόσφαιρα, μέσω των προκηρύξεων για τη συγγραφή ιστορικών μυθιστορημάτων από τη Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά, η υποστήριξη της προέδρου Τ. Σταύρου, σε συνδυασμό με τις προσωπικές ανάγκες της συγγραφέως για ανάδειξη της ελληνικής ιστορίας, οδηγούν τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη στην λογοτεχνική αποτύπωση των περιπετειών του Ελληνισμού την περίοδο του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα²³.

Η συγγραφέας επηρεασμένη από τις διακηρύξεις της Γ.Λ.Σ. και βιώνοντας από κοντά την εισβολή της Παραλογοτεχνίας στον χώρο του ελληνικού παιδικού βιβλίου στρέφεται στο ιστορικό μυθιστόρημα, διότι θεωρεί ότι η γνώση της ιστορίας αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της ταυτότητας ενός λαού²⁴. Όπως υποστηρίζει και ο μελετητής των ιστορικών μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη Ιωάννης Α. Μητροφάνης, η συγγραφέας επιδιώκει με το έργο της να αναδείξει τις περιπέτειες και τη συνεχή πορεία του Ελληνισμού²⁵. Το θέμα του μυθιστορήματος είναι παρμένο από την ελληνική επανάσταση, ο ήρωας όμως είναι ένα μικρό παιδί, ο Λευτέρης, ο οποίος αγωνίζεται, με όλο τον ενθουσιασμό της ηλικίας του, για την ελευθερία της πατρίδας του²⁶. Το μυθιστόρημα αυτό, που διαθέτει όλα τα στοιχεία της «ελληνικότητας», για την οποία αγωνίστηκαν οι δημιουργοί της Γ.Λ.Σ. παίρνει

²² Αναγνωστόπουλος Β. Δ. (1984), ό.π., σ.26 και Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1994), «Πορεία της ελληνικής παιδικής Λογοτεχνίας», περ. *Διαβάζω*, ό.π., σσ.57-59.

²³ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π., σ.78.

²⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1993), «Γράφοντας Ιστορικά Μυθιστορήματα»,ό.π.,σσ.135-141 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1998), *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, Αθήνα: Ακρίτας. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στα περισσότερα διηγήματα αυτής της συλλογής, προβάλλει τη βαθιά πεποίθησή της πως η γνώση της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού από τη νέα γενιά, είναι απαραίτητη για την οικοδόμηση του μέλλοντος.

²⁵ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997),ό.π., σσ. 98-103.

²⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, Αθήνα: Εστία.

το πρώτο βραβείο της Συντροφιάς και καθιερώνει τη συγγραφέα στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας²⁷.

Γ' περίοδος: Εξίσου σημαντικό γεγονός με την ίδρυση της Γ.Λ.Σ. αποτελεί η ίδρυση του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου τον Φεβρουάριο του 1969. Το γεγονός αυτό θεωρείται ως ορόσημο για την ελληνική παιδική λογοτεχνία²⁸, αλλά και για τη συγγραφική πορεία της Γρηγοριάδου-Σουρέλη και σηματοδοτεί την έναρξη της τρίτης περιόδου της ελληνικής μεταπολεμικής παιδικής λογοτεχνίας. Ο «Κύκλος» από την αρχή της δράσης του συσπειρώνει όλες τις πνευματικές δυνάμεις της χώρας που εργάζονται για την πρόοδο του παιδικού βιβλίου και συμβάλλει στην προώθηση της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας, τόσο στον ελληνικό όσο και στο διεθνή χώρο. Με τη βοήθεια του λογοτεχνικού αυτού συλλόγου το ελληνικό παιδικό βιβλίο εισέρχεται στη διεθνή αγορά, φέροντας τη σφραγίδα της IBBY (International Board on Books for Young People- Διεθνής Οργάνωση Βιβλίων για τη Νεότητα). Ο «Κύκλος», με τη δυναμική του παρουσία, θέτει νέους στόχους και ανοίγει καινούργιους δρόμους για την ελληνική παιδική λογοτεχνία, συμμετέχοντας στα παγκόσμια συνέδρια για την παιδική λογοτεχνία, προτείνοντας υποψήφιους Έλληνες συγγραφείς και εικονογράφους για το Βραβείο Andersen και τον Τιμητικό Πίνακα του ίδιου βραβείου και προκηρύσσοντας βραβεία για την εικονογράφηση παιδικού βιβλίου. Συγχρόνως, ο Κ.Ε.Π.Β. προωθεί ποικίλες δράσεις φιλανθρωπίας, ιδρύοντας πρότυπες παιδικές βιβλιοθήκες και οργανώνοντας ομιλίες, διαλέξεις και συνέδρια για το παιδικό βιβλίο. Ταυτόχρονα ο Κ.Ε.Π.Β. παροτρύνει με τα βραβεία του τους συγγραφείς να ασχοληθούν με σύγχρονα θέματα και προβλήματα της ελληνικής ζωής²⁹.

Οι ετήσιοι λογοτεχνικοί διαγωνισμοί του Κ.Ε.Π.Β. αναδεικνύουν νέους συγγραφείς παιδικής λογοτεχνίας και ενθαρρύνουν πολλούς που ήδη έχουν εμφανιστεί στον χώρο. Ανάμεσα στους καλλιτέχνες που αναδεικνύονται από τον σπουδαίο αυτό λογοτεχνικό οργανισμό είναι και η Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Κρίνεται σημαντικό, επίσης, να αναφέρουμε πως η συγγραφέας αποτέλεσε ενεργό μέλος του «Κύκλου» για πολλά χρόνια, ενώ το έργο της γνώρισε ιδιαίτερη εκτίμηση και επιβράβευση από τον λογοτεχνικό οργανισμό. Χαρακτηριστικά, αναφέρουμε πως το

²⁷ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), ό.π., σσ.99-100.

²⁸ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1991), ό.π., σσ.40-41 και Αναγνωστόπουλος Β. Δ. (1994), ό.π., σσ.57-59.

²⁹ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, ό.π., σ.26. Βλέπε και Δελώνης Α. (1986), *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: 1835-1985, από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*, Αθήνα :Ηράκλειτος, σσ.23-24.

Κ.Ε.Π.Β. βραβεύει τη συγγραφέα το 1976 για το μυθιστόρημά της «*Εμένα με νοιάζει*», ενώ το 1978 χάρη στη συμβολή του «Κύκλου» το συγκεκριμένο έργο της συγγραφέως καταχωρείται στον Τιμητικό Πίνακα του Βραβείου Andersen³⁰. Σε όλη τη διάρκεια της συγγραφικής της πορείας η συγγραφέας είχε την υποστήριξη του δραστήριου λογοτεχνικού αυτού οργανισμού.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως, μέχρι τη δεκαετία του '70 σημειώνεται εξαιρετική πρόοδος στον χώρο του παιδικού βιβλίου. Ανάλογη, εξέλιξη παρατηρείται και στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται το παιδί και ο έφηβος μέσα από τα παιδικά λογοτεχνήματα. Ο συντηρητισμός και ο εθνικό-θρησκευτικός φρονηματισμός των προηγούμενων δεκαετιών σταδιακά αποχωρούν από τα έργα που απευθύνονται στο νεαρό αναγνωστικό κοινό. Εξακολουθεί, όμως, να υπάρχει ένας διακριτικός και έμμεσος διδακτισμός, καθώς σε αρκετά λογοτεχνικά έργα το παιδί-πρωταγωνιστής δε συμμετέχει αυτόνομα στο σύγχρονο κοινωνικό γίγνεσθαι³¹. Η συγκεκριμένη διαπίστωση δεν αφορά στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στο οποίο οι ήρωες διακρίνονται για το δυναμισμό, την αυτενέργεια και την αυτόβουλη δράση τους. Εξάλλου, η ίδια η συγγραφέας αντιμαχόταν τον διδακτισμό σε οποιαδήποτε μορφή του μέσα στα έργα για παιδιά και νέους³².

Στα περισσότερα λογοτεχνικά έργα, μέχρι και τη δεκαετία του 1970, το παιδί ή ο έφηβος κινείται και δρα μέσα σε πλαίσια πατριωτικά, θρησκευτικά οικογενειακά και χαρακτηρίζεται από γενναιότητα, φιλοπατρία, θρησκευτική ευλάβεια, υπακοή στους μεγαλύτερους και είναι ιδιαίτερα αφοσιωμένο σε ιδανικά. Από τους χαρακτήρες αυτούς δε λείπουν, φυσικά και τα παιδικά χαρακτηριστικά της αφέλειας, της επιπολαιότητας, της υπερβολικής τόλμης³³. Συμπερασματικά θα λέγαμε πως, η παιδική και νεανική λογοτεχνία μέχρι και τη δεκαετία του '70 κινείται σύμφωνα με τις αρχές που χάραξαν σημαντικοί εκπρόσωποι του χώρου και εξελίσσεται χάρη στη σπουδαία δράση της Γ.Α.Σ. και του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου³⁴.

³⁰ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), ό.π., σ.17 και Μητροφάνης Ι.Α. (1997), ό.π., σσ.78-79.

³¹ Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2011), *Το θαυμαστό ταξίδι: Μελέτες για την Παιδική Λογοτεχνία*, ό.π., σ.56.

³² Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1993), «Γράφοντας Ιστορικά Μυθιστορήματα», ό.π., σσ.135-141.

³³ Κατσίκη-Γκίβαλου Α.(2011), *Το θαυμαστό ταξίδι :Μελέτες για την Παιδική Λογοτεχνία*, ό.π., σσ.56-57.

³⁴ Κατσίκη-Γκίβαλου Α.(2011), *Το θαυμαστό ταξίδι :Μελέτες για την Παιδική Λογοτεχνία*, ό.π., σσ.20-21 και σ. 56: Η συγγραφέας αναφέρει βασικές μορφές του χώρου της Παιδικής Λογοτεχνίας, μεταξύ των οποίων: η Πηνελόπη Μαξίμου, η Αντιγόνη Μεταξά, η γνωστή «θεία Λένα», ο Μιχάλης Στασινόπουλος, ο Βασίλης Ρώτας, η Έλλη Αλεξίου και ο Άλκης Τροπαιάτης.

Από τα παραπάνω, προκύπτει πως στις πρώτες μεταβατικές δεκαετίες μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η παιδική λογοτεχνία περνά από το στάδιο της αναζήτησης της ταυτότητάς της, στην καθιέρωση των στοιχείων εκείνων που συνιστούν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της. Σε αυτήν την ανοδική και εξελικτική πορεία συνέβαλαν καθοριστικά τόσο η Γ.Λ.Σ., όσο και ο Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου. Οι λογοτεχνικοί αυτοί σύλλογοι που δρουν παράλληλα, συμβάλλουν καθοριστικά στη θεμελίωση της ελληνικής Παιδικής Λογοτεχνίας ως αυτόνομου κλάδου της Εθνικής μας Λογοτεχνίας. Οι σύλλογοι αυτοί, επίσης, καλλιεργούν γόνιμο έδαφος για την είσοδο της Παιδικής Λογοτεχνίας σε μια περίοδο εντυπωσιακής ανάπτυξης, μέσα στην οποία ανθίζει και το συγγραφικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη.

2.2. Η σύγχρονη παιδική και νεανική ελληνική λογοτεχνία και η θέση της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.

Είναι γεγονός πως η ελληνική παιδική και νεανική λογοτεχνία³⁵ γνώρισε μια εντυπωσιακή ανάπτυξη κατά τη δεκαετία του 1970 και τα χρόνια που ακολούθησαν³⁶. Στην άνθιση αυτή συνέβαλε ένας συνδυασμός πολλών παραγόντων, οι οποίοι σχετίζονται με το ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον της ελληνικής Πολιτείας και κοινωνίας για το παιδικό βιβλίο³⁷.

Οι μελετητές της παιδικής λογοτεχνίας αναγνωρίζουν πως το τέλος της εφτάχρονης δικτατορίας και η μεταπολίτευση (1974), άνοιξαν τον δρόμο σε πολιτικούς, κοινωνικούς και εκπαιδευτικούς μετασχηματισμούς, που συμβάλλουν στη ριζική μεταμόρφωση της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας. Η νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, σε συνδυασμό με την επικράτηση των σύγχρονων αντιλήψεων της Παιδαγωγικής και της Κοινωνιολογίας που δίνουν έμφαση στις αντιαυταρχικές θεωρίες, συμβάλλουν στη δημιουργία μιας παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας, που ανταποκρίνεται συνειδητά στις νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις για το παιδί και την προσωπικότητά του³⁸.

Συγχρόνως, η γενικότερη οικονομική ανάκαμψη που ακολούθησε τη μεταπολίτευση έδωσε πολλές δυνατότητες στους συγγραφείς, στους εκδότες, αλλά και σε πολιτιστικούς φορείς, ιδιωτικούς και κρατικούς, να ασχοληθούν δυναμικά με τον χώρο του παιδικού και νεανικού βιβλίου. Σε αυτήν την ανάπτυξη της Παιδικής Λογοτεχνίας καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου και ης Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς³⁹, δυο σπουδαίων λογοτεχνικών συλλόγων, που με το έργο τους προώθησαν σημαντικά τη συγγραφική πορεία της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, όπως αναφέραμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο.

³⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1993 καλοκαίρι), «Αν τα παιδιά...», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 30, σσ.144-145: Η συγγραφέας χρησιμοποιεί τις έννοιες «λογοτεχνία για παιδιά και νέους» και «παιδική και εφηβική λογοτεχνία» ως ταυτόσημες. Την ίδια ορολογία χρησιμοποιεί σε μελέτη του και ο καθηγητής Β.Δ. Αναγνωστόπουλος. Βλέπε Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1993, άνοιξη), «Νεανική Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ.29, σσ.14-17. Για τον λόγο αυτό, οι όροι θα χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι μέσα στην παρούσα εργασία.

³⁶ Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2011), «*Το θαυμαστό ταξίδι: Μελέτες για την Παιδική Λογοτεχνία*», έκδ. 16^η, Αθήνα: Πατάκης, σ.57. Η καθηγήτρια Α. Κατσίκη-Γκίβαλου χαρακτηρίζει αυτή την ανάπτυξη της παιδικής λογοτεχνίας «εκρηκτική και εντυπωσιακή».

³⁷ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*,ό.π., σσ.7-8.

³⁸ Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2011), ό.π., σσ.20-22.

³⁹ Αναγνωστόπουλος Β. Δ. (1987), *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας, Α' Ανιχνεύσεις*, έκδ. 3^η, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ.49-51.

Παράλληλα, μέσα σε αυτόν τον ανανεωτικό και παραγωγικό πυρετό, οργανώνονται διεθνή σεμινάρια παιδικής λογοτεχνίας, διαλέξεις, ομιλίες, εκδίδονται κατάλογοι παιδικών βιβλίων⁴⁰, ανθολογίες διηγήματος και ποίησης, σχολικά ανθολόγια και προσεγμένα Αναγνωστικά για τη Δημοτική⁴¹ και τη Μέση Εκπαίδευση. Επίσης, πληθαίνουν και οι προκηρύξεις διαγωνισμών συγγραφής παιδικών βιβλίων και τα λογοτεχνικά βραβεία αυξάνονται⁴², δημιουργώντας ισχυρά κίνητρα για τους συγγραφείς⁴³.

Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη ανήκει στους συγγραφείς, των οποίων το έργο γνώρισε μεγάλη προώθηση και αναγνώριση από ποικίλους φορείς, την περίοδο αυτή της άνθισης της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας. Πολιτιστικές οργανώσεις, λογοτεχνικοί σύλλογοι, δήμοι, αλλά και παγκόσμιοι οργανισμοί⁴⁴ εξήραν την μοναδικότητα και τον πλούτο του έργου της, τόσο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 70', όσο και τα επόμενα χρόνια. Συγχρόνως, το έργο της είδε αξιοθαύμαστη προβολή από πολλούς εκδοτικούς οίκους⁴⁵.

⁴⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο των Β. Δ. Αναγνωστόπουλου και Α. Δελώνη (1984) με τίτλο: (1984), *Παιδική λογοτεχνία και σχολείο: Κατάλογος ελληνικών παιδικών βιβλίων*, Αθήνα: Πατάκης.

⁴¹ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), ό.π., σ. 24 και 155-156. Ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος αναφέρει πως τα σύγχρονα αλφαβητάρια ή Αναγνωστικά γράφονται με βάση τις νέες Παιδαγωγικές αρχές και ιδεολογικές τάσεις που χαρακτηρίζουν την σύγχρονη παιδική λογοτεχνία. Τονίζει μάλιστα τη συμβολή καθιερωμένων συγγραφέων και ποιητών, όπως η Αγγελική Βαρελλά και η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη στη συγγραφή αυτών των αναγνωστικών. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1979), *Αναγνωστικό Δ' Δημοτικού*, εκδ.1^η, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων. Το αναγνωστικό της Γρηγοριάδου-Σουρέλη γνώρισε τέσσερις εκδόσεις και το υλικό του αποτέλεσε τη βάση του μυθιστορήματος «*Τέλος δεν έχει η αγάπη*» που κυκλοφόρησε το 2001. Το αναγνωστικό είναι αναρτημένο στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html>. Επίσης, έργα της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, περιλαμβάνονται και στο νεότερο αναγνωστικό της Ε' και της Στ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου που φέρει τον τίτλο «*Με λογισμό και μ' όνειρο*». Σχετικά με την παρουσία των έργων της συγγραφέως στα σύγχρονα ανθολόγια βλέπε και Μαλαφάντης Κ.Δ. (2005), *Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*, τόμ., 2^{ος}, Αθήνα: Γρηγόρης, σσ. 78-83.

⁴² Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), ό.π., σσ.14-18.

⁴³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, άνοιξη), Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, άνοιξη), «Συνεντεύξεις με τους δημιουργούς των Διαδρομών», περ. *Διαδρομές*, ό.π., σ.64. Η συγγραφέας σε συνέντευξή της τονίζει τον σπουδαίο ενισχυτικό ρόλο που διαδραματίζουν τα λογοτεχνικά βραβεία στη συγγραφική πορεία ενός καλλιτέχνη και κυρίως στην προώθηση του έργου του. Χαρακτηρίζει τα βραβεία ως «*αίτια πρόκλησης και πρόσκλησης για να γράψει ο συγγραφέας*».

⁴⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την Ένωση Συμρναίων, που βραβεύει τη συγγραφέα με το πρώτο βραβείο για το ιστορικό μυθιστόρημα «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*» και τον δήμο Αθηναίων, που της απονέμει βραβείο το 1972 για το πρωτότυπο παραμύθι-μυθιστόρημα «*ο Αλέξης με το ξύλινο άλογο*». Βλέπε στο παράρτημα της παρούσης εργασίας τα εξώφυλλα των πρώτων εκδόσεων των έργων της συγγραφέως.

⁴⁵ Στη μακρά συγγραφική της πορεία η Γρηγοριάδου-Σουρέλη συνεργάστηκε με κορυφαίους ελληνικούς εκδοτικούς οίκους, όπως Εστία, Αποστολική Διακονία, Πατάκης, Ψυχογιός, αλλά και με άλλες εκδόσεις μεταξύ των οποίων είναι οι εκδόσεις Πάπυρος, Άγκυρα και Ακρίτας. Βλέπε στο παράρτημα την εργογραφία της συγγραφέως.

Οι ανωτέρω παράγοντες, επηρέασαν καθοριστικά τον χώρο της σύγχρονης παιδικής λογοτεχνίας και συνέβαλαν στην καθοριστική θεματική ανανέωση της. Πράγματι, στη δεκαετία 1970-1980, κατά την οποία εκδίδεται και το μεγαλύτερο μέρος του έργου της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, διαπιστώνεται μια εντυπωσιακή θεματική διεύρυνση στο χώρο της πεζογραφίας⁴⁶, καθώς και κάποιες ανανεωτικές τάσεις, στο ύφος και στις ιδέες που προβάλλουν τα σύγχρονα λογοτεχνήματα, όπως είναι ο ρεαλισμός⁴⁷ και η ανάδειξη ανθρωπιστικών αξιών και ιδανικών⁴⁸, στοιχεία τα οποία μέσα από την έρευνα παρατηρήσαμε πως διαπνέουν το σύνολο του έργου της συγγραφέως.

Οι ανανεωτικές αυτές τάσεις στην παιδική και νεανική λογοτεχνία επηρεάζουν το κυριότερο μυθιστορηματικό είδος με το οποίο ασχολείται η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αλλά και πολλοί σύγχρονοί της συγγραφείς: το ιστορικό μυθιστόρημα. Οι μελετητές της σύγχρονης παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας εντάσσουν τα ιστορικά λογοτεχνήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στην κατηγορία εκείνων των έργων που ακολούθησαν τις επιταγές που κληροδότησε στην παιδική λογοτεχνία η Γ.Α.Σ.⁴⁹ Τα μυθιστορήματά της εμπνέονται από τους δύσκολους καιρούς της τουρκοκρατίας, αλλά και από τους ηρωικούς αγώνες του ελληνισμού σε διάφορες εποχές, για διεκδίκηση της ελευθερίας⁵⁰. Τα ιστορικά γεγονότα προσεγγίζονται με μεγάλη ευαισθησία και ρεαλισμό από τη συγγραφέα, η οποία αγωνίζεται μέσα από τα έργα της να ενισχύσει την εθνική αυτογνωσία των αναγνωστών της, προβάλλοντας μεγάλες αξίες του ανθρώπινου πολιτισμού, όπως είναι η ελευθερία, η δημοκρατία, η ειρήνη, η αλληλεγγύη και η αξιοπρέπεια⁵¹.

⁴⁶ Μαλαφάντης Κ.Δ. (2001), *Θέματα παιδικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα :Πορεία, σσ.243-271.

⁴⁷ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, ό.π., σ.77. Ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος σχολιάζει τον ρεαλισμό ως νέα τάση στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία στις σελίδες 84-86 της ίδιας μελέτης.

⁴⁸ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, ό.π., σσ.89-90.

⁴⁹ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), ό.π., σσ. 116-131 και Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (1990, Φεβρουάριος), «Το παιδί και ο έφηβος στη λογοτεχνία για παιδιά του 20^{ου} αιώνα», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 232, σ. 72 και Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (2001), *Ιδεολογικές διαστάσεις της Παιδικής λογοτεχνίας*, ό.π., σσ. 199-201 και 211.

⁵⁰ Κατσίκη- Γκίβαλου Α. (2015, Ιούλιος), «Βιωμένη πραγματικότητα, μαρτυρία και Ιστορία στο νεότερο παιδικό και εφηβικό λογοτεχνικό βιβλίο», ηλεκτρονικό περ. *Κείμενα*, τεύχ. 21, σ.4. Η καθηγήτρια και μελετήτρια της Παιδικής Λογοτεχνίας κατατάσσει τη συγγραφέα στους πλέον αξιόλογους ιστορικούς μυθιστοριογράφους της σύγχρονης παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας.

⁵¹ Βλέπε Καλλέργης Η.Ε. (1993), «Το πρόβλημα της ιδεολογίας στα παιδικά λογοτεχνήματα», *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη* (συλ. τόμ.), Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (επιμ.), τόμ. 1^{ος}, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ.49-50. Ο μελετητής της Παιδικής Λογοτεχνίας σχολιάζοντας τα μηνύματα και τις ιδέες που περνούν στους αναγνώστες τους οι συγγραφείς στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, υπογραμμίζει πως η Γρηγοριάδου-Σουρέλη ανήκει στους συγγραφείς της σύγχρονης παιδικής και

Σύμφωνα με τους μελετητές της σύγχρονης παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας, κυρίαρχο στοιχείο των ιστορικών μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, είναι η περιπέτεια, η οποία συνδυάζεται με την ενδιαφέρουσα πλοκή⁵² και την ακρίβεια στην παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου δράσης των ηρώων⁵³. Μάλιστα, ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος περιλαμβάνει τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη στην κατηγορία των ιστορικών μυθιστοριογράφων της σύγχρονης παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας, οι οποίοι με το έργο τους προσφέρουν στα παιδιά και στους νέους, όχι μόνο αισθητική απόλαυση, αλλά και τη δυνατότητα να γνωρίσουν την ιστορία του τόπου τους μέσα από την τέχνη⁵⁴.

Παράλληλα, με την ενασχόλησή της με το ιστορικό μυθιστόρημα η συγγραφέας ακολουθεί τη θεματική ανανέωση⁵⁵, που κυριαρχεί στη σύγχρονη ελληνική παιδική και εφηβική λογοτεχνία. Η συγγραφέας ασχολείται με τις ανθρώπινες σχέσεις και τα διάφορα προβλήματα που τις διαμορφώνουν, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά και οι νέοι βιώνουν τους δεσμούς με τα άτομα του στενού, του ευρύτερου, αλλά και του σχολικού τους περιβάλλοντος. Οι σχέσεις με τα μέλη της οικογένειας, τους γονείς, τους φίλους, τους εκπαιδευτικούς, αλλά και το άλλο φύλο, φαίνεται να απασχολούν ιδιαίτερα τη συγγραφέα στο μυθιστορηματικό της έργο μετά τη δεκαετία του '70.

νεανικής λογοτεχνίας, των οποίων τα έργα «*θωρακίζουν την ελληνική συνείδηση, χωρίς να διαπνέονται από σωβινισμό*». Ο μελετητής χαρακτηρίζει το ύφος της συγγραφέως πιο «ελληνοκεντρικό» σε σχέση με άλλων σύγχρονών της συγγραφέων, όπως ο Ι. Ιωαννίδης και η Λ. Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, χωρίς, όμως, να προχωρά, σε κάποια ποιοτική διαβάθμιση, θεωρώντας το έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη ισότιμο με εκείνο των προαναφερθέντων συγγραφέων. Πράγματι, τα μηνύματα που προβάλλονται από τα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη ξεπερνούν τα στενά εθνικά όρια και επιδιώκουν την αγάπη και τη φιλία ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους (Βλέπε μυθιστόρημα :*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*).

⁵² Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, ό.π., σ.124. Ο καθηγητής και μελετητής της παιδικής λογοτεχνίας αναφέρεται στο μυθιστόρημα «*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*», το οποίο καλύπτει το μεγαλύτερο κομμάτι των χειρσαίων επιχειρήσεων του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα του 1821. Ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος εξάγει, τις εναλλασσόμενες περιπέτειες, την πλούσια δράση και πλοκή του έργου. Το στοιχείο της έντονης περιπέτειας και της καθηλωτικής δράσης των ιστορικών μυθιστορημάτων της συγγραφέως, υπογραμμίζει και ο Αντώνης Δελώνης. Βλ. Δελώνης Α. (1986), *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: 1835-1985: από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*, ό.π., σσ. 42-43.

⁵³ Βλ. Δελώνης Α. (1986), *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: 1835-1985: από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*, ό.π., σσ. 42-43 και Καλλέργης Η. Ε(1999), «Το ιστορικό μυθιστόρημα και η σύγχρονη νεανική μας λογοτεχνία», εισηγήσεις του σεμιναρίου του Κ.Ε.Π.Β. με θέμα: *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: Το παρελθόν, το παρόν, το μέλλον της*, Χατζηδημητρίου Σ. (επιμ), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ.123-124.

⁵⁴ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, ό.π., σσ.118-131.

⁵⁵ Σχετικά με την ανανέωση στη θεματολογία της ελληνικής παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας βλέπε Αγγελοπούλου Βίτω, (1990, Ιούνιος), «Το παιδί και τα προβλήματά του στη θεματολογία της σύγχρονης ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας», περ. *Διαβάζω*, τεύχ.242, σσ.27-32 και Καλλέργης Η. Ε.(1995), *Προσεγγίσεις στην παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ.93-103.

Τη δεκαετία του 1980 η συγγραφέας αρχίζει να ασχολείται ενεργά και με το κοινωνικό μυθιστόρημα, δίνοντας στην παιδική λογοτεχνία πολλά και αξιόλογα έργα⁵⁶. Οι ερευνητές της παιδικής λογοτεχνίας και του έργου της συγγραφέως εξαίρουν τον ρεαλισμό⁵⁷ και την ευαισθησία, με την οποία η συγγραφέας προσεγγίζει καίρια κοινωνικά θέματα, όπως η μόλυνση του περιβάλλοντος⁵⁸, η αστυφιλία, η μετανάστευση και ο ρατσισμός⁵⁹, η αθλητική ιδέα, η βία στα γήπεδα και ο χουλιγκανισμός, η ανεργία, η φτώχεια⁶⁰ και η μοναξιά των σύγχρονων εφήβων⁶¹.

Παράλληλα με το μυθιστόρημα, η συγγραφέας ασχολείται και με τη συγγραφή διηγημάτων, αλλά και παραμυθιών ακολουθώντας τις κύριες τάσεις του σύγχρονου έντεχνου παραμυθιού⁶². Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη γράφει και εκδίδει παραμύθια, μικρές ιστορίες και εικονογραφημένες ιστοριούλες, που διεγείρουν τη φαντασία και καλλιεργούν τον

⁵⁶ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π., σ.83.

⁵⁷ Βλέπε Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (1995), «Ο ρεαλισμός στην παιδική λογοτεχνία», στον τόμο: *Όπως και στ' αηδόνια...*, Αθήνα: Πατάκη, σ. 68. Η συγγραφέας και μελετήτρια της παιδικής λογοτεχνίας Λ. Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου υπογραμμίζει τον ρεαλισμό με τον οποίο η Γρηγοριάδου-Σουρέλη προσεγγίζει τις ανθρώπινες σχέσεις, όταν αυτές διαπλέκονται με έντονα κοινωνικά προβλήματα στα μυθιστορήματα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*» και «*Πριν από το τέρμα*».

⁵⁸ Οι μελετητές της Παιδικής Λογοτεχνίας χαρακτηρίζουν το μυθιστόρημα «*Εμένα με νοιάζει*» της Γρηγοριάδου-Σουρέλη συγκλονιστικό και το κατατάσσουν στην κατηγορία των λογοτεχνημάτων, που ευαισθητοποιούν τους νεαρούς αναγνώστες σε θέματα που αφορούν την οικολογία. Βλ. Παπαδάτος Ι.(1993), «Η οικολογία στην ελληνική παιδική λογοτεχνία», στον συλ. τόμ. *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*, τόμ. 1^{ος}, Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (επιμ.), Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 105 - Δελώνης Α. (1986), *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: 1835-1985: από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*, ό.π., σ. 56 και Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (1995), «Ο ρεαλισμός στην παιδική λογοτεχνία», στον τόμο: *Όπως και στ' αηδόνια...*, ό.π., σ. 67 και 69.

⁵⁹ Βλέπε Δελώνης Α. (1986), *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: 1835-1985: από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*, ό.π., σ.56. Ο Α. Δελώνης, συγγραφέας και μελετητής της παιδικής λογοτεχνίας, αναφέρεται στον συγκλονιστικό τρόπο με τον οποίο η Γρηγοριάδου-Σουρέλη παρουσιάζει το πρόβλημα της οικονομικής μετανάστευσης στο μυθιστόρημα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*», υπογραμμίζοντας την ειλικρίνεια και τον ρεαλισμό, με τον οποίο η συγγραφέας παρουσιάζει το «οδοιπορικό» ενός νέου ανθρώπου, από το χωριό του, σε μια ξένη και αφιλόξενη χώρα. Χαρακτηρίζει, μάλιστα, το μυθιστόρημα αυτό «*έργο με αξιώσεις και ουσία*»- Σακελλαρίου Χ. (1996), *Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας: Ελληνική και Παγκόσμια: Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, έκδ.3^η, Αθήνα: Φιλιππότης, σ. 219. Ο καθηγητής και μελετητής της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας κατατάσσει το μυθιστόρημα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*» της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στην κατηγορία των αξιόλογων κοινωνικών και πολιτικών μυθιστορημάτων, χάρη στο ρεαλιστικό τρόπο απόδοσης των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες.

⁶⁰ Τα θέματα αυτά αγγίζονται από τα μυθιστορήματα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*» και «*Πριν από το τέρμα*», «*Είναι κανείς εδώ;*».

⁶¹ Η μοναξιά του σύγχρονου εφήβου θίγεται με υπέροχο και συγκλονιστικό τρόπο και στα μυθιστορήματα «*Πριν από το τέρμα*» και «*Είναι κανείς εδώ;*».

⁶² Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, ό.π., σσ. 93-95 – Μαλαφάντης Κ. Δ. (2006), *Το παραμύθι στην εκπαίδευση: Ψυχοπαιδαγωγική διάσταση και αξιοποίηση*, Αθήνα: Ατραπός, σσ.108-114.

προβληματισμό των αναγνωστών της πάνω σε σύγχρονα ζητήματα⁶³. Χαρακτηριστικά δείγματα του αφηγηματικού ταλέντου της συγγραφέως αποτελούν οι συλλογές παραμυθιών «*Τρελοβάπορο χωρίς τιμόνι*», «*Αγκαλιά με παραμύθια*», «*Μια ευχή στον ουρανό*» και «*Τα παραμύθια της Γαλάτειας*», που φέρνουν τους νεαρούς αναγνώστες σε επαφή με θέματα όπως η οικονομική κρίση, και η μοναξιά του παιδιού μέσα στην οικογένεια⁶⁴. Παράλληλα, τα παραμύθια της Γρηγοριάδου-Σουρέλη διαπνέονται, επίσης από το πνευματώδες, ζωντανό, χιουμοριστικό και συγχρόνως χειμαρρώδες ύφος της συγγραφέως⁶⁵. Ταυτόχρονα, προβάλλουν έμμεσα ανώτερα ηθικά μηνύματα, τα οποία αναδύονται αβίαστα, μέσα από τις παραμυθιακές αφηγήσεις⁶⁶, κατατάσσοντάς την στον χώρο των έντεχνων παραμυθιακών δημιουργιών⁶⁷.

Το δίχως άλλο, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι μια καλλιτέχνης, που όχι μόνο ακολούθησε το ρεύμα των ανανεωτικών εξελίξεων στην παιδική και νεανική λογοτεχνία, αλλά με το ακούραστο πνεύμα της κατόρθωσε να δώσει ένα πολύ σπουδαίο έργο στους νεαρούς αναγνώστες της, γεμάτο δύναμη, πίστη και πάνω απ' όλα αισιοδοξία.

⁶³ Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, ό.π., σ. 100. Ο καθηγητής και ερευνητής της παιδικής λογοτεχνίας αναφέρει χαρακτηριστικά το έργο της συγγραφέως «*Ο αγέρας παίζει φλογέρα*». Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2013), *Ο αγέρας παίζει φλογέρα*, έκδ.16^η, Αθήνα: Πατάκης.

⁶⁴ Βλέπε τις συλλογές Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2013), *Αγκαλιά με παραμύθια*, Αθήνα: Ψυχογιός - Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Μια ευχή στον ουρανό*, έκδ. 3^η, Αθήνα: Ψυχογιός και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2016), *Τα παραμύθια της Γαλάτειας*, έκδ.5^η, Αθήνα: Ψυχογιός.

⁶⁵ Βλέπε τις συλλογές παραμυθιών :«*Συντροφιά με τον άνεμο*» και «*Χορεύοντας στο δάσος*», οι οποίες διακρίνονται για το χιούμορ και την αισιοδοξία που τα διαπνέουν.

⁶⁶ Βλέπε χαρακτηριστικά το έργο: Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Κατερίνα*, έκδ. 7^η, Αθήνα: Πατάκης. Στο συγκεκριμένο παραμύθι, η συγγραφέας βάζει τη μικρή ηρωίδα της να ερμηνεύει με την αφέλεια της παιδικής ηλικίας της το κήρυγμα του παπά και να αγωνίζεται, με τρόπο που προκαλεί το αυθόρμητο και ειλικρινές γέλιο του αναγνώστη, για τη δική της θέση στον Παράδεισο.

⁶⁷ Μαλαφάντης Κ. Δ. (2006), *Το παραμύθι στην εκπαίδευση: Ψυχοπαιδαγωγική διάσταση και αξιοποίηση*, ό.π., σ.113.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:
Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ Ο ΕΦΗΒΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ-ΣΟΥΡΕΛΗ

Η οικογένεια στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Η οικογένεια αποτελεί ίσως τον βασικότερο θεσμό που πλαισιώνει τα παιδιά και τους εφήβους μέσα στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Μέσα στα όρια της οικογένειας τίθενται τα θεμέλια της προσωπικότητας των ηρώων, καθώς εσωτερικεύουν αξίες, διδάσκονται συμπεριφορές και προετοιμάζονται για την είσοδό τους στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο¹. Η συγγραφέας πάντοτε υπογράμμισε τη σπουδαιότητα του οικογενειακού θεσμού στην ολόπλευρη και ισορροπημένη ανάπτυξη των παιδιών και των νέων². Για τον λόγο αυτό, εστιάζει στην ελληνική οικογένεια, προβάλλοντας τη δύναμη και τη συμβολή της, όχι μόνο στην κοινωνικοποίηση και ηθική καλλιέργεια των ηρώων της, αλλά και στη συνέχεια του ελληνισμού.

Συγχρόνως, μέσα στο έργο της, η συγγραφέας δεν περιορίζεται μόνο στην παρουσίαση των σχέσεων, που διαμορφώνουν τα παιδιά με τους γονείς τους. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη επιδιώκει να φωτίσει εξίσου τους δεσμούς και τις πολύπλοκες δυναμικές που αναπτύσσουν οι ήρωές της με τα αδέρφια τους, αλλά και με τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας, τον παππού και τη γιαγιά. Έτσι, προσεγγίζοντας τον οικογενειακό θεσμό μέσα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και κοινωνικές συνθήκες, η συγγραφέας προβάλλει την πεποίθησή της πως «η οικογένεια ή είναι αξία για πάντα ή δεν είναι»³.

¹ Σχετικά με τον ρόλο του θεσμού της οικογένειας βλέπε Μουσούρου Λ.Μ. (1989), *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 14-36.

² Χαρακτηριστικά βλέπε τα διηγήματα: «Καταναλώτρια φίλη μου...» (σσ.178-182), «Τι παιδί φτιάχνουμε;» (σσ. 237-243), «Όσο υπάρχουν γονείς» (σσ.271-274), της συλλογής διηγημάτων *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, Αθήνα: Ακρίτας.

³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα: «Η επιτυχία», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ.224.

3.1. Το πρόσωπο της μητέρας στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Το γυναικείο πρόσωπο που περιγράφεται και αναλύεται εκτενέστερα στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι αυτό της μητέρας. Υπάρχουν φυσικά και άλλες συγγενικές γυναικείες μορφές, όπως η γιαγιά ή η αδερφή, οι οποίες όμως λειτουργούν συμπληρωματικά προς τον ρόλο της μητρικής φιγούρας. Σε αυτό το κεφάλαιο το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στο πρόσωπο της μητέρας, ενώ οι άλλες γυναικείες παρουσίες προσεγγίζονται σε υποενότητες του κεφαλαίου.

Τα χαρακτηριστικά του μητρικού προσώπου

Η γυναίκα από τη στιγμή που βρίσκεται μέσα στην οικογένεια είναι για τη Σουρέλη πρώτα και πάνω απ' όλα μητέρα. Είναι η φιγούρα που περιμένει, υπομένει, πονάει και προσεύχεται για τη σωτηρία του παιδιού της. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, ο μητρικός ρόλος είναι ιερός⁴ και η παρουσία της μητέρας καθοριστική για την καλλιέργεια του χαρακτήρα των ηρώων της. Στα μυθιστορήματα της συγγραφέως, τόσο τα ιστορικά όσο και σε εκείνα με έντονο κοινωνικό περιεχόμενο, η μητέρα δεν είναι ποτέ ο κεντρικός μυθιστορηματικός ήρωας. Αντίθετα, από το περιθώριο της δράσης, ήρεμα και αποφασιστικά, με πίστη και υπομονή, στηρίζει το παιδί ή τα παιδιά της, σε όλες τις φάσεις της ζωής τους.

Το στοιχείο εκείνο που καθορίζει τη συμπεριφορά του μητρικού προσώπου είναι το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ανήκει. Στα αμιγώς ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η μητέρα λαμβάνει χαρακτηριστικά που συμβαδίζουν με το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει και κινείται. Η συγγραφέας τοποθετεί την πλοκή των έργων και τη δράση της μητέρας μέσα σε αστικά αλλά και αγροτικά περιβάλλοντα. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι και η ίδια έζησε τόσο στην επαρχία, όσο και σε μεγάλα αστικά κέντρα (Καβάλα και Αθήνα) και κατά συνέπεια περιγράφει τα πλαίσια που γνώρισε η ίδια καλύτερα.

⁴Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), «Μυροφόρες Μάνες», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, σ.131. «Μυροφόρα», χαρακτηρίζει τη μάνα η συγγραφέας, υπογραμμίζοντας έτσι τη δύναμη, αλλά και την ιερότητα του ρόλου της.

Στον «*Μικρό μπουρλοτιέρη*», το πρώτο ιστορικό μυθιστόρημα της συγγραφέως, η μητέρα είναι η Ελληνίδα μάνα της ελληνικής επαρχίας των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για την κυρά-Λένα, η οποία ζει στην Ύδρα μαζί με τον άντρα της, τον Αντώνη, τον βιγλάτορα του νησιού και τον μοναχογιό της, τον Λευτέρη, ο οποίος είναι και ο κεντρικός μυθιστορηματικός χαρακτήρας⁵. Είναι νοικοκυρά, ασχολείται με τη φροντίδα του σπιτιού και των μελών της οικογένειας, ενώ συγχρόνως, αγωνίζεται για την εκπλήρωση των αναγκών τους⁶. Πρόκειται για έναν σχετικά παραδοσιακό ρόλο, ο οποίος, όμως, δικαιολογείται από το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο του μυθιστορήματος (νησιωτική επαρχία στις αρχές του 19^{ου} αιώνα).

Η μάνα στο έργο αυτό της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι η σιωπηλή δύναμη που στηρίζει την οικογένεια και όλα της τα μέλη. Είναι η καρδιά και η ψυχή της οικογένειας, το απάγκιο του ήρωα στις δύσκολες στιγμές. Και μόνο η παρουσία της αρκεί για να γαληνέψει την ψυχή του νεαρού Λευτέρη, που κοντά της βρίσκει αγάπη και αποδοχή χωρίς όρια. Αισθάνεται περηφάνια για τα κατορθώματα του παιδιού της στη μάχη, συναισθήματα που εκδηλώνει με αφοσίωση και τρυφερότητα. Με ενέργειες απλές σχεδόν καθημερινές προσπαθεί να απαλύνει τον σωματικό πόνο του παιδιού της, μετά τον τραυματισμό του στα μπουρλότα και να του προσφέρει ανακούφιση, γαλήνη και ηρεμία⁷.

Παράλληλα δε σταματά ποτέ να υποστηρίζει με πράξεις αγάπης και στοργής τον γιο της στον δικό του αγώνα. Του δείχνει με λόγια όσο και με έργα την περηφάνια της και προσπαθεί να απομακρύνει τους φόβους και τις ανησυχίες του⁸. Συγχρόνως, ποτέ δεν παύει να αγωνιά για την τύχη και τη ζωή του παιδιού της, συλλογιζόμενη τους κινδύνους που ενέχει η συμμετοχή του στον επαναστατικό αγώνα.: «*[...]Όμως μάνα είμαι και τρέμω*», ομολογεί με αγάπη και πόνο η κυρά-Λένα στον Λευτέρη. «*Ξυπόλητο το παιδί πετάχτηκε απάνω. Πήγε, έσαξε στο σκοτάδι, τη βρήκε, τη φίλησε πηδηχτά και χώθηκε στην αγκαλιά της. Ένωσε την καρδιά της να*

⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

⁶ Στο ίδιο, σσ.61-62. Η μητέρα μαγειρεύει και φροντίζει με λεπτομέρεια τον οικογενειακό κήπο.

⁷ Στο ίδιο, σ.61. Η συγγραφέας αποδίδει με ρεαλισμό και λεπτότητα την αγάπη και την αγωνία της μητέρας, που υποδέχεται το παιδί της έπειτα από τόσο καιρό και τόσους κινδύνους που αυτό έζησε. «*Χωρίς φωνή αγάλιασε το παιδί της όλο λαχτάρα και πόνο. Πήρε το κεφάλι του στα δυο της χέρια, το πασπάτευσε, έσκυψε, το μύρισε, έκλεισε τα μάτια από την ευτυχία*». Τον περιποιείται, τον φροντίζει, προσπαθώντας μέσα από τις μικρές καθημερινές φροντίδες της να επαναφέρει κάποια ισορροπία και γαλήνη στην ψυχή του.

⁸ Στο ίδιο, σσ.61-62.

φτερουγάει...»⁹, δηλώνει με συγκινητική ειλικρίνεια η κυρά –Λένα, πριν ξαναφύγει ο νεαρός Λευτέρης για τα μπουρλότα.

Στο επόμενο ιστορικό μυθιστόρημα της συγγραφέως, *«Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα»*, ο χαρακτήρας του μητρικού προσώπου παρουσιάζεται πιο δυναμικός και ανεξάρτητος, γεγονός που οφείλεται στο διαφορετικό κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον στο οποίο ανήκει. Η μητέρα στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα είναι η Σοφία, μακρινή απόγονος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου¹⁰ και ανήκει σε μια εύπορη, μεγαλοαστική οικογένεια του Ελληνισμού της διασποράς. Η ανώτερη κοινωνική και οικονομική της θέση δηλώνονται με την περιγραφή της φροντισμένης εξωτερικής της εμφάνισης : *«Χτένισε τα μαύρα της μαλλιά-στη μέση χωρίστρα, ο κότσος χαμηλά, μόλις να σκεπάζει το χιονάτο λαιμό- έβαλε λίγο κοκκινάδι στα χείλια της, στα μάγουλα, λίγο εκεί κάτω από τα μάλα, κοιτάχτηκε ευχαριστημένη στον καθρέφτη»*¹¹. Ομοίως και στον *«Μικρό μπουρλοτιέρα»*, οι λαϊκές καταβολές του μητρικού προσώπου δηλώνονται μέσα από την περιγραφή της ενδυμασίας της μητέρας¹², αλλά και από τη συστολή με την οποία συμπεριφέρεται στις γυναίκες των αρχόντων του νησιού¹³.

Η μητέρα του Κωνσταντίνου, η Σοφία, είναι μια δυναμική και μορφωμένη γυναίκα, της οποίας η αριστοκρατική καταγωγή διαφαίνεται και μέσα από το είδος των κοινωνικών της συναναστροφών. Η Σοφία φιλοξενεί στο σπίτι της τον Αδαμάντιο Κοραή και τον Άνθιμο Γαζή¹⁴, πρωτοστατεί στους φιλελληνικούς και

⁹Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ. 141. Αυτή τη στιγμή που συγκλονίζει με τον ρεαλισμό και την απλότητα των συναισθημάτων, ξεδιπλώνεται όλη η αγάπη και η αφοσίωση που χαρακτηρίζει τη σχέση ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί.

¹⁰Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, έκδ.2^η, σσ.16. Η αριστοκρατική καταγωγή της μητέρας του ήρωα δηλώνεται στην αρχή του μυθιστορήματος : *«Η Σοφία, η τρισέγγονη του ιππότη Ανδρόνικου Ζάγαρη, του εξαδέλφου του τελευταίου Αυτοκράτορα»*.

¹¹Στο ίδιο, σ. 16 . Η φροντισμένη εξωτερική εμφάνιση και ενδυμασία της Σοφίας, δηλώνουν την ανώτερη οικονομική της θέση στους κύκλους του Παρισιού, όπου ζει και κινείται. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι και ο ρόλος της εικονογράφησης στην προβολή του αριστοκρατικού χαρακτήρα του μητρικού προσώπου στη σ. 19.

¹²Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ.25, την περιγραφή της παραδοσιακής Υδραϊκής φορεσιάς της κυρά-Λένας, την οποία φορά μόνο στην εκκλησία και σε εορταστικές εκδηλώσεις.

¹³Στο ίδιο, σσ. 21-22. Ο σεβασμός και η συστολή της κυρά-Λένας απέναντι στη γυναίκα του Λάζαρου Κουντουριώτη δηλώνουν τη σχετικά χαμηλή θέση της οικογένειάς στην κοινωνική ιεραρχία του νησιού.

¹⁴Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.20-25. Ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Άνθιμος Γαζής, δυο από τις μεγαλύτερες μορφές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ανήκουν στον κύκλο των στενών γνωριμιών της μητέρας του Κωνσταντίνου, του ήρωα του μυθιστορήματος.

καλλιτεχνικούς κύκλους του Παρισιού¹⁵, και διατηρεί αλληλογραφία με τον Λόρδο Βύρωνα, του οποίου τα ποιήματα διαβάζει με πάθος¹⁶.

Η μητέρα είναι το πρόσωπο που κυριαρχεί στην οικογένεια του Κωνσταντίνου, καθώς από τη ζωή του ήρωα απουσιάζει το πρόσωπο του πατέρα. Αυτό γίνεται σκόπιμα, προκειμένου να φωτιστεί η δυναμική παρουσία του μητρικού προσώπου στη ζωή αλλά και στην πορεία του νεαρού Κωνσταντίνου. Όπως αναφέρει και ο μελετητής των ιστορικών μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου- Σουρέλη I. Α. Μητροφάνης, η μητέρα του ήρωα ασχολείται ενεργά με τη διαπαιδαγώγηση του παιδιού της. Εξασφαλίζει στον γιο της ένα περιβάλλον πλούσιο σε ερεθίσματα και πνευματικές ανησυχίες, ενθαρρύνοντας την επαφή του, ήδη από τη νηπιακή ηλικία, με τους εκπροσώπους και τις ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού¹⁷. Είναι αυτή που μεταδίδει στον γιο της το πάθος και την αγάπη για την απελευθέρωση της πατρίδας¹⁸, γαλουχώντας τον με τη σοφία και τις παραδόσεις των προγόνων της¹⁹. Έτσι, η μητρική φιγούρα, εκτός από παιδαγωγός, αναδεικνύεται και σε θεματοφύλακα των οικογενειακών και εθνικών παραδόσεων²⁰.

Η συμβολή της μητρικής φιγούρας στην καλλιέργεια της ελληνικής συνείδησης του ήρωα προβάλλεται και μέσα από τις σκέψεις τη ίδιας της Σοφίας : *«Η Σοφία ανατρίχιασε. Οι κόποι της δεν πήγαν χαμένοι. Πόσος κόπος, μη και αφομοιωθεί ο γιος της με τους Γάλλους, μη και πιστέψει πως δικιά του χώρα είναι η Γαλλία. Μη και ξεκόψει από το Γένος του και νιώσει ξένους τους καημούς και τους αγώνες αυτού του Γένους!»*²¹. Η καθοριστική συμβολή της Σοφίας, της μητέρας του νεαρού Κωνσταντίνου, στην πορεία του ήρωα αποκαλύπτεται, επίσης κατά την

¹⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.25-26.

¹⁶ Στο ίδιο, σ.28.

¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 17-22.

¹⁸ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), ό.π., σσ. 145-146. Ο ερευνητής σχολιάζει την ενεργό εμπλοκή της μητρικής φιγούρας στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του ήρωα. Τονίζει πως ο μικρός Κωνσταντίνος δεν μεγαλώνει με κυβερνάντες και δασκάλους του δυτικού πολιτισμού. Ούτε έρχεται σε επαφή με ξένα ρεύματα σκέψης. Μεγαλώνει με έναν σκοπό, που δεν είναι άλλος από τον αγώνα για την απελευθέρωση της πατρίδας του.

¹⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ.17. Η μητέρα τραγουδάει στο γιο της ελληνικά νανουρίσματα και φυλάει με ιερότητα στο οικογενειακό εικονοστάσι το δαχτυλίδι που ο τελευταίος αυτοκράτορας είχε εμπιστευτεί στον πρόγονό της.

²⁰ Πρόκειται για έναν ρόλο ζωτικής σημασίας κατά τη συγγραφέα, ο οποίος εκπληρώνεται και από τους μητρικούς χαρακτήρες των κοινωνικών της μυθιστορημάτων *«Πριν από το τέρμα»* και *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*. Σχετικά με τον ρόλο αυτό της μητέρας βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), *«Ήταν άλλοτε μια γιαγιά...»*, *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σσ.111-114. Η μητέρα, σύμφωνα με τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη, είναι το άτομο που διατηρεί ζωντανή την παράδοση, όχι μόνο της οικογένειας αλλά και του Έθνους, αναλαμβάνοντας τον ρόλο της τρίτης ηλικίας, όταν αυτή απουσιάζει.

²¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.24-25.

στιγμή της κατάταξής του στον Ιερό Λόχο. Την κρίσιμη εκείνη στιγμή, η αγωγή και οι αξίες που έλαβε από τη μητέρα του τον κατευθύνουν στη λήψη της σημαντικότερης απόφασης της ζωής του: να πολεμήσει για τον Εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα: *«Σήκωσε το παλικάρι μ' ορμή το κεφάλι του. Την είδε τη Σοφία, να του δείχνει το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα, να του μιλάει για τις ρίζες του, για την τιμημένη γενιά του, για το χρέος του στο Γένος. -Η μάνα μου, είπε, αργά τώρα, δεν πέρασε μέρα που να μη μου θυμίζει πως έχω πατρίδα. Και πατρίδα σκλαβωμένη. Και πως πρέπει να βοηθήσω κι εγώ στο ξεσκλάβωμά της. Η μάνα μου, είπε, κι όλο περηφάνια είχε η όψη και η φωνή του, στιγμή δεν ξεχνάει πως είναι παράρριζο του μαρμαρωμένου βασιλιά»*²².

Μητέρα και συγχρόνως αγωνίστρια είναι και η Μόσχω, η σύζυγος του Λάμπρου Τζαβέλα, στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, με τίτλο: *«Στις ρίζες της λευτεριάς»*²³. Η μητρική αυτή μορφή διαθέτει πολλά κοινά στοιχεία με τις μητέρες των έργων *«Ο μικρός μπουρλοτιέρης»* και *«Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα»*. Είναι μια δυναμική Ελληνίδα που μέσα από τον μητρικό της ρόλο, αγωνίζεται για την ελευθερία της πατρίδας της. Την ώρα που το Σούλι βάλλεται από τις επιθέσεις του Αλή Πασά, η φλογερή αυτή γυναίκα λειτουργεί ως παράδειγμα θάρρους και αυτοθυσίας για τις συντοπίτισσές της²⁴. Εμψυχώνει, συμβουλεύει και καθοδηγεί τις γυναίκες του Σουλίου, αλλά και τα παιδιά της, στα δύσκολα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Μάλιστα, τονίζει πως από την ανατροφή που θα δώσει η μητέρα στο παιδί καθορίζεται και η στάση που εκείνο θα κρατήσει στην κρίσιμη στιγμή του Αγώνα για την πατρίδα: *«Μα τι θα του πει μετράει... Τι θα τ' ορμηνέψει. Κι αν είναι λεβέντισσα η μάνα, λεβέντικα και τα λόγια, λεβέντικος και ο γιος σαν μεγαλώνει»*²⁵. Η Σουλιώτισσα μάνα, όπως όλες οι μητρικές μορφές στα ιστορικά μυθιστορήματα της συγγραφέως, μεγαλώνει τα παιδιά της για να τα «προσφέρει» στον Αγώνα για την ελευθερία της πατρίδας²⁶.

²²Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ.34.

²³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2004), *Στις ρίζες της λευτεριάς*, εκδ. 2^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.137-162. Η Μόσχω Τζαβέλα αποτελεί μια από τις 7 προσωπικότητες που παρουσιάζονται μέσα στην ιστορική μονογραφία. Η συγγραφέας, με αφηγηματική δύναμη και αμεσότητα, σκιαγραφεί το πορτραίτο της Ελληνίδας αγωνίστριας, συζύγου και μητέρας, και την αναδεικνύει σε σύμβολο της αδάμαστης ελληνικής ψυχής.

²⁴Στο ίδιο, σσ.139-141,152-154: όπου η Σουλιώτισσα μητέρα και αγωνίστρια ηγείται των γυναικών του Σουλίου στο πεδίο της μάχης.

²⁵ Στο ίδιο, σ.139.

²⁶Στο ίδιο, σσ.158-160: Η Μόσχω αντιμετωπίζει με αξιοπρέπεια και θάρρος την αναμενόμενη εκτέλεση ενός από τα παιδιά της από τον Αλή Πασά.

Η Μόσχω, η μητέρα του Κωνσταντίνου (*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*), όπως και η μητέρα του Λευτέρη (*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*), υποστηρίζουν και ενθαρρύνουν τους γιους τους στις επιλογές τους, χωρίς αυτό να σημαίνει πως παύουν να ανησυχούν για τη ζωή και την ακεραιότητά τους²⁷. Η απουσία του παιδιού γεμίζει πόνο και πίκρα τη στοργική φιγούρα, την οποία, όμως, αποφεύγει να εκφράσει, για να μην αποθαρρύνει τον γιο της στον σπουδαίο αγώνα που κάνει για την απελευθέρωση της πατρίδας²⁸. Η φιγούρα της μάνας είναι το αποκούμπι και η σωτηρία των ηρώων σε στιγμές αμφιβολίας, οδύνης και απόγνωσης²⁹. Η μητέρα, είναι πάντα παρούσα για να προσφέρει στον ήρωα γαλήνη και ηρεμία σε κρίσιμες περιστάσεις, όπως η αρρώστια και ο τραυματισμός³⁰.

Εξίσου δυναμικός είναι και ο χαρακτήρας της κυρα-Όλγας στο ιστορικό μυθιστόρημα «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*». Η κυρα-Όλγα, μητέρα μιας πολυάριθμης συμυρναϊκής οικογένειας του 1920, είναι ομιλητική, αεικίνητη και τετραπέρατη³¹. Γεμάτη αυτοπεποίθηση και αγάπη προς τα παιδιά της, κρατά με δύναμη και σιγουριά τα ηνία του γάμου, αλλά και της οικογένειάς της³². Πρόκειται για μια μητέρα που έχει πάντα το θάρρος της γνώμης της, την οποία υποστηρίζει χωρίς φόβο ή δισταγμό³³. Η μεγαλύτερη ελευθερία δράσης που διακρίνει τον συγκεκριμένο μητρικό χαρακτήρα δικαιολογείται λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα της πόλης στην οποία ζει.

²⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ.34 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2004), *Στις ρίζες της λευτεριάς*, ό.π., σ.145 και σ.158.

²⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ.32. Ο Κωνσταντίνος αφού έχει καταταγεί στον Ιερό Λόχο, αναλογίζεται τα γράμματα της μητέρας του, η οποία «τον καρτεράει, και του στέλνει γραφές όλο πίκρα. Μια περίεργη πίκρα, διακριτική, διάχυτη, χωρίς μια λέξη στο γράμμα να την προσδιορίζει».

²⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2004), *Στις ρίζες της λευτεριάς*, ό.π., σ. 158, όπου η Μόσχω παρηγορεί και ενθαρρύνει τον γιο της Φώτο, όταν εκείνος της εκφράζει τον φόβο του απέναντι στον θάνατο.

³⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ. 59-60, όπου η θύμηση και μόνο του μητρικού προσώπου χαρίζει στον ήρωα ηρεμία: «*Να φύγει, να πάει να βρει τη μάνα του. Τη μάνα του θέλει, τη μάνα του, τη μάνα του. Κι έρχονται τα πρώτα δάκρυα, τα δάκρυα που τον λυτρώνουν. Όταν κάποια στιγμή στέρεψαν, έβγαλε έναν βαθύ αναστεναγμό και ησύχασε*». Η παρουσία του μητρικού προσώπου έχει την ίδια ανακουφιστική επίδραση και στον Λευτέρη στο ιστορικό μυθιστόρημα «*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*» (σσ.61-62). Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2004), *Στις ρίζες της λευτεριάς*, ό.π., σσ. 157-158, την λυτρωτική παρουσία της μητέρας σε δύσκολες στιγμές.

³¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, έκδ.2^η, Αθήνα :Ψυχογιός, σσ. 28-32, όπου διαφαίνεται το εντυπωσιακό ταμπεραμέντο της συμυρναϊκής μάνας, η οποία ελέγχει και επιβλέπει τα πάντα μέσα στο σπίτι, το οποίο αποτελεί και το μικρό της βασίλειο.

³² Στο ίδιο, σσ. 63-64.

³³ Στο ίδιο, σ. 61: «*Οι Ιταλοί και οι Γάλλοι δώσανε τα όπλα και βάλανε αγέρα στα μυαλά των Τούρκων. Η κυρα-Όλγα τα ήξερε καλά τα πράγματα*», δηλώνει η συγγραφέας, προβάλλοντας τον δυναμικό χαρακτήρα της συμυρναϊκής μάνας.

Η Σμύρνη, όπως προβάλλεται στο μυθιστόρημα, είναι μια μοντέρνα, πολύχρωμη πόλη, σταυροδρόμι διαφορετικών λαών και πολιτισμών³⁴.

Όπως υποστηρίζει και η Ζ. Κανάβα, στο μυθιστόρημα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*», η σκέψη της μάνας του ήρωα και της μάνας του εχθρού είναι που μαλακώνει την ψυχή των νεαρών ηρώων³⁵. Η εικόνα της μάνας είναι που ωθεί τους ήρωες να παραμερίσουν το μίσος και να ανοίξουν την ψυχή τους στην αγάπη, μέσα στη δίνη του πολέμου και του παραλογισμού της Μικρασιατικής Καταστροφής: «*Αν τον σκότωνε*», συλλογίζεται ο Τούρκος στρατιώτης για τον Έλληνα τραυματία, που έπεσε στα χέρια του και που κάποτε στην αρχή του πολέμου του είχε σώσει τη ζωή, «*κανείς δε θα μπορούσε να τον κατηγορήσει. Μόνο ο Αλλάχ. Κανείς δε θα το μάθαινε. Μόνο ο Αλλάχ. Έκλεισε τα μάτια ο Αλής, είδε τη μάνα του, που μαλλιοτραβιότανε, που φίλησε το χέρι του Θόδωρου, γιατί της έσωσε το παιδί της. Κι αυτός θα 'χει μια μάνα στην πατρίδα του κι ούτε θα ξέρει πως τη ζωή του την έσωσε ένας Τούρκος. Ε, λοιπόν, να ξέρει. Έβγαλε την Παναγιά, που του 'χε αφήσει ο Θόδωρος, τού την παράχωσε κατάσαρκα. Πήρε βαθιά ανάσα. "Το κισμέτ", ψιθύρισε. Έπειτα, από απόφαση άρπαξε ένα κιλίμι που βρήκε στο γιούκο. Τύλιξε τον Θόδωρο, τον φορτώθηκε, βγήκε έξω, τον απόθεσε μαλακά στην καρότσα*»³⁶.

Η δύναμη της μητρικής αγάπης και αυτοθυσίας προβάλλεται και στη συλλογή ιστορικών διηγημάτων «*Μνήμες της Σμύρνης*» της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Ανάμεσα σε αυτά τα διηγήματα που αναφέρονται στην καταστροφή της Σμύρνης, ξεχωρίζει η φιγούρα της χήρας μάνας η οποία την ώρα που το μέτωπο καταρρέει, τρέχει στο κοιμητήριο, ζητώντας τη συμβουλή και την προστασία του άντρα της³⁷. Την ύστατη στιγμή που ξεκινά η μεγάλη φωτιά στη Σμύρνη, η μητέρα σε μια κίνηση απόγνωσης, ελπίδας και απελπισίας μαζί, μετακινεί τη μαρμάρινη πλάκα και σπρώχνοντας το κορίτσι μέσα στον τάφο, ζητά από τον νεκρό άντρα της να προστατέψει το παιδί τους. Η ίδια, ζητώντας, τη βοήθεια του Θεού και της Παναγίας, κάθεται πάνω στον τάφο και τον

³⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 85-86, όπου δίνεται η εικόνα μιας εντυπωσιακής, πολύβουης πόλης στην οποία συνυπάρχουν διαφορετικές εθνότητες, γλώσσες και θρησκείες.

³⁵ Κανάβα Ζ. (1994), «Το στοιχείο της αγάπης στην παιδική λογοτεχνία», *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*, Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (επιμ.), τόμ. 2^{ος}, Αθήνα: Καστανιώτη, σσ.244-245.

³⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ.143.

³⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Στο μνημούρι» στη συλλογή διηγημάτων: *Μνήμες της Σμύρνης*, έκδ.7^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.19-28. Η Α. Νομικού αναφέρει πως παρόλο που η συγκεκριμένη συλλογή συγκαταλέγεται στα βιβλία της συγγραφέως για ενηλίκους, σε όλα τα διηγήματα πρωταγωνιστικό ρόλο έχουν τα παιδιά, οι νέοι και οι γονεϊκοί χαρακτήρες, μέσα από τα μάτια των οποίων διαφαίνεται η ωμή βία και η καταστροφή του πολέμου. Βλέπε Νομικού Αργεντινή (2005), *Η Μικρασιατική Καταστροφή και το δράμα των προσφύγων μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους*, ό.π., 158.

καλύπτει με το σώμα της, δεχόμενη στωικά το μοιραίο χτύπημα από το σπαθί του Τούρκου³⁸.

Η δυναμική παρουσία και η ανιδιοτελής προσφορά της μητέρας στην οικογένειά της, είναι έντονη και στα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Σε αυτή την κατηγορία μυθιστορημάτων, οι μητρικές φιγούρες ανεξαρτήτως κοινωνικού και οικονομικού υποβάθρου αγωνίζονται για την πρόοδο και τη σωτηρία των παιδιών τους. Η Λενιώ στο «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*», η μητέρα μιας αγροτικής οικογένειας, στη δεκαετία του '60³⁹, διακρίνεται από την ίδια αυτοθυσία που έχει και η μητέρα του Γιώργη, η κυρα-Μαρίτσα στο «*Πριν από το τέρμα*». Οι μανάδες σε αυτά τα κοινωνικά μυθιστορήματα, έχουν την ίδια αισιοδοξία και πίστη στις ικανότητες των παιδιών τους να παλέψουν για ένα καλύτερο μέλλον. Συγχρόνως, οι μητρικές φιγούρες αγωνίζονται με τα λιγοστά μέσα που διαθέτουν⁴⁰, να υποστηρίξουν τα παιδιά τους στην ολοκλήρωση των σπουδών τους⁴¹.

Βέβαια, οφείλουμε να αναφέρουμε πως από το έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη δε λείπουν και τα παραδείγματα μητρικών προσώπων που παραμελούν⁴² ή καταπιέζουν τα παιδιά τους⁴³, με αποτέλεσμα τη φυσική και συναισθηματική τους απομάκρυνση από αυτά. Όταν κυριαρχεί η μοναξιά και η αποξένωση μεταξύ των μελών, η μητέρα βιώνει τη μητρότητα ως «*παιδεμό και σκλαβιά....Σκλαβιά χωρίς όραμα κι ελπίδα ελευθερίας*»⁴⁴. Εξίσου αρνητικά αποτελέσματα επιφέρουν η καταπίεση και η αδιαλλαξία της μητέρας, ειδικά όταν εκείνη έχει συνδέσει όλη της την ύπαρξή με την ανατροφή και την ευτυχία του παιδιού της: «*Έκατσε μόνη κι έρημη. Και τα 'βγαζε πέρα. Και πριν πει "Δόξα τω Θεώ"*, τώρα που βρήκε και αυτός-

³⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Στο μνημούρι» στη συλλογή διηγημάτων: *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ. 28 : «*Και περίμενε τον Τσέτη, που δεν άργησε. Ήρθε πάνω στο αφρισμένο αλόγό του, της πήρε το κεφάλι με τη σπάθα του. Δεν είδε πως κάτω από το πεσμένο της κορμί είχε άνοιγμα εκείνο το μνημούρι. Και έφυγε. Αυτή το είχε καμωμένο πια το χρέος της. Τ' άλλο, της Παναγιάς και του Πατέρα*».

³⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, έκδ. 33^η, Αθήνα : Πατάκης.

⁴⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ.10-11 και σσ.23-24. Η κυρά-Μαρίτσα, η μητέρα του Γιώργη (*Πριν από το τέρμα*) ανήκει σε μια φτωχή εργατική οικογένεια, κοινωνική θέση που δηλώνεται και από τον τόπο κατοικίας της οικογένειάς της : μια προσφυγική γειτονιά, της Αθήνας.

⁴¹ Στο ίδιο, σσ.65-66 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.40-41.

⁴² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, έκδ.4^η, Αθήνα: Πατάκης. Πρόκειται για την άβουλη και αδύναμη μητέρα του μυθιστορήματος «*Είναι κανείς εδώ?*» Η συγκεκριμένη μητέρα είναι σκόπιμα ανώνυμη στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα. Το όνομά της (Κατερίνα) μας αποκαλύπτεται τυχαία, μόλις στη σελίδα 45. Μέσω αυτής της ανωνυμίας, η συγγραφέας επιδιώκει να προβάλει την αποξένωση και την ψυχρότητα που κυριαρχεί στις οικογενειακές σχέσεις οποιασδήποτε οικογένειας, όταν απουσιάζουν η αγάπη και η αποδοχή.

⁴³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Ο γάμος» στη συλλογή διηγημάτων: *Μνήμες της Σμύρνης*, έκδ.7^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.36-37.

⁴⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ?*, ό.π., σ.71. Η συγκεκριμένη μητρική φιγούρα έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις μητρικές φιγούρες των άλλων αφηγημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, λόγω της αδυναμίας της να εκπληρώσει τον μητρικό της ρόλο.

ο γιος της- μια δουλειά, τώρα θέλει παντρολογήματα. Ακόμα που δεν έβαλε βρακί στον κόλλο του»⁴⁵. Η ανώνυμη συμυρνιά μητέρα στο διήγημα «Ο γάμος», αρνείται κατηγορηματικά να αποδεχτεί την επιλογή της συντρόφου του γιου της σε σημείο που να καταριέται :«*Κάλλιο να σε νεκροφιλήσω παρά να σε δω πλάι στη Φωτεινή*»⁴⁶.

Ένα εξίσου βασικό στοιχείο της προσωπικότητας της μητέρας μέσα στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι η βαθιά και δυνατή θρησκευτική της πίστη, την οποία μεταλαμπαδεύει στο παιδί της. Η μητέρα στα ιστορικά, αλλά και στα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη χαρακτηρίζεται από μια βαθιά θρησκευτική ευλάβεια. Το θρησκευτικό αυτό στοιχείο εκφράζεται με ποικίλους τρόπους, άλλοτε σαν βαθιά πίστη στον Θεό και στους Αγίους⁴⁷, άλλοτε σαν απλή τήρηση των θρησκευτικών παραδόσεων⁴⁸. Η βαθιά και ακλόνητη πίστη της μητέρας στον Θεό, στην παντοδυναμία και στην πρόνοιά Του, ολοκληρώνεται με την πίστη στην Παναγία και στους Αγίους⁴⁹.

Η χριστιανική πίστη για τις μητέρες στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι ένα βίωμα. Οι εκδηλώσεις αυτού του βιώματος κυμαίνονται από το άναμμα του καντηλιού, μέχρι τον σεβασμό και τη λατρεία προς τα εικονίσματα, όπως στην περίπτωση της Λενιώς, της μητέρας του έφηβου Βαγγέλη στο κοινωνικό μυθιστόρημα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*». Η μητέρα φυλά με συγκινητική ευλάβεια την εικόνα της Παναγίας Δεξιάς, στο εικονοστάσι του σπιτιού της, κρατώντας

⁴⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Ο γάμος» στη συλλογή διηγημάτων: *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ.35.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ.41.

⁴⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ. 124-125. Η βαθιά θρησκευτική της πίστη αποτελεί στήριγμα για τον νέο στις δύσκολες ώρες του εμφυλίου την περίοδο του Εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα: «*Δεν είσαι πια μικρός, για να θέλεις να βλέπεις μόνο τον Απόστολο Πέτρο αλιέα ψυχών. Θα μάθεις να βλέπεις, υποχρεωτικό είναι να βλέπεις και την άρνηση του Πέτρου πως ξέρε το Χριστό. Διπλό το όφελος. Δεν απογοητεύεσαι όταν και εσύ πας να λυγίσεις. Και κρίνεις με επιείκεια-δεύτερο καλό τον παινό σου*». Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1990), *Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*, Αθήνα: Ακρίτας, σ.10 και σσ.57-58. Ο νεαρός Δημήτριος, παρά τον προσηλυτισμό του στο Ισλάμ, έχει μέσα του ζωντανή την εικόνα της μητέρας του, που όσο ζούσε, πάντοτε «*πριν βάλει λάδι στο φαί, έβαζε στην τσότρα την παστρικάια το λαδάκι της Παναγίας. Μ' αυτό θ' άναβε τα καντήλι του Αη-Λιά*» (σ.57).

⁴⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ. 18 και 34, όπου Η Σοφία προσεύχεται στην Παναγία για το μέλλον και τη ζωή του παιδιού της. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ. 24-25 και 179-180, όπου η μητέρα του Λευτέρη προετοιμάζεται με ευλάβεια για την παρακολούθηση της Θείας Λειτουργίας στο νησί.

⁴⁹ Σχετικά με τη θρησκευτικότητα των μυθιστορηματικών χαρακτήρων στο σύγχρονο ιστορικό μυθιστόρημα βλέπε και Νικολοπούλου Α. (1997, άνοιξη), «Το θρησκευτικό στοιχείο στο παιδικό και εφηβικό ιστορικό μυθιστόρημα», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 45, σσ.19-22, όπου και γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην θρησκευτική ευλάβεια των ηρώων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη.

ζωντανή μια θρησκευτική παράδοση αιώνων⁵⁰. Η δυνατή αυτή πίστη του μητρικού προσώπου παραμένει ακλόνητη σε πολύ δύσκολες περιστάσεις, όπως η φτώχεια⁵¹, ο πόλεμος⁵² και η αποξένωση των μελών της οικογενείας μέσα στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία⁵³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η θρησκευτική ευλάβεια της κυρα-Μαρίτσας, η οποία αντλεί κουράγιο και δύναμη μέσα από την πίστη της: «Μπήκε μέσα η κυρα-Μαρίτσα, άναψε το καρβουνάκι στο θυμιατό, έβαλε πάνω λιβάνι. Θύμιασε το σπίτι, το κρεβάτι του γιου της, την καρέκλα όπου καθόταν το παιδί της. Μετά βγήκε, θύμιασε τις φιλενάδες της κι ύστερα τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, οπουδήποτε βρίσκονταν παιδιά που θαλασσοδέρνονται. Το σοκάκι γέμισε μυρωδιές και ελπίδα...»⁵⁴. Όντας και η ίδια η συγγραφέας ένας βαθιά θρησκευόμενος άνθρωπος, έβρισκε πάντοτε βοήθεια μέσα από την πίστη της, στις κρίσιμες στιγμές της ζωής της⁵⁵.

Μέσα από την έρευνα, συμπεραίνουμε πως ο χαρακτήρας της μητέρας παρουσιάζεται όλο και πιο δυναμικός, με την πάροδο των χρόνων στα μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Συγχρόνως, οι μητρικές φιγούρες, ανεξαρτήτως εποχής, θρησκείας και κοινωνικής θέσης, ανάγονται σε σύμβολα ανιδιοτελούς αγάπης, προσφοράς και αυτοθυσίας, ενσαρκώνοντας τις υψηλότερες αρετές και τα υψηλότερα ιδανικά⁵⁶.

⁵⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, έκδ.23^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.49-50. Η εικόνα αυτή της Παναγίας συνδέεται με έναν τοπικό θρύλο και αποτελεί οικογενειακό κειμήλιο με ιερή αξία για τη μητρική φιγούρα.

⁵¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1990), *Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*, ό.π., σ. 10 και σ. 57. Η φτώχη και άρρωστη μητέρα του νεαρού πρωταγωνιστή, όσο ζούσε, δίδασκε το παιδί της να υπομένει με κουράγιο την οικονομική εξαθλίωση και εκμετάλλευση που φέρνει η φτώχεια, τονίζοντάς του πως «και τ' άδικο στο δίκιο του Θεού είναι[.] Μπας κι είναι δίκιο που κατέβηκε ο ίδιος ο Χριστός εδώ στη γη για να πληρώσει για τα στραβά που κάνουμε οι άνθρωποι;[.]»(σ.57).

⁵² Στα έργα «Ο μικρός μπουρλοτιέρης», «Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα», «Στις ρίζες της λευτεριάς» και «Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς» η συγγραφέας αναφέρεται στην τουρκοκρατία και στον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα του 1821. Στον «Μεγάλο αποχαιρετισμό» και στα διηγήματα της συλλογής «Μνήμες της Σμύρνης» η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη αναφέρεται στη Μικρασιατική Εκστρατεία.

⁵³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δυο μανάδες του κοινωνικού μυθιστορήματος «Πριν από το τέρμα», η κυρα-Μαρίτσα και η κυρα-Ρήνη, οι οποίες ανελλιπώς προσεύχονται για τη σωτηρία των παιδιών τους.

⁵⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ.107.

⁵⁵ Βλέπε τα αυτοβιογραφικά διηγήματα «Κουράγιο ζει!», «Μεγαλοβδομαδιάτικο» και «Οι φωτιές» της συλλογής διηγημάτων με τίτλο *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια* της Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), ό.π.

⁵⁶ Γεωργίου-Νίλσεν Μ. (1980), *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του Δημοτικού*, Αθήνα: Κέδρος, σσ.51-53.

Το επάγγελμα της μητέρας

Όσον αφορά την επαγγελματική τους ενασχόληση, τόσο στα ιστορικά όσο και στα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι περισσότερες μητρικές φιγούρες περιορίζονται στον ιδιωτικό και οικογενειακό χώρο, αναλαμβάνοντας ένα σχετικά παραδοσιακό ρόλο, αυτόν της νοικοκυράς. Στις περιπτώσεις που η μητέρα εργάζεται εκτός σπιτιού, απασχολείται στην οικογενειακή επιχείρηση⁵⁷ ή εργάζεται στα χωράφια μαζί με τον σύζυγό της⁵⁸. Η επιλογή αυτών των σχετικά παραδοσιακών ρόλων δικαιολογείται από τις κοινωνικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις που κυριαρχούσαν στην ελληνική κοινωνία, στις χρονικές περιόδους και στα κοινωνικά περιβάλλοντα, στα οποία η συγγραφέας τοποθετεί τις μητρικές αυτές φιγούρες⁵⁹.

Οφείλουμε, όμως, να αναφέρουμε πως και σε μυθιστορήματα που τοποθετούνται σε πιο σύγχρονο περιβάλλον (δεκαετία '70-'80) εμφανίζονται μητρικές φιγούρες που ασχολούνται αποκλειστικά με τα οικιακά. Πρόκειται για τη μητέρα του μυθιστορήματος «*Εμένα με νοιάζει*», η κυρία Βγενά, η οποία συνειδητά ασχολείται με τις δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών της⁶⁰. Η ιδιαίτερη προβολή του ρόλου της νοικοκυράς μέσα στο μυθιστορηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη εκφράζει βιώματα και αντιλήψεις της ίδιας της συγγραφέως. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, επειδή ήταν και η ίδια μητέρα, σύζυγος και νοικοκυρά, έδινε πάντοτε ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτόν τον γυναικείο ρόλο. Η συγγραφέας θεωρούσε την ενασχόληση με τα οικιακά ένα επάγγελμα ισότιμο και ισάξιο με αυτό που ασκεί ο σύζυγος. Συγχρόνως, κατέκρινε την κοινωνική και οικονομική ανασφάλεια που βιώνει η Ελληνίδα νοικοκυρά και αντιμαχόταν την υποβάθμιση του ρόλου της μέσα στη σύγχρονη κοινωνία⁶¹.

⁵⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 67.

⁵⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.40-43. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1990), *Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*, ό.π. σ.56.

⁵⁹ Το ιστορικό πλαίσιο των μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη (19^{ος} αιώνας και αρχές 20^{ού}), και το κοινωνικό πλαίσιο (αγροτική ή νησιωτική επαρχία) δικαιολογούν την τοποθέτηση της μητρικής φιγούρας στα στενά όρια του οικογενειακού χώρου. Σχετικά με τις ασχολίες της μητέρας στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία βλέπε και Γεωργίου-Νίλσεν Μ. (1980), *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του Δημοτικού*, Αθήνα :Κέδρος, σσ.43-48.

⁶⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, έκδ.30^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.29-30. Η μητέρα ασχολείται με τα οικιακά, ενώ ο σύζυγός της ασχολείται με την καριέρα του, όντας επιτυχημένος επιχειρηματίας.

⁶¹ Σχετικά με τις θέσεις της συγγραφέως για τον ρόλο της σύγχρονης γυναίκας ως νοικοκυράς βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα: «Επάγγελμα: γονιός», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, σ.174. Στο συγκεκριμένο διήγημα, η συγγραφέας σημειώνει: «Σωστό είναι να έχει μια ασφάλεια η νοικοκυρά-γιατί όχι;- έναν μισθό. Μια ζωή προσφοράς δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να τελειώνει με απλωμένο το χέρι για φιλανθρωπική προσφορά του παιδιού στη μάνα του».

Στα αφηγήματα που αποτελούν τα τελευταία δείγματα γραφής της συγγραφέως, η στάση της διαφοροποιείται. Η γυναίκα εργάζεται, πλέον έξω από το σπίτι, τις περισσότερες φορές δηλώνεται το επάγγελμά της⁶², ενώ φαίνεται να παραμερίζονται τα στεγανά που την περιορίζουν στον προκαθορισμένο ρόλο της μητέρας και της συζύγου. Οι μητέρες εργάζονται, ενώ παράλληλα αγωνίζονται για να εκπληρώσουν και τους αντιφατικούς και αλληλοσυγκρουόμενους ρόλους της εργαζόμενης από τη μία πλευρά, της μητέρας και τη συζύγου από την άλλη, με προσωπικό κόστος τις περισσότερες φορές⁶³. Έτσι, η μητέρα εμφανίζεται να είναι κουρασμένη⁶⁴, με όλο και λιγότερο ελεύθερο χρόνο, λόγω των επαγγελματικών της υποχρεώσεων⁶⁵.

Η συγγραφέας, με το χειμαρρώδες και χιουμοριστικό της ύφος, πάντοτε προασπίζοταν τα δικαιώματα των εργαζόμενων γυναικών, σε όποιον τομέα αυτές απασχολούνταν. Συγχρόνως, πρόβαλλε, τόσο μέσα από το συγγραφικό της έργο, όσο και μέσα από την κοινωνική της προσφορά, το μέγεθος της μητρικής προσφοράς και αυτοθυσίας. Μιας προσφοράς που πολλές φορές λαμβάνεται ως δεδομένη : *«Σ' αυτή τη βιαστική εποχή, που λαχανιάζοντας τρέχουμε να προλάβουμε και που, από την αγωνία να το προλάβουμε, ξεχάσαμε ποιο είναι αυτό και τρέχουμε μόνο, δεν προλαβαίνουμε καν να δούμε τα μάτια της. Αυτά τα σοφά, βαθιά μάτια που έχουν πολλές φορές ψιχάλες βροχής ή είναι ανταριασμένα»*⁶⁶. Είναι αυτά τα μάτια που πολλές φορές και οι ήρωες των μυθιστορημάτων της λησμονούν να κοιτάζουν, από φόβο μήπως δουν μέσα τους τα λάθη, αλλά και τις αδυναμίες τους⁶⁷.

⁶² Η μητέρα στο μυθιστόρημα *«Τα δώδεκα φεγγάρια»* είναι αρχιτέκτονας και αγαπά τη δουλειά της (σ.11), ενώ σε άλλα έργα της συγγραφέως η μητέρα, άλλοτε εργάζεται ως ιδιωτική υπάλληλος (*Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ.15-16, σ.174) και άλλοτε ως οικιακή βοηθός (*Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 112).

⁶³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), *«Αχ! Αυτή η γυναίκα! Περί φεμινισμού»*, *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ.122. Η συγγραφέας με χιούμορ και δυναμισμό παρουσιάζει τον αγώνα της σύγχρονης μητέρας να ισορροπήσει ανάμεσα σε χιλιάδες ευθύνες και απαιτήσεις: *«Και δικηγόρος να 'σαι, είσαι νοικοκυρά! Δικηγορίες θα φάτε για μεσημέρι; Θαρρείς πως στη σημερινή εποχή, χωρίς γιαγιάδες, θειάδες και βάλε, όλες οι επισημόνισσες δεν κάνουν και τις δουλειές του σπιτιού; Ρώτα τις έρμες τι λάντζα τραβούν σαν γυρίσουν ξεθεωμένες από τις 'εξωτερικές εργασίες' τους! Ρώτα εμένα! Ξεχνάμε ακόμα και πως είμαστε γυναίκες. Κι αυτό είναι πολύ κακό»*.

⁶⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, έκδ.8^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.15-16, όπου τονίζεται η σωματική και ψυχική κόπωση της μητέρας, λόγω της πολύωρης εργασίας της εντός και εκτός σπιτιού. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, έκδ. 6η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.36-38 και σσ.47-49.

⁶⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ.174. *«Μάνα, Πάσχα έρχεται κι έχω στο μαγαζί περισσότερη δουλειά και κούραση, αναστέναζε η κυρα-Δέσποινα»*, απευθυνόμενη στην ηλικιωμένη μητέρα της. *«Η κυρα-Δέσποινα έβαλε μια μπουκιά στο στόμα της και έφυγε για το μαγαζί»*.

⁶⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), *«Η γιορτή»*, *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ.140.

⁶⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ.83 και σσ.106-107, 136.

Σχέσεις μητέρας και παιδιού

Οι σχέσεις ανάμεσα στη μητέρα και στο παιδί στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη χαρακτηρίζονται από αγάπη και κατανόηση. Τόσο στα ιστορικά, όσο και στα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η μητέρα βρίσκεται κοντά στο παιδί της στις δύσκολες αποφάσεις και περιόδους της ζωής του. Στα ιστορικά μυθιστορήματα, η μητέρα υποστηρίζει και ενθαρρύνει τον γιο της που πολεμά για την πατρίδα του, τόσο με τη φυσική της παρουσία⁶⁸, όσο και μέσω της διαρκούς αλληλογραφίας της με το παιδί της⁶⁹. Στα κοινωνικά μυθιστορήματα, οι манάδες στηρίζουν τα παιδιά τους, στην ψυχοφθόρα περίοδο των Πανελλήνιων Εξετάσεων⁷⁰, αλλά και απέναντι στα «τέρατα» της φτώχειας και της ανεργίας⁷¹.

Στην επικοινωνία μητέρας-παιδιού κυριαρχεί η ειλικρίνεια, η αποδοχή και ο σεβασμός. Η μητέρα σέβεται τις επιλογές των παιδιών της, παρόλο που πολλές φορές δε συμφωνεί με αυτές⁷². Τότε, μέσα από τον διάλογο και την υπομονή, προσπαθεί να προσεγγίσει το παιδί της και να κατανοήσει τα κίνητρα και τα συναισθήματα, που τον ωθούν σε αυτές τις ενέργειες⁷³. Ο διάλογος, αυτός ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί, χωρίς να αποτελεί τη μοναδική έκφραση των μητρικών σχέσεων, εκφράζει τον ιδιαίτερο δεσμό ανάμεσα στη μητέρα και στο παιδί.

Οι σχέσεις μητέρας και παιδιού, ωστόσο, δεν χαρακτηρίζονται από απόλυτη και τυφλή υπακοή του παιδιού απέναντι στον γονέα. Η συγγραφέας κατορθώνει να παρουσιάσει με εντυπωσιακό ρεαλισμό και μοναδική απλότητα την πολυδιάστατη και μοναδική αυτή σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στα παιδιά ή στους έφηβους ήρωες

⁶⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη, Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ. 61,71 και 139. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2004), *Στις ρίζες της λευτεριάς*, ό.π., σσ.157-158: «Έτσι μίλησε, μπερδεμένα, η καπετάνισσα. Ο γιος της έσκυψε το κεφάλι. Τα μέτραγε τα λόγια... Χωρίς απάντηση, την κοίταζε ολόγιστα στα μάτια ο Φώτος. Κι ήταν τόσο αστραφτερά τα μάτια του, που η καρδιά της Μόσχως ησύχασε. Το παιδί της κατάλαβε, το Σούλι βρήκε τον πολέμαρχό του...».

⁶⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.124-125. Τα λόγια της μητέρας σαν χάδι αγγίζουν τον ήρωα και λειτουργούν ως βάλαμο στην τυραννισμένη του ψυχή: «Έβαλε το γράμμα στην τσέπη, ξεστάθηκε η καρδιά, ξεστάθηκε ολόκληρος. Ήταν ευτυχισμένος».

⁷⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ.37 και σσ.44-45.

⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 65-66, όπου η μητέρα του Γιώργη, η κυρα –Μαρίτσα, παροτρύνει τον γιο της να γραφτεί στη σχολή που πέρασε, στη Νομική Κομοτηνής και να αγωνιστεί, παρά τις οικονομικές τους δυσκολίες, να την τελειώσει. Γεμάτη αισιοδοξία, αγωνίζεται να μεταδώσει και στον γιο της μια θετική αντιμετώπιση της ζωής και των δυσκολιών της. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, σσ.42-43, την υποστηρικτική στάση της μητέρας.

⁷² Στο ίδιο, σσ.106-107: Οι τρεις манάδες συζητούν για την ηθική μεταστροφή των παιδιών τους μέσα στο χρονικό διάστημα, που ακολούθησε το τέλος του Λυκείου. «Τα παιδιά μας κατεβάσανε τους αγίους απ' τα εικονίσματα και κάνανε θεό τα λεφτά»(σ.106), ομολογούν προσπαθώντας να καταλάβουν σε ποιο σημείο φταίζανε ίσως και οι ίδιες.

⁷³ Στο ίδιο, σσ.65-66.

και τη μητέρα τους. Στα αφηγήματα της Σουρέλη βλέπουμε διαφωνίες⁷⁴, συγκρούσεις και καυγάδες, που συνήθως οφείλονται στη διαφορετική θέση του κόσμου, καθώς και προσωπικές επιλογές, που δεν εγκρίνονται από τη μητέρα, όπως είναι η επιλογή συζύγου ή επαγγέλματος⁷⁵.

Βέβαια, μέσα από την έρευνα, διαπιστώσαμε πως η συμπεριφορά και οι προσδοκίες της μητέρας απέναντι στο παιδί της επηρεάζονται από το φύλο του παιδιού. Η μητέρα περιμένει από την κόρη της βοήθεια στις δουλειές του σπιτιού, ενώ από τον γιο της δε φαίνεται να έχει κάποια παρόμοια απαίτηση⁷⁶. Η διαφοροποίηση της μητρικής συμπεριφοράς με βάση το φύλο εκφράζει το γενικότερο κοινωνικό κλίμα της εποχής, καθώς και τις διαφορετικές προσδοκίες των γονιών από τα παιδιά διαφορετικού φύλου⁷⁷.

Στον αντίποδα των προστατευτικών και στοργικών σχέσεων μεταξύ μητέρας και παιδιού, παρακολουθούμε και μια σχέση που χαρακτηρίζεται από συναισθηματική εγκατάλειψη και ψυχρότητα. Πρόκειται για τη μητέρα που αδυνατεί να αποδεχτεί τον γιο της, λόγω της σωματικής του αναπηρίας, για την οποία κατηγορεί τον σύζυγό της, αλλά και τον ίδιο της τον εαυτό⁷⁸. Η απογοήτευση και η πίκρα που βιώνει σταδιακά μετατρέπονται σε μίσος απέναντι στον άντρα της, ένα μίσος που φθείρει την ίδια αλλά και τη σχέση της με το παιδί της: *«Το γάλα της πικρό φαρμάκι γινόταν μόνο όταν τάιζε το σακάτικο, το στερνοπαίδι. Το καταλάβαινε θαρρείς, το μικρό και το 'πιανε λόξιγκας. Ξίνιζε το μουτράκι του· μπλάβιαζε το μουτράκι του από την προσπάθεια να δημιουργήσει σπασμό για να βγάλει το φαρμακερό γάλα»*⁷⁹. Το παιδί βιώνει ως απόρριψη την λύπηση και την ψυχρότητα που εισπράττει από τη μητέρα του και με τη σειρά του την περιφρονεί για την ηττοπάθεια και την παθητικότητα της⁸⁰.

⁷⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ.83.

⁷⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ.43, όπου παρακολουθούμε τον πρώτο καυγά του έφηβου Βαγγέλη με τη μητέρα του, τη Λενιώ με αφορμή την απόφασή του να εγκαταλείψει το σχολείο, για να φύγει εργάτης στη Γερμανία και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Ο γάμος» στη συλλογή διηγημάτων: *Μνήμες της Σύμρνης*, εκδ.7^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ. 35-38.

⁷⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ. 29: *«Ελένη, είπε στην κόρη της, που είχε ξεπροβάλει απ' την κουζίνα, έλα να μου αδειάζεις το λεμόνι σιγά σιγά, να μην κόψει το αυγολέμονο»*.

⁷⁷ Στο ίδιο, σσ.15-16. Ο πατέρας της οικογένειας αντιμετωπίζει τον γιο του ως τον κληρονόμο της οικογενειακής επιχείρησης (εργοστάσιο πλαστικών) και ονειρεύεται να τον δει να συνεχίζει την οικογενειακή παράδοση: *«Ο Θανάσης παιδί είναι, θα καταλάβει τι τους συμφέρει· άλλωστε γι' αυτόν παλεύει ο κύριος Βγενάς. Αύριο το συγκρότημα θα είναι δικό του»*.

⁷⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σσ. 65-66, σσ.69-70

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 65.

⁸⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σ.86. Με πόνο ομολογεί ο έφηβος ήρωας αυτής της δυσλειτουργικής οικογένειας: *«Έπαιρνε ένα ύφος, σαν με κοίταγε, λες και έφταιγε αυτή. 'Για τις αμαρτίες μου μου 'δωσε το σημαδεμένο' την άκουσα με τα ίδια μου τ' αυτιά να ψιθυρίζει στη γειτόνισσα. Ποιες αμαρτίες, βρε βουνό; Για να κάνεις αμαρτίες, πρέπει να έζησες!»*.

Αρνείται ακόμα να την αποκαλέσει μητέρα και χρησιμοποιεί το υποτιμητικό προσωνύμιο «μάμι-μλπου»⁸¹, το οποίο δημιουργεί ακόμα μεγαλύτερη απόσταση μεταξύ τους.

Η μητέρα, με τη σειρά της θωρακίζεται πίσω από αρνητικά συναισθήματα (πόνος, μίσος, απογοήτευση), τα οποία την οδηγούν σε παραίτηση από τη ζωή. Σταδιακά η μητέρα απομακρύνεται όλο και περισσότερο, όχι μόνο από το παιδί της που έχει κινητική αναπηρία, αλλά και από τα άλλα παιδιά της, στα οποία και εξασφαλίζει υλικά μόνο αγαθά. Η δυστυχία της μητέρας μέσα στην οικογένεια δηλητηριάζει και τη σχέση της με τα παιδιά της, καθώς την εμποδίζει από το να τα πλησιάσει και να τους εκφράσει την αγάπη της. Έτσι, περιορίζεται στην παροχή υλικών κυρίως αγαθών, μια συμπεριφορά που δημιουργεί ένα μεγάλο συναισθηματικό κενό στα παιδιά της: *«Ήταν κοντά στα παιδιά της. Γάλα και ζέστα τα μπούκωνε τα σκασμένα, κι αυτά μεγάλωναν. Και, ίδιο ύφασμα που το βάζεις στο νερό και πίνει και στενεύει και σκληραίνει, έτσι ολόιδια οι ψυχές τους μίκραιναν και μιζέρευαν * όσο αντρείευε το κορμί τους, τόσο λιγόστευε, θαρρείς η ψυχή τους»*⁸².

⁸¹ Στο ίδιο, σσ. 81.

⁸² Στο ίδιο, σ.68.

3.2. Το πρόσωπο του πατέρα στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Τα χαρακτηριστικά του πατρικού προσώπου

Στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου –Σουρέλη η παρουσία του πατέρα είναι εξίσου σημαντική με αυτή της μητέρας στην καλλιέργεια της προσωπικότητας των ηρώων. Ο πατέρας είναι η προστατευτική, αλλά και εξουσιαστική φιγούρα, απ' την οποία οι ήρωες σταδιακά αποδεσμεύονται, διεκδικώντας την ανεξαρτησία τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο νεαρός Λευτέρης, ο οποίος στο ιστορικό μυθιστόρημα *«Ο μικρός μπουρλοτιέρης»* εγκαταλείπει την πατρική εστία, για να αγωνιστεί για την ελευθερία της πατρίδας του: *«[...]Συλλογίστηκε τον πατέρα του. Δαγκώθηκε για ένα λεφτό. “Ωστόσο κι η πατρίδα με χρειάζεται”, είπε. Κι ήταν ο πόνος της πατρίδας πιο τρανός απ' του γονιού»*⁸³.

Η εικόνα του πατέρα, όπως και εκείνη της μητέρας, στο έργο της συγγραφέως καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες ζουν οι χαρακτήρες. Συνήθως, πρόκειται για λαϊκές φιγούρες, της εργατικής⁸⁴ ή αγροτικής τάξης⁸⁵, που ζουν σε κλειστές, παραδοσιακές κοινωνίες του χωριού ή της επαρχίας στην Ελλάδα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Υπάρχουν, βέβαια και οι πατρικές φιγούρες που ζουν σε μεγάλα αστικά κέντρα, όπως είναι η Αθήνα⁸⁶ και η κοσμοπολίτικη Σμύρνη του 1920⁸⁷.

Το πρότυπο του πατέρα που συναντάμε στα ιστορικά, αλλά και στα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι αυτό του παραδοσιακού οικογενειάρχη, που έχει σαν βασικό του καθήκον την εξεύρεση πόρων και την εξασφάλιση των υλικών αναγκών των μελών της οικογένειας⁸⁸. Εξίσου σημαντική

⁸³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ.30-31.

⁸⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ.24, όπου δηλώνεται η λαϊκή καταγωγή των πατεράδων των τριών ηρώων του μυθιστορήματος: *«Παιδεμένοι άνθρωποι της γειτονιάς οι άντρες τους, μα καλόκαρδοι, τίμιοι, μπεσαλλήδες, αγαπητοί σε όλους»*. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ. 59-60. Ο Πατέρας του Λευτέρη είναι ο βιγλάτορας του νησιού και ανήκει στην εργατική τάξη του νησιού. Για τον λόγο αυτό, αποδίδει φόρο σεβασμού και υπακοή στους οικονομικά και κοινωνικά ανώτερους του στο νησί.

⁸⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.16-17, 26, 29-30.

⁸⁶ Στην Αθήνα μεγάλωσε και ζει ο πατέρας του Θόδωρου στο ιστορικό μυθιστόρημα *«Ο μεγάλος αποχαιρετισμός»* και ο ανώνυμος πατέρας στο κοινωνικό μυθιστόρημα *«Είναι κανείς εδώ;»*.

⁸⁷ Η Σμύρνη είναι ο τόπος διαμονής της οικογένειας της Ξανθής, με την οποία γνωρίζεται και δένεται ο νεαρός Θόδωρος στο ιστορικό μυθιστόρημα *«Ο μεγάλος αποχαιρετισμός»*.

⁸⁸ Γεωργίου-Νίλσεν Μ. (1980), *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του Δημοτικού*, ό.π., σ.38 και 107.

είναι και η προστασία των μελών της οικογένειας από εξωτερικούς κινδύνους⁸⁹ ή αρνητικές επιρροές. Η αδυναμία εκτέλεσης των ανωτέρω ρόλων εκλαμβάνεται ως προσωπική προσβολή από την πατρική φιγούρα⁹⁰. Ο Καπετάν Κώττας, ζώντας στις ταραγμένες εποχές του Μακεδονικού αγώνα⁹¹, υπογραμμίζει πως στην εποχή που ζει «δεν ορίζεις ούτε βιος, ούτε ζωντανό, μα ούτε το κορμί σου και το πιότερο ούτε τα θηλυκά σου ορίζεις»⁹². Η συναισθηματική φόρτιση που συνοδεύει τη συγκεκριμένη παραδοχή αποκαλύπτει τη βαριά ευθύνη που επιβάρυνε τις πατρικές φιγούρες στις παραδοσιακές πατριαρχικές κοινωνίες. Οι πατεράδες στο έργο της συγγραφέως αντιλαμβάνονται την προστασία της οικογένειας ως ένα χρέος, επιβεβλημένο από την κοινωνία, αλλά και την προσωπική τους συνείδηση⁹³.

Τόσο στα ιστορικά, όσο και στα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, ο πατέρας παρουσιάζεται ως ο αρχηγός της οικογένειας, στον οποίο αναγνωρίζεται η πρωτοβουλία να παίρνει αποφάσεις για τα σημαντικά θέματα που αφορούν την οικογένεια. «Ας γκρινιάζει η γυναίκα του. Αυτός είναι η κεφαλή της οικογένειας, αυτός αποφασίζει, αυτός, αυτός θα κάνει το εργοστάσιό του ένα από τα καλύτερα του κόσμου»⁹⁴, μονολογεί ο Παύλος Βγενάς, ο πατέρας του Θανάση και της Ελένης, αποκαλύπτοντας τη δύναμη, αλλά και την εξουσία που ασκούν οι αποφάσεις του στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του. Παρά το ανώτερο κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο της οικογένειας και την τοποθέτηση του μυθιστορήματος σε ένα πιο σύγχρονο περιβάλλον (ελληνική επαρχία του 1970), σε σύγκριση με εκείνο των ιστορικών μυθιστορημάτων, ο πατέρας (Παύλος Βγενάς) εξακολουθεί να αναλαμβάνει τον σχετικά παραδοσιακό ρόλο του αρχηγού της οικογένειας. Πράγματι, ο αρχηγικός ρόλος του πατέρα δεν αμφισβητείται από τα μέλη της οικογένειάς του

⁸⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώττας*, έκδ.4^η, Αθήνα: Ψυχογιός, σσ. 58-59. Στη συγκεκριμένη ιστορική βιογραφία φωτίζεται η δυναμική προσωπικότητα του Μακεδονομάχου αγωνιστή, συζύγου και πατέρα, ο οποίος βλέπει τον εαυτό του ως «νοικοκύρη» και «δουλευταί», που αγαπά την οικογένειά του. Η ασφάλεια, όμως, των παιδιών και της γυναίκας του είναι που τον ωθεί να συμμετάσχει στον Αγώνα για την απελευθέρωση της Μακεδονίας.

⁹⁰ Στο ίδιο, σσ.59-60.

⁹¹ Σχετικά με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Καπετάν Κώττα βλέπε και Κυριάκου Φωτεινή (2017), *Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, κατεύθυνση Αγωγή και Πολιτισμός, Αθήνα, σσ.86-88.

⁹² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώττας*, ό.π., σσ.59.

⁹³ Γρηγοριάδου— Σουρέλη, (2009), «Το κλειδί», συλλογή διηγημάτων : *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π. σσ.85-86. Ο πατέρας του ανώνυμου ήρωα στο συγκεκριμένο διήγημα, γίνεται απότομος και σκληρός μπροστά στην αγωνία του να φυγαδεύσει με ασφάλεια την οικογένειά του έξω από τη Σμύρνη, πριν την είσοδο του τούρκικου στρατού.

⁹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ.16.

και οι αποφάσεις του δικαιολογούνται από αυτά, καθότι λαμβάνονται προς όφελος της οικογένειας⁹⁵.

Σύμφωνα με το πρότυπο της πατριαρχικής οικογένειας, όπως αυτό δίνεται σε έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, το μέλλον των παιδιών, όπως και η προετοιμασία αυτού του μέλλοντος αποτελεί ευθύνη του πατέρα. Ο Παύλος Βγενάς θεωρεί δεδομένη την ανάληψη της διεύθυνσης του εργοστασίου από το γιο του Θανάση, τον οποίο και σταδιακά προετοιμάζει ως διάδοχό του στην οικογενειακή επιχείρηση⁹⁶. Παράλληλα, ο πατέρας αισθάνεται υποχρεωμένος να ‘‘αποκαταστήσει’’ τις κόρες του, φροντίζοντας για τον γάμο τους και μοχθεί για να συγκεντρώσει μια προίκα, προκειμένου να ανταποκριθεί σε αυτήν την κοινωνική απαίτηση⁹⁷.

Εξίσου σημαντικό στοιχείο της πατρικής συμπεριφοράς που έχουν οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι και η αυστηρότητα, η οποία, όμως, δικαιολογείται λόγω των δύσκολων ιστορικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που αντιμετωπίζει η οικογένεια. Ο πόλεμος και οι βιαιότητες που τον συνοδεύουν, η φτώχεια, η κουραστική εργασία, αλλά και οι προσωπικές φιλοδοξίες, καθιστούν πολλές φορές τους πατεράδες ιδιαίτερα απαιτητικούς και απόλυτους. Ο Καπετάν Κώττας και ο κυρ-Αντώνης, έχοντας βιώσει, σε διαφορετικά, βέβαια, χρονικά πλαίσια, τους κινδύνους και τα δεινά της Τουρκοκρατίας, προσπαθούν να είναι δυνατοί, παρά την αγωνία που βιώνουν⁹⁸. Οι ίδιοι θανάσιμοι κίνδυνοι δικαιολογούν την απότομη και ακραία αντίδραση της πατρικής φιγούρας στο ιστορικό διήγημα με τίτλο «Το κλειδί»: *«Και τότε μου ‘ρθε το σκαμπίλι. Όπως ήταν γεροδεμένος ο πατέρας μου, είχε μεγάλη χούφτα, που ήρθε και αγκάλιασε όλο σχεδόν το πρόσωπό μου. Η ντροπή ήταν πιο μεγάλη απ’ τον πόνο. Μα εκείνος κέρωσε»*⁹⁹. Ο πατέρας, μπροστά στην αγωνία και στην απελπισία του να φυγαδεύσει με ασφάλεια τον μοναχογιό του

⁹⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.30-33. Ο μικρός Θανάσης αναγκάζεται να υποκύψει στην επιχειρηματολογία του πατέρα του, ο οποίος κατηγορεί τον δάσκαλο της μικρής πόλης για παρεμπόδιση των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων.

⁹⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, έκδ.30^η, Αθήνα: Πατάκης.

⁹⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ.29, όπου φανερώνεται η αγωνία του πατέρα για την αποκατάσταση της κόρης: *«Να ‘ρθει η ώρα να παντρεύουμε και το κορίτσι»*.

⁹⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώττας*, ό.π., σ.52. Ο Καπετάν Κώττας, μετά από άνανδρη επίθεση που δέχεται, είναι απότομος και τραχύς στις αντιδράσεις του, στην προσπάθειά του να ελαχιστοποιήσει τον φόβο και την αγωνία της γυναίκας και των παιδιών του.

⁹⁹ Γρηγοριάδου— Σουρέλη, (2009), «Το κλειδί», συλλογή διηγημάτων : *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ.85. Ο ήρωας του διηγήματος αρνείται πεισματικά να ντυθεί με τα ρούχα της γιαγιάς του, προκειμένου να διαφύγει από τους ελέγχους των Τούρκων. Ο πατέρας, όμως, γνωρίζοντας πως η σύλληψη του γιού του ισοδυναμεί με θανατική καταδίκη, φτάνει στα άκρα για την ασφάλεια του παιδιού του.

από την καταρρέουσα Σμύρνη του 1922, οργίζεται μπροστά στην αδιαφορία που δείχνει ο έφηβος ήρωας απέναντι στον κίνδυνο του θανάτου.

Η ίδια αυστηρότητα διακρίνει και τον Δημητρώ, τον πατέρα του Βαγγέλη, στο κοινωνικό μυθιστόρημα *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*, ο οποίος παλεύει καθημερινά με τα χρέη στην οικονομικά εξαθλιωμένη ελληνική επαρχία του '60¹⁰⁰. Το ίδιο ισχύει, και για τον Παύλο Βγενά στο μυθιστόρημα *«Εμένα με νοιάζει»*, που σε όλη του τη ζωή αγωνίζεται για την οικονομική και κοινωνική άνοδο της οικογένειάς του. Ο συγκεκριμένος πατέρας λαμβάνει ως απειλή την οποιαδήποτε προσπάθεια διατάραξης όλων αυτών που κατέκτησε με κόπους και θυσίες¹⁰¹. Πρόκειται για φιγούρες, οι οποίες έχοντας γνωρίσει τους κινδύνους, τα βάσανα και τις δυσκολίες της ζωής, επιδιώκουν αρχικά να προετοιμάσουν και στη συνέχεια να οπλίσουν τα παιδιά τους με εφόδια για να αντιμετωπίσουν αυτές τις δυσκολίες.

Παρά την όποια αυστηρότητά τους, οι πατρικές φιγούρες της συγγραφέως διακρίνονται για την ανιδιοτελή αγάπη, τη στοργή και την υποστήριξη με την οποία περιβάλλουν τα παιδιά τους. Ακόμα και όταν δεν συμφωνούν με τις αποφάσεις τους, προσπαθούν να είναι υποστηρικτικοί και ενθαρρυντικοί¹⁰². Στο ιστορικό μυθιστόρημα *«Ο μικρός μπουρλοτιέρης»*, ο πατέρας του ήρωα αποδέχεται και υποστηρίζει την επιλογή του γιου του, να πολεμήσει για την απελευθέρωση της Ελλάδας, καθώς συναισθάνεται τους λόγους που τον οδήγησαν σε αυτήν την απόφαση. Η αγάπη και η περηφάνια κυριαρχούν στην ψυχή του λαϊκού αυτού ανθρώπου, που βλέπει τον γιο του να εξελίσσεται σε μια δυνατή και ανεξάρτητη προσωπικότητα, γεμάτη αυτοθυσία για την πατρίδα : *«Ο Αντώνης ο Βιγλάτορας τρόμαξε . Αιγοψύχησε σαν τον είδε αδύνατο και σκεβρωμένο, κουτσά να κατεβαίνει. Μα δεν το 'δειξε. Τον έσφιξε στο στήθος του με λαχτάρα»*¹⁰³. Περηφάνια, ανάμεικτη με αγωνία, χαρακτηρίζει και τον πατέρα του Θόδωρου, του νεαρού στρατιώτη που πολεμά στο Μικρασιατικό μέτωπο : *«Φτερουγάει η καρδιά μου, σ' όλους λέω πως*

¹⁰⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ. 28: *«Εδώ τι κάνουμε; Τα χτήματα πίνουν αίμα και ιδρώτα και τ' αποτελέσματα τα 'δες. Πού είναι τα κόπια και οι σοδιές;»*.

¹⁰¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.31-32 και σσ.91-92.

¹⁰² Γρηγοριάδου—Σουρέλη, (2009), *«Ε, ρε Σωτήρο»*, συλλογή διηγημάτων : *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ.14. Ο πατέρας του διηγήματος, περιμένοντας μάταια τον αγνοούμενο γιο του να επιστρέψει από το Μικρασιατικό μέτωπο, θυμάται με αγάπη και περηφάνια την στάση του παιδιού του κατά την είσοδο του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη : *« Είχε η μάνα σου φτιάξει στο μπόι σου μια σημαία. Τη φόρεσες, την έδεσες ολόγυρα στο κορμί σου, να, μια ολόκληρη σημαία ήσουν. Έλεγα πως θα ντραπείς να βγεις στους δρόμους έτσι. Μα εσύ καμάρωνες. Δε στο πα ρε Σωτήρο, κείνη την ώρα, μα κι εγώ σε καμάρωνα. Μπράβο σου μωρέ που δεν ντράπηκες»*.

¹⁰³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ.59.

είναι ο γιος μου εκεί στις δόξες. Βέβαια, δε μολογάω πως σ' αποθυμήσαμε. Άδειο το σπίτι χωρίς εσένα»¹⁰⁴.

Η αγάπη που ο πατέρας τρέφει για τα παιδιά και την οικογένειά του συγκρίνεται μόνο με την αφοσίωσή του απέναντι στην πατρίδα. Στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι πατρικές φιγούρες αποτελούν πρότυπα αρετής και φιλοπατρίας. Είναι απλοί, καθημερινοί άνθρωποι, οι οποίοι, παρακινούνται από έναν γνήσιο πατριωτισμό και υπηρετούν την πατρίδα, με πάθος και αυτοθυσία¹⁰⁵. Ο Καπετάν Κώττας βρίσκει στην οικογένειά του ένα κίνητρο για να συνεχίζει τον δύσκολο και άνισο αγώνα εναντίων Βουλγάρων και Τούρκων¹⁰⁶. Σε μια κρίσιμη στιγμή της ζωής του, όταν βλέπει τον αγώνα να βάλλεται από παντού και τη ζωή του να βρίσκεται σε κίνδυνο¹⁰⁷, ο Καπετάν Κώττας, ομολογεί με πόνο πως μπροστά στην απελευθέρωση της πατρίδας, λησμόνησε μέχρι και τον πατρικό του ρόλο¹⁰⁸. Η παραδοχή αυτή, ενώ πληγώνει τον ήρωα¹⁰⁹, αναδεικνύει συγχρόνως το μέγεθος της προσφοράς και της θυσίας του στον βωμό της ελευθερίας¹¹⁰.

Αυτή η βαθιά αγάπη του πατέρα προς την πατρίδα μεταλαμπαδεύεται και στους ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι οποίοι, έχοντας ως πρότυπο την πατρική ανιδιοτέλεια, ρίχνονται με αποφασιστικότητα στον δύσκολο αγώνα της ζωής, τόσο στα ιστορικά, όσο και στα κοινωνικά αφηγήματα της συγγραφέως. Η εικόνα του πατέρα είναι εκείνη που ενθαρρύνει τον νεαρό Λευτέρη να λάβει μέρος στις ναυτικές επιχειρήσεις του '21¹¹¹, αλλά και τον νεαρό Θόδωρο στο Μικρασιατικό μέτωπο¹¹². Ο έφηβος Βαγγέλης φεύγει εργάτης στα εργοστάσια της Γερμανίας για να μπορέσει να βοηθήσει τον άρρωστο βιοπαλαιστή πατέρα του στις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει : «Ο πατέρας μου στάθηκε άτυχος! Μόνο αυτό. Κι ούτε που ξέραμε εμείς

¹⁰⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ.77.

¹⁰⁵ Ο πατέρας του Λευτέρη στον «Μικρό μπουρλοτιέρη» και του Θόδωρου στον «Μεγάλο αποχαιρετισμό», είναι δυο απλοί άνθρωποι. Ο ίδιος ρεαλισμός κυριαρχεί και στην παρουσίαση των πατρικών χαρακτήρων στη συλλογή διηγημάτων «Μνήμες της Σμύρνης».

¹⁰⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώττας*, ό.π., σσ. 31-32 και σσ.58-60.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σσ.134-139.

¹⁰⁸ Κυριάκου Φωτεινή (2017), *Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη*, ό.π., σσ.91-92. Η ερευνήτρια αναφέρει πως η Γρηγοριάδου-Σουρέλη μέσα από τις σελίδες του βιβλίου της «κατορθώνει με το προσωπικό της ύφος να μνημειώσει την έξοχη φυσιογνωμία του Έλληνα σλαβόφωνου καπετάνιου με την αδιαπραγμάτευτη εθνική συνείδηση».

¹⁰⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώττας*, ό.π.,σ.139: «Τα παιδιά!...Τα ξέχασα τα παιδιά μου Κώτσο, μεγάλο κρίμα!», ομολογεί με πόνο ο αγωνιστής στον ίδιο του τον εαυτό , σε μια σκηνή που αποκαλύπτει τα όνειρα, τις ατομικές θυσίες και τη λαχτάρα του ήρωα να δει την πατρίδα του ελεύθερη.

¹¹⁰ Σχετικά με τον πατριωτισμό του Μακεδονομάχου ήρωα βλέπε και Πατεράκη Γιολάντα (1989), «Ο Μακεδονικός αγώνας και η Γυναικεία Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ.16, σσ.315-316.

¹¹¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ.25-26 και σ.31.

¹¹² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.77-78.

οι άλλοι για τα νεφρά του. Τώρα το μάθαμε. Κι όλη η σκέψη μου είναι εγώ, σα γερός, τι πρέπει να κάνω;»¹¹³.

Βασικό στοιχείο της πατρικής φιγούρας είναι και η βαθιά θρησκευτική της πίστη, ένα χαρακτηριστικό που απαντάται έντονα και στους μητρικούς χαρακτήρες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Οι πατρικοί χαρακτήρες διακρίνονται για την ευλάβεια και την ευσέβεια, που δείχνουν απέναντι στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη, στα σύμβολα και στους εκπροσώπους της. Ο πατέρας της Ξανθής, ο κυρ-Θόδωρος, αποδίδει σεβασμό στον μητροπολίτη της Σμύρνης, Χρυσόστομο, καθώς ηγείται με ιερή ευλάβεια της ετήσιας οικογενειακής επίσκεψης στο σπίτι του δεσπότη¹¹⁴. Εξίσου εντυπωσιακή είναι και η θρησκευτική ευλάβεια του Κώττα, ο οποίος πιστεύει πως όποιος χάνεται για την Ορθοδοξία χάνεται και για την Ελλάδα¹¹⁵, καθώς στην καρδιά του μακεδονομάχου η εθνική ελευθερία ταυτίζεται με τη θρησκευτική¹¹⁶. Στην πολυτάραχη ζωή του συνδέεται με μεγάλες μορφές της ορθοδοξίας, όπως ο μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης¹¹⁷, αλλά και με λαϊκούς μακεδόνες ιερείς¹¹⁸.

Η θρησκευτική πίστη, αποτελεί πηγή δύναμης και για τις πατρικές φιγούρες των κοινωνικών μυθιστορημάτων. Ακόμα και ο αδιάλλακτος Παύλος Βγενάς, λυγίζει μπροστά στην ασθένεια της κόρης του και αναζητά βοήθεια στον Θεό. Ο πατέρας μπροστά στον κίνδυνο που διατρέχει η υγεία του παιδιού του μετανοεί για την

¹¹³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ.46.

¹¹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.90-92. Ο κυρ-Θωμάς αναφέρεται στο πολύπλευρο κοινωνικό και χριστιανικό έργο του Δεσπότη, που στα μάτια του λαϊκού ανθρώπου λαμβάνει ηρωικές διαστάσεις.

¹¹⁵ Καλλέργης Η. Ε. (2004), «Ματιές στο θρησκευτικό νεανικό μας μυθιστόρημα», *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό-νεανικό μυθιστόρημα (συλ. έργο)*, Τσιλιμένη Τ. (επιμ.), Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες, σ.149. Ο Η. Ε. Καλλέργης, υποστηρίζει πως η Γρηγοριάδου-Σουρέλη στα ιστορικά της μυθιστορήματα, μορφοποιεί καλλιτεχνικά τα ελληνοχριστιανικά ιδεώδη, τα οποία αποτέλεσαν τον κύριο άξονα της ζωής και του έργου της.

¹¹⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώττας*, ό.π., σ.31. Ο Κώττας διακηρύσσει με πάθος πως οι Έλληνες ακόμα και υπό τον ζυγό των Τούρκων «ορίζουμε το εντός μας. Την πίστη μας και την αγάπη για την πατρίδα μας». Επίσης, σύμφωνα με την Α. Νικολοπούλου ο πατρικός αυτός χαρακτήρας, ζώντας σε μια εξαιρετικά δύσκολη εποχή για τη Μακεδονία, βιώνει συνεχώς ένα έντονο συνειδησιακό δίλημμα, καθώς τα μηνύματα του Χριστιανισμού, έρχονται σε σύγκρουση με το μίσος για τον εχθρό της πατρίδας, τον Τούρκο και τον Βούλγαρο. Βλέπε Νικολοπούλου Α. (άνοιξη 1997), «Το θρησκευτικό στοιχείο στο παιδικό και εφηβικό ιστορικό μυθιστόρημα», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 45, σ.21.

¹¹⁷ Κυριάκου Φωτεινή (2017), *Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη*, ό.π., σ.89. Η συνάντηση του Κώττα με τον Δεσπότη αποτελεί πραγματικό γεγονός. Ο Καραβαγγέλης ανέλαβε να συντηρεί την ομάδα του Κώττα και αναγνώρισε στο πρόσωπό του έναν άξιο αγωνιστή.

¹¹⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώττας*, ό.π., σσ.31, 132-133.

αλαζονεία του και επαναπροσδιορίζει τις προτεραιότητές του σε αυτήν την κρίσιμη στιγμή¹¹⁹.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως οι πατρικές φιγούρες, στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη διακρίνονται από ανώτερες αξίες και ιδανικά, με τα οποία προσπαθούν να αναθρέψουν τα παιδιά τους, πολλές φορές κάτω από αντίξοες συνθήκες. Παρά την αυστηρότητά τους, οι πατεράδες ξεχωρίζουν για την ευσυνειδησία και την ανιδιοτέλεια, με την οποία αφιερώνονται στην οικογένειά τους, αλλά και στην πατρίδα τους.

Το επάγγελμα του πατέρα

Η συγγραφέας, στα έργα που μελετήσαμε, επιφυλάσσει για τον πατέρα τον ρόλο του οικονομικά ενεργού μέλους, που κερδίζει τον σεβασμό των υπόλοιπων μελών της οικογένειας. Για τον λόγο αυτό, το επάγγελμα του πατέρα είναι αυτό που καθορίζει και την κοινωνική τάξη της οικογένειας, αφού είναι ο μόνος που ελέγχει άμεσα τα οικονομικά ζητήματά της. Ο πατέρας ανήκει στην αγροτική, την εργατική και την μικροαστική τάξη και συνήθως ασκεί ένα χειρονακτικό επάγγελμα. Η μεγαλοαστική τάξη εκπροσωπείται από τον Παύλο Βγενά, ιδιοκτήτη εργοστασίου στο μυθιστόρημα *«Εμένα με νοιάζει»*. Το επάγγελμα του πατέρα- αγρότης, εργάτης, δημόσιος ή ιδιωτικός υπάλληλος, ιδιοκτήτης μικρής επιχείρησης ή βιομήχανος, αναφέρεται συχνά στα μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, σαν τεκμήριο της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασής του, αλλά και της οικογένειάς του.

Οι επαγγελματικές ασχολίες του πατέρα έχουν μεγάλη σημασία στο μυθιστορηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, διότι καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις ακαδημαϊκές και επαγγελματικές προοπτικές των νεαρών πρωταγωνιστών. Οι ήρωες, των οποίων οι γονείς ανήκουν στην αστική ή μεγαλοαστική τάξη, έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στη μόρφωση σε σχέση με τα παιδιά και τους εφήβους, που προέρχονται από οικογένειες βιοπαλαιστών. Ο Θανάσης και η Ελένη, τα παιδιά του

¹¹⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ.125. Ο πατέρας του μυθιστορήματος υπενθυμίζει στον εαυτό πως η «υγεία είναι δώρο Θεού και όταν την έχουμε δεν την εκτιμάμε» και αποφασίζει να θέσει ως προτεραιότητα την υγεία του παιδιού του, μετανιώνοντας για την μόλυνση που προξένησε το εργοστάσιό του.

βιομηχάνου Παύλου Βγενά, θεωρούν αυτονόητη τη συνέχιση των σπουδών τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση¹²⁰, κάτι που δεν είναι αυτονόητο για τα παιδιά του χωριού, των οποίων οι γονείς δουλεύουν εργάτες στο εργοστάσιο ή ασχολούνται με τη γεωργία¹²¹. Στο μυθιστόρημα *«Εμένα με νοιάζει»* τα παιδιά των αγροτών και των εργατών κινδυνεύουν να επαναλάβουν την ίδια τάξη του Δημοτικού λόγω ελλιπούς φοίτησης, οφειλόμενης σε μακρόχρονη ασθένεια¹²². Το αγροτικό επάγγελμα του πατέρα και η οικονομική ανέχεια που βιώνει η οικογένεια, φυλακίζουν τον έφηβο Βαγγέλη (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*), ο οποίος πολλές φορές αναγκάζεται να αφήνει το σχολείο, προκειμένου να βοηθήσει τον πατέρα του σε επίπονες και κοπιαστικές αγροτικές εργασίες¹²³.

Στα έργα της συγγραφέως, το επάγγελμα που ασκεί η πατρική φιγούρα καθορίζει την πορεία και την εξέλιξη του χαρακτήρα των ηρώων. Ο Θόδωρος, στο ιστορικό μυθιστόρημα *«Ο μεγάλος αποχαιρετισμός»*, γιος δημοτικού υπαλλήλου με καλή δουλειά για την εποχή εκείνη, ολοκληρώνει με επιτυχία τη σχολική του πορεία και μπαίνει στην Ιατρική. Η καλή οικονομική θέση της οικογένειας, την οποία εξασφαλίζει το επάγγελμα του πατέρα, δίνει στον νεαρό ήρωα τη δυνατότητα να ζει με μεγαλύτερη άνεση και να αφοσιώνεται σε ανώτερες αξίες και ιδανικά. Σε αντίθετη μοίρα κινείται ο Κώστας, παιδικός φίλος του Θόδωρου, του οποίου οι γονείς, φτωχοί και μεροκαματιάρηδες άνθρωποι, παλεύουν συνεχώς για την κάλυψη των βιοτικών τους αναγκών. Ο Κώστας, μαθαίνει να μην τρέφει ψευδαισθήσεις και να μην κάνει όνειρα απλησίαστα, μένοντας ρεαλιστής και προσγειωμένος στην πραγματικότητα¹²⁴. Αναγκάζεται να εγκαταλείψει το σχολείο και να πιάσει δουλειά, για να συνεισφέρει και αυτός στο οικογενειακό εισόδημα¹²⁵.

¹²⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ. 164.

¹²¹ Στο ίδιο, σσ. 110, 131. Τα ίδια τα παιδιά στην ομάδα τους αναφέρουν πως «πολλοί γονείς δεν έχουν λεφτά να καλοταΐσουν τα παιδιά τους», πόσο μάλλον να ασχοληθούν με τη μόρφωσή τους (σ.134).

¹²² Στο ίδιο, σσ. 110, 131, 132-134.

¹²³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ.16: «Ο Βαγγέλης δεν πήγε σχολείο. Αξημέρωτα τράβηξαν με τον πατέρα του πάνω στο βουνό να κόψουν ξύλα.[...] Πονούσε όλο το κορμί του Βαγγέλη, τα χέρια του δεν τα 'νιωθε, μια δυο φορές φοβήθηκε πως το τσεκούρι θα του πάρει όχι δάχτυλα, μα χούφτα ολόκληρη. Δεν έβγαλε άχνα όμως, μην τύχει και ακούσει ο πατέρας και μετανιώσει που τον πήρε για βοήθεια». Βλέπε και σσ. 31-32, 40-41, στο ίδιο μυθιστόρημα.

¹²⁴ Σύμφωνα με την Α. Νομικού, οι διαφορετικές ή καλύτερα αντίθετες καταβολές των δυο νέων είναι το στοιχείο που επηρεάζει τον χαρακτήρα τους, αλλά και την από μέρους τους αντιμετώπιση των γεγονότων που θα ακολουθήσουν στη συνέχεια (πτώση του ελληνικού μετώπου στη Μ. Ασία και υποχώρηση του ελληνικού στρατού). Βλέπε Νομικού Α. (2005), *Η Μικρασιατική Καταστροφή και το δρόμα των προσφύγων μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους*, ό.π., σ. 141.

¹²⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 21-22. Η συγγραφέας παρουσιάζει με πολύ εύστοχο τρόπο τη διαφορά ανάμεσα στους δυο νέους: «Κι αυτοί οι δύο όσο μεγάλωναν, τόσο γίνονταν αλλιώτικοι.[...] Χρυσοχέρης ο ένας, απότομος όμως, λίγα τα όνειρά του, κοντά πετάγματα. Ο Θόδωρος, άλλος αυτός. Κλειστός χαρακτήρας, μα πλατιά σκέψη, ψηλά πετάγματα,

Στα διηγήματα της συλλογής *«Μνήμες της Σμύρνης»*, οι αναφορές στο επάγγελμα του πατέρα γίνονται, συνήθως μέσα από τα παιδιά ή τους μητρικούς χαρακτήρες και προσδιορίζουν τη θέση της οικογένειας. Οι άντρες, είτε ασχολούνται με τη γεωργία, είτε εργάζονται ως υπάλληλοι ή ελεύθεροι επαγγελματίες¹²⁶. Χαρακτηριστικά στο διήγημα *«Η προσφυγιά του Αγίου»*, ο ανώνυμος πρωταγωνιστής θυμάται τις ειρηνικές στιγμές στο χωριό του, στην Ιωνία πριν την καταστροφή και αναφέρει: *«Μόλις είχαν φανεί οι άντρες, από το πάλεμα που κάνανε ολημερίς, λίγο καρπό να δώσει η γη, που τη βασάνιζαν, μα τους βασάνιζε και αυτή το ίδιο»*¹²⁷. Στη συγκεκριμένη συλλογή διηγημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η έμφαση δίνεται στην ανώτερη οικονομική κατάσταση του ελληνικού στοιχείου της Μ. Ασίας, όπως αυτή βιώνεται από τα παιδιά και τους εφήβους των διηγημάτων¹²⁸.

Στα διηγήματα της συλλογής *«Οι μάγοι της κασέτας»*, η μόνη αναφορά στο πατρικό επάγγελμα γίνεται στο ομώνυμο διήγημα της συγκεκριμένης συλλογής, από τον έφηβο ήρωα του αφηγήματος. Μέσα από τον νεαρό ήρωα πληροφορούμαστε για τη διαρκή κούραση που βιώνει ο πατέρας στη δουλειά, αλλά και για την παραίτησή του από οποιαδήποτε άλλη οικογενειακή ευθύνη, πλην της εξασφάλισης οικονομικών πόρων¹²⁹.

Το επάγγελμα του πατέρα καθορίζει όχι μόνο την οικονομική και κοινωνική ζωή των μελών της οικογένειας, αλλά και τις προοπτικές και τα όνειρα των νεότερων μελών της. Παρόλα αυτά, το πατρικό επάγγελμα δε λειτουργεί περιοριστικά για την εξέλιξη και την πορεία των ηρώων, οι οποίοι κατορθώνουν να διαγράψουν τη δική τους πορεία και να ακολουθήσουν τα όνειρά τους.

τόσο ψηλά που μπερδεύονταν ώρες ώρες με τα σύννεφα και ταξίδευαν με αυτά. Περνούσαν τα χρόνια κι όσο περνούσαν τόσο πιο λίγα είχαν να πούνε οι δυο τους. Μέχρι που σώπασαν. Μέχρι που δεν καταλάβαιναν ο ένας τον άλλο, δεν αφουγκράζονταν τα ίδια πράγματα, οι σφυγμοί ταυτόχρονα δεν χτυπούσαν πια. Έτσι κάπου πάγωσαν, κάπου κρύωσαν οι καρδιές, σταμάτησε και το σχολείο ο Κώστας, έπρεπε να δουλέψει, πούλαγε φάκες για ποντίκια στις άλλες γειτονιές [...] Ο Θόδωρος πήγε στο Πανεπιστήμιο για γιατρός».

¹²⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), «Στο μνημούρι», *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ.22.

¹²⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), «Η προσφυγιά του Αγίου», συλλογή διηγημάτων *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ.46.

¹²⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Το κλειδί», συλλογή διηγημάτων *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ. 91. Ο έφηβος πρωταγωνιστής του διηγήματος δίνει τις εντυπώσεις του από την οικονομικά υποβαθμισμένη τούρκικη συνοικία της Σμύρνης, με την οποία γειτονεύει το πατρικό του σπίτι.

¹²⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991), διήγημα «Οι μάγοι της κασέτας», Αθήνα: Άγκυρα, σσ. 5-6. Η συγγραφέας αντικρίζει με ειλικρίνεια τη δυσλειτουργική αυτή οικογένεια, στην οποία ο πατέρας τοποθετεί την προσωπική του ηρεμία πάνω από τις ανάγκες των παιδιών του: *«Σας παρακαλώ, είτε ξέπνοα, στο σπίτι του έρχεται κανένας για να χαλαρώσει, να ξεκουραστεί, να ηρεμήσει. Πραγματικά ερχόταν για να ηρεμήσει απ' τη βαβούρα της Λέσχης. Της Λέσχης εκεί κάπου στην Πλατεία Αμερικής που έπαιζε χαρτιά».*

Σχέσεις πατέρα και παιδιού

Οι σχέσεις ανάμεσα στον πατέρα και το παιδί παρουσιάζονται στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη με απόλυτο ρεαλισμό, λεπτότητα και ευαισθησία, χωρίς να απουσιάζουν οι διαφωνίες, οι έντονες λογομαχίες, ακόμα και οι λανθασμένες κινήσεις, τόσο από πλευράς γονέων, όσο και από πλευράς παιδιών¹³⁰. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του εφοπλιστή Παύλου Βγενά στο μυθιστόρημα «Εμένα με νοιάζει», ο οποίος θεωρώντας αυθάδεια την διαφορετική άποψη του γιου του καταφεύγει στη χειροδικία, προκειμένου να επιβληθεί. Η συγγραφέας καταδικάζει τη χειρονομία αυτή του πατέρα, παρουσιάζοντάς τον να μετανιώνει αμέσως για την παράτολμη αυτή πράξη¹³¹.

Η συγγραφέας αποδέχεται το ανθρώπινο λάθος στα πλαίσια μιας σχέσης που χαρακτηρίζεται από αγάπη και σεβασμό. Η ίδια σε κείμενό της υποστηρίζει : «*Μη φοβηθείτε το χαστούκι, όταν η σχέση με το παιδί σας είναι σχέση αγάπης. Και όταν ακόμα σαφώς είχατε άδικο που το δώσατε. Επιτέλους ας ζήσουν τα παιδιά μας σε μια οικογένεια με ανθρώπινο πρόσωπο[...]* Λάθη γίνονται απ' όλες τις πλευρές»¹³². Αυτά τα λάθη, όταν γίνονται μέσα σε κλίμα αγάπης και αλληλοσεβασμού φέρνουν κοντά τους ήρωες των μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου –Σουρέλη και ενώνουν τις οικογένειες σε δύσκολες στιγμές¹³³.

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να υπογραμμίσουμε πως η Γρηγοριάδου-Σουρέλη ήταν ένθερμη υποστηρικτής της επιβολής και της τήρησης ορίων μέσα στην οικογένεια¹³⁴, ενώ εναντιωνόταν στην υπερβολική παραχωρητικότητα των

¹³⁰ Βλέπε και Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Α. (1995), «Ο ρεαλισμός στην παιδική λογοτεχνία», *Όπως και στ' αηδόνια...*, Αθήνα: Πατάκη, σσ.66-69, όπου η συγγραφέας και μελετήτρια της παιδικής λογοτεχνίας κατατάσσει τα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στην κατηγορία εκείνη των λογοτεχνημάτων που προβάλλουν τον ρεαλισμό στις ανθρώπινες σχέσεις και συγκρούσεις, τόσο μέσα στο οικογενειακό, όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο.

¹³¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ.31: «*Μετανοιωμένος ο κύριος Βγενάς, γιατί φέρθηκε έτσι στο γιο του, που τον λάτρευε, τον τράβηξε στον βαθύ βυσσινί καναπέ*». Πρόκειται για μια μεμονωμένη κίνηση η οποία δε χαρακτηρίζει το σύνολο των πατρικών σχέσεων μέσα στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα, αλλά και γενικότερα στο έργο της συγγραφέως.

¹³² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), «Το ανέκδοτο είναι παλιό», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σσ.42-43.

¹³³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Το κλειδί», συλλογή διηγημάτων *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ. 85. Ο πατέρας του ανώνυμου ήρωα οργίζεται μπροστά στην άρνηση του γιου του να ντυθεί με τα ρούχα της γιαγιάς του και τον χαστουκίζει. Δικαιολογείται για αυτήν του την πράξη από τις κρίσιμες ιστορικές συνθήκες που βιώνει η οικογένεια, τη στιγμή που στη Σμύρνη εισβάλλει ο τουρκικός στρατός. Ο έφηβος ήρωας αναγνωρίζει πως: «*ποτέ δε μου 'χε μιλήσει ο πατέρας μου έτσι, ούτε μικρός που ήμουν, όχι τώρα που γιόμισε σπυριά και γένια η φάτσα μου!*»

¹³⁴ Σχετικά με την αναγκαιότητα ορίων μέσα στην οικογένεια βλέπε και Μυλωνάκου-Κεκέ Η. (2009), *Συνεργασία Σχολείου, Οικογένειας και Κοινότητας: Θεωρητικές προσεγγίσεις και πρακτικές εφαρμογές*, Αθήνα: Παπαζήση, σσ.100-101.

σύγχρονων γονιών. Για τη συγγραφέα η έννοια της πειθαρχίας δεν ταυτίζεται με εκείνη της τιμωρίας¹³⁵. Αντίθετα τη θεωρεί απαραίτητη για την ανατροφή κάθε παιδιού, όταν εφαρμόζεται σε ένα προστατευτικό πλαίσιο αγάπης, κατανόησης και υπομονής¹³⁶. Η συγγραφέας υποστηρίζει, επίσης, πως «τα περισσότερα προβλήματα πειθαρχίας που αντιμετωπίζει ένας πατέρας, προέρχονται από το ότι χωρίς να το καταλαβαίνει, περιμένει περισσότερη τελειότητα από το παιδί του»¹³⁷, ερμηνεύοντας έτσι την απότομη και αδιάλλακτη στάση, που ενίοτε κρατούν οι πατρικές φιγούρες μέσα στο έργο της.

Στο μεγαλύτερο τους μέρος, όμως, οι σχέσεις ανάμεσα στον πατέρα και το παιδί του διακρίνονται στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη από έναν αξιοθαύμαστο σεβασμό και εκτίμηση. Τα παιδιά μαθαίνουν από νωρίς να αναγνωρίζουν τους κόπους και τις θυσίες που κάνει ο πατέρας τους γι' αυτά¹³⁸. Πολλές φορές, μάλιστα, τα παιδιά αποτελούν στήριγμα για την πατρική φιγούρα σε δύσκολες οικονομικές καταστάσεις¹³⁹. Από την πλευρά τους, οι πατρικές φιγούρες αναγνωρίζουν την επιθυμία των παιδιών τους να ανεξαρτητοποιηθούν και επικροτούν τις προσπάθειές τους για ελευθερία και ανεξαρτησία¹⁴⁰.

Συγχρόνως, παρά το σχετικά παραδοσιακό οικογενειακό μοντέλο μέσα στο οποίο κινούνται οι οικογένειες στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι πατρικές φιγούρες φαίνονται να υποστηρίζουν τον διάλογο με τα παιδιά τους και να τον αξιοποιούν ως μέσο επίλυσης συγκρούσεων¹⁴¹ ή διαφωνιών¹⁴². Ο διάλογος που στηρίζεται στην ειλικρινή ανταλλαγή απόψεων με σεβασμό αποτελεί για τη συγγραφέα βασικό στοιχείο μιας αρμονικής γονεϊκής σχέσης. Η άσκηση του παιδιού

¹³⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), «Ο πατέρας, το παιδί και η πειθαρχία», στη συλλογή διηγημάτων της συγγραφέως με τίτλο : *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ.185.

¹³⁶ Στο ίδιο, σσ.183-186.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ.185.

¹³⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ. 46-47.

¹³⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ. 22-23. Ο Γιώργης, ένας από τους ήρωες της παιδικής παρέας αναγκάζεται να αναλάβει την οικογενειακή επιχείρηση (καφενείο της γειτονιάς), λόγω της ασθένειας του πατέρα του. Οι πρωτόγονες αυτές ευθύνες που αναλαμβάνει τον οδηγούν στην αναγνώριση της πατρικής ευθύνης.

¹⁴⁰ Αυτό είναι ένα στοιχείο που απαντάται και στα κοινωνικά και στα ιστορικά μυθιστορήματα της συγγραφέως. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ.71-72 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ.25-27.

¹⁴¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.31-33, 135-136, 163-164. Ο Παύλος Βγενάς, μετά το μοναδικό ξέσπασμα απέναντι στον γιο του Θανάση, προσπαθεί να χτίσει μαζί του μια σχέση κατανόησης και αλληλοσεβασμού, ακούγοντας τις απόψεις και τα όνειρά του παιδιού.

¹⁴² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ.116-117.

σε αυτόν αποτελεί για τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη σημαντικό εφόδιο για τη μετέπειτα ζωή του παιδιού, καθώς και για την ομαλή είσοδό του στην κοινωνία¹⁴³.

Εντελώς διαφορετική με τις ανωτέρω ισορροπημένες σχέσεις είναι η σχέση πατέρα-παιδιού στο μυθιστόρημα *«Είναι κανείς εδώ;»*, στην οποία κυριαρχούν αρνητικά συναισθήματα απόρριψης και εγκατάλειψης, τόσο από την πλευρά του πατέρα, όσο και από εκείνη των παιδιών. Ο έφηβος γιος της οικογένειας, ο οποίος είναι άτομο με ειδικές ανάγκες, πληγώνεται βαθιά από την απογοήτευση και την ντροπή που αισθάνεται ο πατέρας του, λόγω της σωματικής του μειονεξίας. Ο νεαρός ήρωας βιώνει την απουσία του πατρικού δεσμού, ως μίσος και απόρριψη προς το πρόσωπό του, γεγονός που συμβάλλει ακόμα περισσότερο στην απομάκρυνση των δύο προσώπων: *«Ο πατέρας μου ντρεπότανε για μένα. Βέβαια, το αισθανόμουν. Δε βγήκαμε μαζί ούτε μέχρι το περίπτερο. Τι θα 'λεγε ο κόσμος; 'Πώς αυτός ο άντρακλας έφτιαξε τέτοιο αποκαϊδι;» [...] Του χάλαγα το οικογενειακό προφίλ[...] Γι' αυτό «γέρο» τον ανέβαζα, «γέρο» τον κατέβαζα · «πατέρα»-καύχημα το 'χω- δεν τον είπα ποτέ! Σκύλιαζε εκείνος, το γλένταγα εγώ!»*¹⁴⁴.

Από την πλευρά του και ο ανώνυμος πατέρας του μυθιστορήματος *«Είναι κανείς εδώ; »* βιώνει δυνατά αλλά αντικρουόμενα συναισθήματα για τον μικρότερο γιο του. Η λύπη, ο θυμός, ο πόνος, η ντροπή συμπορεύονται με την αγάπη, την οποία όμως αδυνατεί να εκφράσει. Τα φθοροποιά αυτά συναισθήματα σταδιακά εξελίσσονται σε αποστροφή και μίσος, τόσο για τον ίδιο του τον εαυτό, όσο και για το παιδί. Το μίσος και ο πόνος του πατέρα πνίγουν την πατρική στοργή και οδηγούν τελικά τον πατέρα σε έναν φαύλο κύκλο συναισθηματικής ματαίωσης. Το αποτέλεσμα είναι να απομακρύνεται και να αποξενώνεται όλο και περισσότερο από το παιδί, που τον έχει τόσο πολύ ανάγκη¹⁴⁵.

¹⁴³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), «Η δημοκρατία και τα παιδιά», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ.256.

¹⁴⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σ.85-86. Όπου δίνονται σε όλη τους τη διάσταση οι δυσλειτουργικές σχέσεις των μελών της οικογένειας του μυθιστορήματος.

¹⁴⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σ. 38 : *«Και το ζαβό, ενώ το πόναγα, ενώ το αγάπαγα, -αχ, μωρέ! Μάρτυς μου ο Θεός πως πότερο από τ' άλλα μου, τα γερά το αγάπαγα- δεν τόλμαγα να το ακουμπήσω ούτε με το βλέμμα μου. Όχι να το χαϊδέψω με το βλέμμα μου, μα ούτε να το ακουμπήσω. Και μισούσα τον εαυτό μου γι' αυτό, κι έφευγε το μίσος από μέσα μου- σκοτάδι κατασκότεινο- και αγκάλιαζε το μικρό.»*. Με αποπλιστικό ρεαλισμό, η συγγραφέας απογυμνώνει τον φαύλο κύκλο της αποξένωσης στον οποίο έχει βυθιστεί, όχι μόνο η πατρική φιγούρα, αλλά και όλη η οικογένεια.

Ο ανώνυμος πατέρας του μυθιστορήματος «*Είναι κανείς εδώ;*», αδυνατεί να δημιουργήσει μια σταθερή σχέση και με τα άλλα του παιδιά και αισθάνεται διαρκώς αποξενωμένος από τη ζωή και τα προβλήματά τους. Ο πατέρας του μυθιστορήματος, όντας από την αρχή αποστασιοποιημένος από τα προβλήματα της οικογενειακής ζωής, δημιουργεί αδύναμες και επιφανειακές σχέσεις με τα παιδιά του. Αναφέρει, μάλιστα, με παράπονο : «*Εγώ τα φοβόμουν τα παιδιά μου. Μέχρι τώρα ήμουν μόνος. Τώρα μόνος και φοβισμένος*»¹⁴⁶. Πράγματι, ο φόβος της απόρριψης από τα ίδια του τα παιδιά τον οδηγεί σε μια αρρωστημένη ηττοπάθεια και παραμένει αμέτοχος στην ανατροφή, αλλά και στην πορεία των παιδιών του¹⁴⁷.

Μια εξίσου διαταραγμένη πατρική σχέση προβάλλεται και στο διήγημα «Οι μάγοι της κασέτας», στην ομώνυμη συλλογή διηγημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη¹⁴⁸. Στο συγκεκριμένο διήγημα, ο έφηβος πρωταγωνιστής βιώνει την πλήρη αδιαφορία του πατέρα του, τόσο για τον ίδιο, όσο και για την οικογένειά του. Ο πατέρας του ανώνυμου έφηβου πρωταγωνιστή προτιμά να περνά τον ελεύθερό του χρόνο σε χαρτοπαικτικές λέσχες, ενώ όταν βρίσκεται στο σπίτι αγνοεί επιδεικτικά τα παιδιά του και τα προβλήματά τους¹⁴⁹. Παράλληλα, ο πατέρας του συγκεκριμένου διηγήματος, επιδεικνύει εντυπωσιακή αδιαφορία, όχι μόνο απέναντι στα παιδιά και στη σύζυγό του, αλλά και απέναντι στην ηλικιωμένη μητέρα του, την οποία και έχει εγκαταλείψει σε έναν οίκο ευγηρίας. Έτσι, τα μέλη της οικογένειας, ακολουθώντας το παράδειγμα του πατέρα, προσκολλώνται εγωιστικά στις ατομικές τους ανάγκες, αδιαφορώντας επιδεικτικά ο ένας για τον άλλο. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα, ο νεαρός πρωταγωνιστής, θύμα πατρικής και οικογενειακής αμέλειας, να κλείνεται στον εαυτό του¹⁵⁰.

Η απουσία μιας δυνατής και υγιούς σχέσης με την πατρική φιγούρα έχει ολέθριες συνέπειες για την ψυχολογία και την κοινωνικοποίηση του νέου. Ο νέος, στο έργο της Σουρέλη, όταν στερείται την πατρική φιγούρα και καθοδήγηση,

¹⁴⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σ.31

¹⁴⁷ Βλέπε και Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το Ιστορικό Μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1990*, ό.π., σσ.89-90. Ο ερευνητής σχολιάζει την «αρρωστημένη» συνύπαρξη των μελών αυτής της δυσλειτουργικής οικογένειας, στην οποία απουσιάζει η ανιδιοτελής αγάπη και η ουσιαστική επικοινωνία.

¹⁴⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991), διήγημα «Οι μάγοι της κασέτας» στην ομώνυμη συλλογή διηγημάτων της συγγραφέως με τίτλο: *Οι μάγοι της κασέτας*, ό.π., σσ.5-10.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σσ.5-6.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ.6 : «[...] ούρλιαζε το μαγνητόφωνο κι όμως αυτός είχε κολλημένο το αυτί του στο μεγάφωνο. Να μπει στην καρδιά του η φωνή, να πιάσει την ανάσα της φωνής, να νιώσει πως πλάι του είναι κάποιος άνθρωπος. Να νιώσει πως δεν είναι μόνος».

οδηγείται σε λανθασμένες επιλογές και φθοροποιά συναισθήματα¹⁵¹. Έτσι, βυθίζεται στην ηττοπάθεια, τη ματαιώση και τη μοναξιά¹⁵². Επίσης, και η απουσία του πατέρα, λόγω φόρτου εργασίας, προκειμένου να καλυφθούν οι βιοτικές ανάγκες της οικογένειας, δημιουργεί στους νεαρούς ήρωες έντονα συναισθήματα ανασφάλειας. Συγκεκριμένα, ο Θόδωρος στο ιστορικό μυθιστόρημα «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*» ομολογεί με παράπονο πως η νυχτερινή εργασία του πατέρα του ήταν για εκείνον «*μια ορφάνια*»¹⁵³. Το ίδιο συναισθηματικό κενό κυριαρχεί και στη ζωή του μικρού Αλέξη στο πρωτότυπο παραμύθι-μυθιστόρημα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, με τίτλο «*Ο Αλέξης με το ξύλινο αλόγο*»¹⁵⁴.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως η σχέση με τον πατέρα, όταν είναι ισορροπημένη και στηρίζεται στον αμοιβαίο σεβασμό και την ουσιαστική επικοινωνία, αποτελεί ισχυρό στήριγμα για τα παιδιά και τους εφήβους στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Οι ήρωες, στο έργο της συγγραφέως βρίσκουν ένα πρότυπο στην πατρική φιγούρα, αλλά δεν περιορίζονται από αυτό. Εσωτερικεύουν τα στοιχεία, που τους ωφελούν και διαγράφουν τη δική τους προσωπική πορεία στον στίβο της ζωής.

¹⁵¹ Πρόκειται για την περίπτωση του Γιώργη στο κοινωνικό μυθιστόρημα «*Πριν από το τέρμα*». Ο έφηβος ήρωας είναι ο μόνος από τους τρεις φίλους που έχει χάσει τον πατέρα του. Η έλλειψη της πατρικής επικοινωνίας και στήριξης, καθιστά τον έφηβο πρωταγωνιστή πιο ευάλωτο σε φθοροποιά συναισθήματα (άγχος, απογοήτευση, θυμός) και αρνητικές επιρροές, σε σχέση με τους δυο φίλους του. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 10, 50, 62-64.

¹⁵² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σσ. 91-92.

¹⁵³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, σσ. 16-17.

¹⁵⁴ Η πολύμηνη απουσία του πατέρα από τη ζωή του παιδιού, λόγω της εργασίας του στα καράβια, επιβαρύνεται από την απότομη απώλεια της μητέρας. Η απώλεια και των δυο γονεϊκών προτύπων σε αυτήν την πολύ κρίσιμη ηλικία οδηγεί τον ήρωα στην δημιουργία μιας ιδιόμορφης σχέσης με το τελευταίο δώρο που του έκανε η μητέρα του πριν πεθάνει: ένα ξύλινο αλογάκι. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Ο Αλέξης με το ξύλινο αλόγο*, έκδ. 5^η, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, σσ. 9-10, 97-100, 122.

3.3. Οι συζυγικές σχέσεις στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Στο αφηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη οι συζυγικές σχέσεις, παρόλο που βρίσκονται στο περιθώριο της δράσης, είναι ιδιαίτερα σημαντικές, διότι αποτελούν τις βάσεις πάνω στις οποίες οικοδομούνται οι οικογενειακοί δεσμοί. Οι σχέσεις ανάμεσα στους δυο συζύγους, συνήθως πρόκειται για τον πατέρα και τη μητέρα του ήρωα ή των ηρώων¹⁵⁵, δίνονται με εντυπωσιακό ρεαλισμό, απλότητα και ευαισθησία¹⁵⁶.

Οι συζυγικές σχέσεις στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της συγγραφέως διακρίνονται για τον αμοιβαίο σεβασμό και την αρμονική συνύπαρξη των δυο συζύγων. Τα χρόνια της κοινής συμβίωσης οικοδομούν μια συντροφική σχέση εμπιστοσύνης και αγάπης, η οποία χαρακτηρίζεται από τη σιωπηλή και βαθιά επικοινωνία των δυο συζύγων : *«Η γυναίκα ένιωσε πως είχε έγνοια στο κεφάλι του ο κυρ Αντώνης. Κατάλαβε πως ήθελε να της μιλήσει, μα δεν τ' αποφάσιζε. Άφησε το πότισμα κι ήρθε και έκατσε κοντά του»*¹⁵⁷. Πολλές φορές τα λόγια είναι περιττά ανάμεσα σε ανθρώπους που έχουν μοιραστεί μια ολόκληρη ζωή, ώστε ο ένας συναισθάνεται την αγωνία και τον πόνο του άλλου : *«Αναστέναζε, όχι φωναχτά, μα έτσι από μέσα της. Άκουσε αυτός τον αναστεναγμό της που ξεκίνησε από τα φυλλοκάρδια της»*¹⁵⁸.

Στις πατριαρχικές και σχετικά παραδοσιακές οικογένειες που παρουσιάζονται στα έργα της συγγραφέως, υπάρχει μια ιδιόμορφη ισότητα ανάμεσα στους δυο συζύγους, η οποία στηρίζεται στον αμοιβαίο σεβασμό και την ουσιαστική επικοινωνία μεταξύ των συζύγων. Οι σύζυγοι εμφανίζονται να συζητούν¹⁵⁹, να ανταλλάσσουν απόψεις¹⁶⁰ και να επιχειρηματολογούν για σημαντικά ζητήματα που

¹⁵⁵ Μέσα από την έρευνα εντοπίσαμε στα έργα της συγγραφέως και συζυγικά ζεύγη χωρίς παιδιά. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.53-57. Ο κυρ- Αλέξανδρος και η κυρα-Αντωνία, οι δυο θείοι του έφηβου Λευτέρη, τον αγαπούν σαν δικό τους παιδί, καθότι οι ίδιοι είναι άκληροι.

¹⁵⁶ Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (1995), «Ο ρεαλισμός στην παιδική λογοτεχνία», *Όπως και στ' αηδόνια...*, ό.π., σσ.66-69.

¹⁵⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ. 19.

¹⁵⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ.28, όπου παρακολουθούμε τη συζήτηση ανάμεσα στους γονείς του έφηβου πρωταγωνιστή. Οι δυο σύζυγοι μοιράζονται τον πόνο τους για τις άθλιες οικονομικές συνθήκες, στις οποίες ζουν και τη λαχτάρα τους να προσφέρουν ένα καλύτερο μέλλον στα παιδιά τους.

¹⁵⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.60-67.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σσ.91-92.

αφορούν την οικογένεια και τα παιδιά τους¹⁶¹, παρόλο που σε ορισμένους διαλόγους, φαίνεται να επικρατεί κυρίως η άποψη του συζύγου¹⁶². Στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη τα μέλη του συζυγικού ζεύγους μαθαίνουν να κάνουν υπομονή και να στηρίζουν τον σύντροφό τους τόσο σε κρίσιμες καταστάσεις, όπως η φτώχεια, η ανεργία¹⁶³, η ασθένεια¹⁶⁴ και η κούραση λόγω φόρτου εργασίας¹⁶⁵, όσο και σε δύσκολες στιγμές συναισθηματικών εντάσεων¹⁶⁶. Στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη οι σύζυγοι αποδέχονται, όχι μόνο τα προτερήματα, αλλά και τα ελαττώματα των συντρόφων τους, δείχνοντας αξιοθαύμαστη κατανόηση και μεγαλοψυχία¹⁶⁷. Αυτή η στάση των λογοτεχνικών χαρακτήρων λειτουργεί παραδειγματικά για τους νεαρούς ήρωες, οι οποίοι διδάσκονται μέσα σε καθημερινά πλαίσια αξίες απαραίτητες για την ζωή και την κοινωνικοποίησή τους.

Ο σεβασμός, η κατανόηση, η υπομονή, η επιμονή αλλά και η αισιοδοξία αποτελούν για τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη ορισμένες μόνο από τις αξίες που οι σύζυγοι, ως γονείς, μεταλαμπαδεύουν στα παιδιά και στους έφηβους ήρωες, όταν οι σχέσεις ανάμεσα τους είναι αρμονικές και ισορροπημένες¹⁶⁸. Επίσης, η ύπαρξη υγιών σχέσεων ανάμεσα στους γονείς, λειτουργεί ως ασπίδα για τους ήρωες της συγγραφέως, ιδιαίτερα όταν αντιμετωπίζουν κρίσιμες καταστάσεις¹⁶⁹ και προβλήματα¹⁷⁰.

¹⁶¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.112-113. Η σύζυγος του Παύλου Βγενά υποχωρεί μπροστά στις επαγγελματικές φιλοδοξίες του συζύγου της. Όταν, όμως διακυβεύεται η ασφάλεια και η υγεία των παιδιών της, όχι μόνο υποστηρίζει, αλλά επιβάλλει την γνώμη της, στον σύζυγό της.

¹⁶² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.29-30 -Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ.15.

¹⁶³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.26-30 και σ. 43.

¹⁶⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ. 23-24. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, ό.π., σσ.47-49, όπου ο σύζυγος και πατέρας της οικογένειας φροντίζει, μαζί με τα παιδιά, τη μητέρα, όταν εκείνη αρρωσταίνει από ίωση.

¹⁶⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ. 15-16.

¹⁶⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ. 29-31.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σ.30 : «*Ήταν σκληρός και απότομος ο άντρας της, μα λάτρευε τα παιδιά του. Λίγη υπομονή και στον καφέ θα μάθει τι στεναχώρησε τον σύντροφό της*». Η σύζυγος και μητέρα της οικογένειας είναι εκείνη που δείχνει τη μεγαλύτερη υπομονή στις συναισθηματικές διακυμάνσεις του συζύγου της.

¹⁶⁸ Βλέπε τα διηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη «Αγάπη ξευγαριού» σσ.63-67 και «Όσο υπάρχουν γονείς» σσ.271-274, της συλλογής διηγημάτων «*Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*». Η συγγραφέας, ένας βαθιά αισιόδοξος άνθρωπος, υπογράμμισε πάντοτε την ανάγκη παροχής αισιόδοξων προτύπων και μηνυμάτων στα παιδιά και στους εφήβους. Πίστευε ακράδαντα πως: «*Ένας χαρούμενος γονιός είναι ανεκτίμητο δώρο για το σπιτικό μας. Είναι η ρίζα που θα φέρει τον κορμό*» (σ.274).

¹⁶⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη* ό.π., σσ. 24-27, τα αγόρια και τα κορίτσια της παιδικής ομάδας που πρωταγωνιστεί στο μυθιστόρημα, λειτουργούν με αλtruισμό και ανιδιοτέλεια, βοηθώντας τον συμμαθητή τους Γιώργο να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες, που προέκυψαν έπειτα από την ασθένεια του πατέρα του. Οι νεαροί ήρωες, έχοντας την υποστήριξη και την ενθάρρυνση των γονιών τους, αφοσιώνονται σε πολιτιστικές (σσ.43-45, όπου τα παιδιά αναλαμβάνουν την προετοιμασία για τη γιορτή της 28^{ης} Οκτωβρίου) και περιβαλλοντικές δράσεις (η μαθητική ομάδα

Βέβαια, τόσο στο μυθιστορηματικό, όσο και στο διηγηματικό έργο της συγγραφέως παρουσιάζονται και περιπτώσεις δυστυχισμένης συζυγικής συμβίωσης, όπου κυριαρχεί η έλλειψη επικοινωνίας και σεβασμού. Όταν απουσιάζει η αγάπη, η ειλικρίνεια, αλλά και η διάθεση για επικοινωνία, οι σύζυγοι μετατρέπονται σε δυο ξένους ανθρώπους, που απλά συγκατοικούν στο ίδιο σπίτι¹⁷¹. Σε αυτά τα πλαίσια, η συμβίωση μετατρέπεται σε βάσανο και μαρτύριο, καθώς οι σύζυγοι απομακρύνονται διαρκώς ο ένας από τον άλλο. Οι πραγματικές δυσκολίες της ζωής, όπως είναι οι καταστροφές του πολέμου¹⁷² και η αναπηρία ενός παιδιού¹⁷³, βρίσκουν τα ζευγάρια αυτά απροετοίμαστα να διαχειριστούν την κρισιμότητα των καταστάσεων. Έτσι, οι δυο σύζυγοι, παραμένουν στη μοναξιά που τους πνίγει και τους μεταβάλλει σε εχθρούς.

Στο ιστορικό διήγημα «Ο καθρέπτης», κυριαρχεί η σκιά μιας πνιγνής συζυγικής σχέσης, που σκορπά γύρω της δυστυχία και μιζέρια. Η σύζυγος, προερχόμενη από μια εύπορη οικογένεια της Σμύρνης, ασκεί στον σύζυγό της διαρκή και ασφυκτικό έλεγχο. Η ζήλια της συζύγου του, η έλλειψη εμπιστοσύνης και η μειωτική μεταχείριση από την οικογένειά της, καλλιεργούν στον ανώνυμο σύζυγο του διηγήματος ένα παράφορο μίσος, το οποίο η συγγραφέας παρουσιάζει με εντυπωσιακή απλότητα και χιούμορ : *«Πόσες φορές δε στάθηκε μπροστά σε μαγαζί να καμαρώσει μια πένθιμη ρεπούμπλικα, μια μαύρη σαν τα φτερά του κόκορα ολόμαυρη γραβάτα. Πόσες φορές... Μα αυτή εφτάψυχη, η σκύλα! [...] Αχ και να πέθαινε, λέει!! Να τεζάριζε εκείνη. Κάποτε το ονειρευόταν. Να 'φτανε, λέει, αλαλιασμένη η δούλα και να τσίριζε: 'Αφέντη, τρέχα και η κερά μάς άφησε χρόνους! Ε! και μπαζίσι που θα της*

αναλαμβάνει τη δενδροφύτευση μιας βουνοπλαγιάς σσ.64-68,70-75), προσφέροντας αξιέπαινο κοινωνικό έργο στη μικρή τους πόλη.

¹⁷⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ.101. Ο Βαγγέλης, ο έφηβος ήρωας του κοινωνικού μυθιστορήματος, αντλεί δύναμη και κουράγιο από το παράδειγμα των γονιών του, οι οποίοι ποτέ δεν έπαψαν να αγωνίζονται για μια καλύτερη ζωή. Αποφασίζει να αγωνιστεί με κάθε κόστος, δουλεύοντας στα εργοστάσια του Μονάχου, για να κερδίσει ένα καλύτερο μέλλον : *«Δε γίνεται αλλιώς, είπε και σφουριχτά έβγαιναν τα λόγια από το πεισματάρικο στόμα του. Θα παλέψω, δε γίνεται αλλιώς»*.

¹⁷¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991), διήγημα «Οι μάγοι της κασέτας», συλλογή διηγημάτων με τίτλο: *Οι μάγοι της κασέτας*, ό.π., σσ.5-10. Η συγγραφέας παρουσιάζει ένα ζευγάρι, στη σχέση του οποίου κυριαρχούν η ψυχρότητα, η τυπικότητα και η αδιαφορία. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π. σ.64. Η συγγραφέας με αποπλιστικό ρεαλισμό προσεγγίζει τη μοναξιά, που σαν τάφος, χωρίζει το ζευγάρι του μυθιστορήματος ήδη από τις αρχές της κοινής τους συμβίωσης: *«Κοιμήθηκε πλάι της σαν ξένος. Μια ζωή απόμεινε να κοιμάται πλάι της σαν ξένος»*.

¹⁷² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), «Ο καθρέφτης», *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σσ.69-74.

¹⁷³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π. σσ.36-39, 65-66. Όπου οι δυο σύζυγοι επιρρίπτουν ο ένας στον άλλο ευθύνες για την κινητική αναπηρία του μικρότερου παιδιού τους. Ο πόνος και η απογοήτευση που βιώνουν, τους αποξενώνουν και δηλητηριάζουν τόσο τη μεταξύ τους σχέση, όσο και την επαφή τους με το παιδί.

πέταγε!’»¹⁷⁴. Μίσος και τυπικότητα κυριαρχούν και στη ζωή των συζύγων του μυθιστορήματος «*Είναι κανείς εδώ;*», όπου οι ερωτικές σχέσεις μεταξύ του ανδρόγυνου εκλαμβάνονται ως υποχρέωση και καθήκον. Ένα καθήκον που εκπληρώνει χωρίς αγάπη και συναίσθημα : «*Στείρα μάτια, τα ‘καθήκοντά’ της τα ‘ξερε. Στείρα καρδιά, μόνο τα καθήκοντά της έκανε. Κουσούρι δεν είχε να φανεί κι ας ήταν στείρα η καρδιά της*»¹⁷⁵.

Μέσα από το συγγραφικό της έργο η Γρηγοριάδου-Σουρέλη θίγει και τις συνέπειες που έχει όχι μόνο η αποξένωση των συζύγων, αλλά και η οριστική διάλυση του συζυγικού δεσμού, στην ψυχολογία των νεαρών ηρώων της¹⁷⁶. Στο μυθιστόρημα «*Τέλος δεν έχει η αγάπη*», η συγγραφέας προσεγγίζει με εντυπωσιακή αμεσότητα τον συναισθηματικό κόσμο του Σπύρου, ενός μικρού αγοριού, που έχει βιώσει το επώδυνο διαζύγιο των γονιών του. Η συγγραφέας, εστιάζει στον αντίκτυπο που είχε ο οδυνηρός αυτός χωρισμός στην ψυχική, αλλά και σωματική υγεία του παιδιού. Ο Σπύρος, αδυνατώντας να αντιμετωπίσει την οριστική διάλυση της σχέσης των γονέων του, βυθίζεται στη θλίψη και εμφανίζει έντονα ψυχοσωματικά προβλήματα¹⁷⁷. Η διάλυση της οικογενειακής γαλήνης και ισορροπίας δημιουργούν στον ήρωα ένα μεγάλο συναισθηματικό κενό, το οποίο καλύπτεται σταδιακά με την αποδοχή και την αγάπη που του δείχνουν οι συμμαθητές του.

Όταν η ένωση του ζευγαριού γίνεται χωρίς αγάπη, από ανάγκη ή από συμφέρον, δημιουργείται μια σχέση με σαθρά θεμέλια, στην οποία οι ήρωες αδυνατούν να στηριχτούν για να οικοδομήσουν μια ευτυχισμένη οικογένεια. Η συγγραφέας, δίνοντας παραδείγματα δυστυχισμένων ζευγαριών, στη σχέση των οποίων κυριαρχούν μόνο φθοροποιά συναισθήματα, κάνει ένα κοινωνικό σχόλιο για

¹⁷⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα: «Ο καθρέφτης», *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ.70. Η συζυγική ζωή δίνεται μέσα από την οπτική γωνία του συζύγου, ο οποίος από ένα κωμικοτραγικό παιχνίδι της μοίρας αποκτά την ελευθερία που τόσο αποζητούσε, όταν αρχίζει η σφαγή του ελληνικού πληθυσμού στη Σμύρνη.

¹⁷⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σσ.65-66.

¹⁷⁶ Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα «Αγάπη ζευγαριού», στη συλλογή διηγημάτων: *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σσ. 66-67. Η συγγραφέας, με τρόπο απλό, ζεστό και βαθιά ανθρώπινο, προσεγγίζει το θέμα του διαζυγίου, εστιάζοντας στις επιπτώσεις που αυτό έχει στη ζωή των παιδιών. Η συγγραφέας μιλά για τις «*τόσο λεπτές σχέσεις δυο ανθρώπων που κάποια μαγευτική στιγμή έλκονται και ξεκινούν μια κοινή πορεία. Τόσο λεπτές που κάποια στιγμή δεν αντέχουν και σπάζουν. Και αυτό το σπάσιμο δεν είναι πρόβλημα μόνο των δυο. Αλλά σημαδεύουν και το πιο ευάλωτο μέρος, τα παιδιά*». Η συγγραφέας, βαθιά ευαισθητοποιημένη πάνω στα δικαιώματα των παιδιών και των εφήβων, υποστήριζε πως είναι βασικό δικαίωμα των παιδιών να μεγαλώνουν σε μια οικογένεια, όπου οι γονείς δεν θα είναι αντίπαλοι, αλλά σύντροφοι.

¹⁷⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ.102-103. Η συγγραφέας αναφέρει πως : «*Οι γονείς του δεν ταίριαζαν, χώρισαν. Ο Σπύρος στεναχωρήθηκε, αρρώστησε. Έχασε, έτσι δυο χρονιές*».

την αποξένωση του ζευγαριού, αλλά και γενικότερα των μελών της οικογένειας¹⁷⁸, όχι μόνο στη σύγχρονη, αλλά και σε κάθε εποχή¹⁷⁹. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη σε κείμενό της υποστηρίζει πως στην εποχή μας: «*το σπίτι έγινε ξενώνας, μπεινοβγαίνουμε εκνευρισμένοι, τα παιδιά μας μάς έγιναν βάρος, δεν μιλάμε πια μεταξύ μας γιατί δεν προλαβαίνουμε*»¹⁸⁰. Για τον λόγο αυτό, μέσα στα έργα της η συγγραφέας επιδίωκε να προβάλλει ζευγάρια, που στηρίζουν τη σχέση τους στην εμπιστοσύνη που τρέφει ο ένας για τον άλλο. Τα ζευγάρια αυτά, αποτελώντας πρότυπα αισιοδοξίας και αγώνα, αντιμετωπίζουν από κοινού τις δυσκολίες, οι οποίες αντί να τους απομακρύνουν τους φέρνουν πιο κοντά.

¹⁷⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα «Η τέχνη της Αγάπης», συλλογή διηγημάτων *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π. σσ.56-62. Βλέπε και διήγημα «Καλοκαιρινό δώρο», ό.π., σσ.158-163. Στο διήγημά της αυτό η Γρηγοριάδου-Σουρέλη υπογραμμίζει τους κινδύνους της αποξένωσης του ζευγαριού, μέσα στη δύνη των καθημερινών υποχρεώσεων, προβάλλοντας, συγχρόνως, τις ολέθριες συνέπειες αυτής της απομάκρυνσης στην ψυχολογία των σημερινών παιδιών και εφήβων. Στο συγκεκριμένο διήγημα η συγγραφέας αναφέρεται στο μυθιστόρημα «Το 33» του φίλου και συνεργάτη της Μάνου Κοντολέων, το οποίο πραγματεύεται την αποξένωση των μελών της οικογένειας στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία.

¹⁷⁹ Χαρακτηριστικό είναι πως το ένα από τα τρία παραδείγματα διαταραγμένης συζυγικής συμβίωσης, τοποθετείται στη Σμύρνη του 1922 (Διήγημα :Ο καθρέφτης), ενώ τα άλλα δύο (μυθιστόρημα :*Είναι κανείς εδώ;* και διήγημα: «*Οι μάγοι της κασέτας*») τοποθετούνται στη σύγχρονη αθηναϊκή πρωτεύουσα.

¹⁸⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα :«Τι παιδί φτιάχνουμε;», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ.238.

3.4. Οι αδερφικές σχέσεις στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη οι κεντρικοί μυθιστορηματικοί χαρακτήρες είναι ως επί το πλείστον μοναχοπαίδια. Ο Κωνσταντίνος (*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*), ο Λευτέρης (*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*) και ο Θόδωρος (*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*) είναι μοναχοπαίδια. Για τον λόγο αυτό, αποζητούν έντονα τη συντροφιά των συνομήλικών τους αγοριών, με τους οποίους και διαμορφώνουν στενές, σχεδόν αδερφικές σχέσεις¹⁸¹. Ο Κωνσταντίνος, συνδέεται με τον Αλέξανδρο, με τον οποίο μοιράζεται τα παιχνίδια του και μεγαλώνοντας, τα όνειρά του για μια ελεύθερη πατρίδα¹⁸². Για τον Λευτέρη, η αδερφή-ψυχή είναι ο Θανάσης, με τον οποίο τον δένει ένα άσβεστο πάθος για τις θαλασσινές περιπέτειες¹⁸³. Ο Θόδωρος, ο νεαρός φαντάρος του ελληνικού Μικρασιατικού Αγώνα, συνδέεται στενά με τον Κώστα. Οι δυο νέοι έρχονται ιδιαίτερα κοντά, καθώς βιώνουν τις χαρές αλλά και τις πίκρες της Μικρασιατικής Εκστρατείας¹⁸⁴. Η φιλία λειτουργεί ως υποκατάστατο των απόντων αδελφικών δεσμών, καλύπτοντας βασικές συναισθηματικές ανάγκες των ηρώων για στοργή, αγάπη και αποδοχή.

Το ίδιο δε φαίνεται να ισχύει για τους ήρωες μυθιστορημάτων που τοποθετούνται στη σύγχρονη εποχή, οι οποίοι, συνήθως, πλαισιώνονται από αδέρφια, με τα οποία διαμορφώνουν στενές σχέσεις αγάπης. Ο Βαγγέλης στο *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»* έχει τουλάχιστον δυο μικρότερα αδέρφια¹⁸⁵, ενώ ο Θανάσης, στο μυθιστόρημα *«Εμένα με νοιάζει»*, έχει μια όμορφη, στοργική σχέση με τη μικρότερη αδερφή του, την Κατερίνα¹⁸⁶. Τα μέλη της παιδικής ομάδας στο μυθιστόρημα *«Τέλος δεν έχει η αγάπη»*, εμφανίζονται να έχουν αρμονικές, αλλά και

¹⁸¹ Εξάιρεση αποτελεί ο Δημήτριος στη μυθιστορηματική βιογραφία *«Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς»*, ο οποίος είναι πολύ δεμένος με τον αδερφό του. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1990), *Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*, ό.π., σσ.10-12.

¹⁸² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.27-30, 45-46.

¹⁸³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ. 13-14.

¹⁸⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.13-14, 126-128, 160. Η δυνατή, αδερφική σχέση που δένει τους δυο νέους θεμελιώνεται ήδη από την παιδική τους ηλικία. Η σχέση αυτή χαρακτηρίζεται από μια μοναδική ενσυναίσθηση, καθώς οι ήρωες *«μίλαγαν μ' αυτά τα μάτια γι' αυτά που τ' άλλα παιδιά δεν ήξεραν και δεν έβλεπαν (σ.14)»*.

¹⁸⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ.26,105. Στο μυθιστόρημα γίνεται μια μικρή μόνο αναφορά στα αδέρφια του έφηβου πρωταγωνιστή, καθώς η αφήγηση δεν εστιάζει στη σχέση του με αυτά, όσο στις σχέσεις που αυτός διαμορφώνει με τους συγκατοίκους του, σε μια εργατική κατοικία της Γερμανίας.

¹⁸⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.104-105, 107.

ανταγωνιστικές σχέσεις¹⁸⁷ με τα αδέρφια τους. Επίσης, στο μυθιστόρημα «*Τα δώδεκα φεγγάρια*», όπου πρωταγωνιστούν τα τέσσερα αδέρφια μιας πολυμελούς οικογένειας¹⁸⁸, παρακολουθούμε τις στενές σχέσεις που συνδέουν τα νεότερα μέλη της οικογένειας. Τα αδέρφια του μυθιστορήματος, δυο αγόρια (Γιάννης και Λευτέρης) και δυο κορίτσια (Νατάσα και Χαρά) βιώνουν από κοινού τις δυσκολίες της καθημερινότητας¹⁸⁹, σχολικές περιπέτειες¹⁹⁰ και μικροδιαφωνίες. Η ίδια συναισθηματική θερμή κυριαρχεί και στις σχέσεις ανάμεσα στα τέσσερα αδέρφια του μυθιστορήματος «*Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί*»¹⁹¹.

Εξαίρεση αποτελούν οι τρεις ήρωες του κοινωνικού μυθιστορήματος «*Πριν από το τέρμα*» (Γιάννης, Γιώργης και Λευτέρης). Οι ήρωες αυτοί, όντας όλοι τους μοναχοπαίδια, συνδέονται από πολύ μικροί με μια δυνατή φιλία, ακριβώς επειδή απουσιάζουν τα αδέρφια στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Έτσι, έχοντας ανάγκη την παρουσία ισχυρών και σταθερών δεσμών, οι τρεις ήρωες μαθαίνουν να στηρίζονται από μικροί ο ένας στον άλλο¹⁹².

Στο μυθιστορηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη¹⁹³ οι σχέσεις ανάμεσα στα αδέρφια χαρακτηρίζονται κυρίως από αγάπη και σεβασμό. Η συγγραφέας αποδίδει με μοναδικό ρεαλισμό την ειλικρίνεια, τον αυθορμητισμό και την άνεση που

¹⁸⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ. 99-100. Ο μικρός Φώτης ζηλεύει τη νεογέννητη αδερφή του, λόγω της ιδιαίτερης προσοχής και φροντίδας που λαμβάνει από τους γονείς τους.

¹⁸⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, έκδ. 6^η, Αθήνα: Πατάκης. στον πρόλογο του μυθιστορήματος η συγγραφέας δηλώνει πως το συγκεκριμένο αφήγημα είναι εμπνευσμένο σε μεγάλο βαθμό από τη ζωή, τις περιπέτειες και τις ανησυχίες της πολυμελούς οικογένειάς της και ιδιαίτερα των τεσσάρων παιδιών της. Μάλιστα, τα τέσσερα αδέρφια του μυθιστορήματος : ο Λευτέρης, ο Γιάννης, η Χαρά και η Νατάσα, φέρουν τα ονόματα των παιδιών της συγγραφέως. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη υποστήριζε πως εμπνεόταν από βιώματα της προσωπικής και οικογενειακής της ζωής στο συγγραφικό της έργο. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, εισαγωγή, Αθήνα: Ακρίτας.

¹⁸⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, ό.π., σσ. 47-49 ,όπου τα αδέρφια συνεργάζονται, για να βοηθήσουν στην ταχύτερη ανάρρωση της μητέρας τους, η οποία έχει αρρωστήσει.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 100-103.

¹⁹¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2017), *Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί*, έκδ. 18η, Αθήνα :Ψυχογιός, σσ.26-27, 44-48, 57-60.

¹⁹² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ.24.

¹⁹³ Στα διηγήματα της συλλογής «*Μνήμες της Σμύρνης*», η μόνη αναφορά στις αδερφικές σχέσεις των παιδιών και των εφήβων γίνεται στο διήγημα «*Η προσφυγιά του Αγίου*», όπου ο ανώνυμος πρωταγωνιστής του διηγήματος αφηγείται με συγκλονιστικό τρόπο την αιχμαλώτιση των μεγαλύτερων αδερφών του από τον τουρκικό στρατό. Μέσα σε λίγες στιγμές ο ήρωας αποχωρίζεται για πάντα τα αδέρφια του, αδυνατώντας να διαχειριστεί και να κατανοήσει το μέγεθος αυτής της απώλειας. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), «*Η προσφυγιά του Αγίου*», *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ. 49: «*[...]εγώ δεν το καλοκατάλαβα. Μα ούτε χρόνο είχα να το στριφογυρίσω στο μυαλό μου. Τόσο γενήκαν γρήγορα όλα αυτά. Είδα πως διάλεξαν τα παλικάρια που ήθελαν κι έγινε ο χωρισμός. Εκεί πήραν τα δυο απ' τ' αδέρφια μου*». Η συγγραφέας εστιάζει στα πρωτόγνωρα συναισθήματα που προκαλεί στον ήρωα ο βίαιος αυτός αποχωρισμός.

χαρακτηρίζουν τις αδερφικές σχέσεις¹⁹⁴. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, τα μεγαλύτερα αδέρφια υποστηρίζουν και βοηθούν τα μικρότερα, στις σχολικές τους υποχρεώσεις, δείχνοντάς τους υπομονή και κατανόηση¹⁹⁵. Τα μικρότερα αδέρφια επωφελούνται από την ωριμότητα και τις γνώσεις των μεγαλύτερων αδερφών τους, τους οποίους θαυμάζουν για τις γνώσεις τους¹⁹⁶. Τα αδέρφια συζητούν και ανταλλάσσουν απόψεις για ποικίλα θέματα, συμβάλλοντας, έτσι, στην ύπαρξη ενός αρμονικού κλίματος, μέσα στην οικογένεια¹⁹⁷.

Παρ' όλα, αυτά από τις αδερφικές σχέσεις δεν απουσιάζουν οι διαφωνίες, οι τσακωμοί και οι συγκρούσεις. Στο ιστορικό μυθιστόρημα «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*», η Ξανθή συγκρούεται έντονα με τον αδερφό της τον Στέλιο, εξαιτίας των φανατικών απόψεών του εναντίων των Τούρκων συμπολιτών τους. Η νέα κοπέλα προσβάλλεται από τις απόλυτες, σχεδόν ρατσιστικές θέσεις που έχει ο αδερφός της. Συγκρούεται μαζί του, τονίζοντας τα αρνητικά στοιχεία στη νοοτροπία και στη στάση της ελληνικής πλευράς, επιδιώκοντας να κάμψει την αδιαλλαξία του έφηβου αδερφού της¹⁹⁸. Οι τσακωμοί ανάμεσα στα αδέρφια, πυροδοτούνται, επίσης και από την έντονη συναισθηματική κατάσταση και αποσκοπούν στη συναισθηματική αποφόρτιση¹⁹⁹. Οι συγκρούσεις αυτές, όσο δυνατές και να είναι, επειδή γίνονται μέσα σε πλαίσια αλληλοσεβασμού και ομαλής συνύπαρξης, διευθετούνται²⁰⁰, παρέχοντας στους αναγνώστες θετικά και αισιόδοξα μηνύματα²⁰¹.

¹⁹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.94-95. Παρακολουθούμε τα πειράγματα ανάμεσα στον Θανάση και την Κατερίνα, τα οποία αποδίδουν όλη τη φρεσκάδα και την ειλικρίνεια των σχέσεων ανάμεσα στα δυο αδέρφια.

¹⁹⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, ό.π., σσ. 100-103. Τα μεγαλύτερα αδέρφια βοηθούν τον Λευτέρη, τον μικρότερο αδερφό τους στην απαγγελία του ποιήματος για την εθνική εορτή της 25^{ης} Μαρτίου. Οι διάλογοι ανάμεσα στα αδέρφια χαρακτηρίζονται από φυσικότητα και αυθορμητισμό. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.30-31. Η Ξανθή, η κοπέλα που ερωτεύεται ο Θόδωρος, δεν αποτελεί κεντρικό μυθιστορηματικό χαρακτήρα, αλλά έχει αδέρφια, με τα οποία είναι πολύ δεμένη και ιδιαίτερα προστατευτική. Η έφηβη κοπέλα βοηθά τη μικρότερη αδερφή της, την Αρετή, να ετοιμαστεί για τη γιορτή υποδοχής του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη.

¹⁹⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, ό.π., σσ. 141—143.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ.132.

¹⁹⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.62-63: «*Να πας στους τούρκικους μαχαλάδες, μπόχα και δυσωδία, να κρατάς τη μύτη σου. Καμιά προκοπή, χαμάληδες γεννήθηκαν, χαμάληδες θα πεθάνουν*», υποστηρίζει με φανατισμό ο νέος. Η αδερφή του, η Ξανθή με σύνεση και ηρεμία εκφράζει τη δική της αντίθετη άποψη: «*Θυμώνω γιατί ποτέ δεν τους είδαμε τους Τούρκους σαν αδέρφια μας. Πάντα παρακατιανοί, άρχοντοι εμείς, χαμάληδες αυτοί, τα γράμματα για εμάς, αμορφωσιά και το μέγα έλεος γι' αυτούς*».

¹⁹⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.98-99. Ο Θανάσης πληγωμένος από τον θάνατο των αητών στο δάσος του Ασπρόπυργου, ξεσπά τον θυμό του στη μικρή του αδερφή.

²⁰⁰ Εξάιρεση αποτελεί η διαφωνία ανάμεσα στον Δημήτριο και τον αδερφό του στη μυθιστορηματική βιογραφία της Γρηγοριάδου-Σουρέλη «*Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*». Στο τέλος του μυθιστορήματος, ο κεντρικός αφηγηματικός χαρακτήρας, ο Δημήτριος, οδηγείται σε οριστική ρήξη με τον αδερφό του, καθώς η χρόνια απουσία ουσιαστικής επικοινωνίας τούς έχει οδηγήσει σε

Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη αποδίδει τις αδερφικές σχέσεις με ιδιαίτερη ευαισθησία, λεπτότητα και ρεαλισμό²⁰², ενώ δε διστάζει να αναφερθεί και σε αρνητικά συναισθήματα, που παρεμποδίζουν την αδερφική συνύπαρξη. Στο μυθιστόρημα «*Τέλος δεν έχει η αγάπη*» ο μικρός Φώτης αισθάνεται ζήλια για τον ερχομό της μικρής του αδερφής και φοβάται να μοιραστεί τη στοργή και τη φροντίδα των γονιών του μαζί της. Η συγγραφέας, προσεγγίζει την παιδική ψυχοσύνθεση με εντυπωσιακή λεπτότητα και ευαισθησία και παρουσιάζει τα απολύτως φυσιολογικά συναισθήματα και σκέψεις που ταλαιπωρούν το μικρό παιδί. Το παιδί αισθάνεται παραμελημένο, καθώς πια δεν αποτελεί το επίκεντρο της μητρικής φροντίδας: «*Η μάνα μου δε μ' αγαπάει πια. Όλο για το μωρό μιλάει, όλο εκείνο φροντίζει, το πλένει, το αλλάζει.... Έβαλε φανερά τώρα ο Φώτης τα κλάματα! Η μάνα μου δε μ' αγαπάει πια, με ζέχασε*»²⁰³.

Με ρεαλισμό αποδίδεται και η πλήρης ανισορροπία που επικρατεί στις σχέσεις ανάμεσα στα αδέρφια του μυθιστορήματος «*Είναι κανείς εδώ;*». Σε αυτό το έργο της συγγραφέως, παρόλο που υπάρχουν αδέρφια στο οικογενειακό περιβάλλον, απουσιάζουν παντελώς οι ουσιαστικές αδερφικές σχέσεις. Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι αδερφικές σχέσεις είναι επιφανειακές, σχεδόν ανύπαρκτες, ενώ τα αδέρφια δεν προσφέρουν αγάπη και κατανόηση, αλλά απόρριψη και ενοχή. Τα παιδιά της οικογένειας του μυθιστορήματος, μεγαλωμένα σε ένα στερημένο από αγάπη οικογενειακό περιβάλλον, αδυνατούν να υποστηρίξουν τον μικρότερο αδερφό τους στη δυσκολία που αντιμετωπίζει. Του συμπεριφέρονται με σκληρότητα και μικροψυχία κρατώντας τον συνεχώς σε απόσταση, καθώς τον θεωρούν υπαίτιο για τη σωματική του μειονεξία²⁰⁴. Αυτή η αρνητική συμπεριφορά,

εντελώς διαφορετικούς δρόμους και ηθικές επιλογές. Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1990), *Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*, ό.π., σσ.153-155.

²⁰¹ Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη τόσο ως άνθρωπος, όσο και ως καλλιτέχνης διακρινόταν από μια αισιόδοξη θέαση της ζωής. Για τον λόγο αυτό, παρουσιάζει και τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας με αισιόδοξο και πολλές φορές χιουμοριστικό τρόπο. Τη θετική στάση της Γρηγοριάδου-Σουρέλη επαινεί η φίλη και συνεργάτης της συγγραφέως Λ. Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου. Βλέπε Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (2002) *Το μικρόβιο της ευεξίας γράφοντας βιβλία για παιδιά*, Αθήνα: Πατάκη, σσ.23-25 και 32-35.

²⁰² Σχετικά με τον ρεαλισμό στην σύγχρονη παιδική λογοτεχνία βλέπε και Αναγνωστόπουλος Β. Δ. (1982), *Τάσεις και εξελίξεις της παιδικής λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, ό.π., σσ. 85-86. Ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος υποστηρίζει πως ο ρεαλισμός στα σύγχρονα παιδικά λογοτεχνήματα είναι περισσότερο συναισθηματικός και κοινωνικός, με ανθρωπιστικές διαστάσεις. Αυτό σημαίνει ότι η παιδική λογοτεχνία παρουσιάζει μέσα από τα μάτια των παιδιών, τα προβλήματα της ελληνικής οικογένειας και κοινωνίας, χωρίς να προβάλλει αρνητικά ή απαισιόδοξα μηνύματα που οδηγούν στην απογοήτευση και στη ματαίωση.

²⁰³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ. 100.

²⁰⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σ.85. Με ρεαλισμό που συγκλονίζει η συγγραφέας παρουσιάζει τη σκληρότητα και την ψυχρότητα που χαρακτηρίζουν τις σχέσεις του ήρωα

έχει ως αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση του έφηβου ήρωα μέσα στην ίδια του την οικογένεια και την ολοκληρωτική του απομόνωση²⁰⁵.

Μεγάλες δυσκολίες αντιμετωπίζει και η σχέση του νεαρού Δημητρίου με τον αδερφό του, στη μυθιστορηματική βιογραφία της Γρηγοριάδου-Σουρέλη «*Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*». Ο κεντρικός μυθιστορηματικός χαρακτήρας, παρότι τρέφει μεγάλη αγάπη και σεβασμό για τον μεγαλύτερο αδερφό του²⁰⁶, απογοητεύεται από την αδυναμία του αδερφού του να τον προστατέψει από τη βίαιη και προσβλητική συμπεριφορά των άλλων εργατών, στην οικοδομή όπου δουλεύουν²⁰⁷. Η μοναξιά και ο πόνος και η βανδαλιστική που υφίσταται ως νέος, τον οδηγούν στο να ασπαστεί το Ισλάμ²⁰⁸. Έπειτα από χρόνια και μετά από επίπονη προσπάθεια και αγώνα, ο Δημήτριος επιστρέφει στην Ορθοδοξία και στον τόπο του. Αποφασίζει να αγωνιστεί και να μαρτυρήσει για την πίστη του και γνωρίζει, όχι την υποστήριξη, αλλά την απόρριψη και τη μομφή του αδερφού του, ο οποίος θυσιάζει τη σωτηρία της ψυχής στο βωμό του χρήματος και του συμφέροντος²⁰⁹. Ο Δημήτριος, απογοητεύεται εκ νέου από τον αδερφό του και παραδέχεται με πόνο πως: «*καλό και κακό δεν ξεχωρίζεις πια αδερφέ μου!*»²¹⁰ και παίρνει μόνος του τον δρόμο του μαρτυρίου.

Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε πως η παρουσία στενών και υποστηρικτικών σχέσεων με τα αδέρφια φαίνεται να αποτελεί σημαντικό στοιχείο μιας δεμένης οικογένειας για τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Οι αδερφικές σχέσεις, όπως και όλες οι οικογενειακές σχέσεις στα έργα της συγγραφέως, αντιμετωπίζουν δυσκολίες, οι οποίες, όμως, τις περισσότερες φορές, υπερνικούνται, χάρη στην

με τα αδέρφια του: «*Είχα ασπαστεί και τ' αδέρφια μου τα ξενέρωτα στους γάμους τους. Τραβήχτηκαν ασυνείδητα μην κολλήσουν!*. 'Ρε σεις, αφού το 'παθα στη γέννα, τι φοβάστε; *Ιλαρά είμαι ρε;*'».

²⁰⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σ.85.

²⁰⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1990), *Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*, ό.π., σσ.11-12. Τα δυο παιδιά έρχονται ιδιαίτερα κοντά μετά το θάνατο της άρρωστης μητέρας τους και ο μικρός Δημήτριος βλέπει στο πρόσωπο του αδερφού του έναν σύντροφο και προστάτη.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σσ.22-23 και σσ.36-37.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 50-51. Ο Δημήτριος κατηγορεί έμμεσα τον αδερφό του πως τον άφησε μόνο του, στην πιο κρίσιμη στιγμή της ζωής του, όταν η πίστη του κλονίστηκε και ασπάστηκε τον Μωαμεθανισμό: «*Όχι ότι περίμενα να μου πούνε μπράβο, μα λίγη αγάπη να μου δείχνανε, λίγη ορμήνια να μου δίνανε, ένα χέρι να πιαστώ, να σηκωθώ, δε βρέθηκε!*...».

²⁰⁹ Στο ίδιο, σσ. 154-155: Ο Δημήτριος ομολογεί στον αδερφό του την απόφασή του να αγωνιστεί για την Ορθοδοξία και να μαρτυρήσει για την πίστη του. Εκείνος, αδυνατώντας να συνειδητοποιήσει τη θυσία του αδερφού του, τον απορρίπτει, τον απαρνείται και τον διώχνει από το σπίτι και τη ζωή του: «*Έγινες Τούρκος κι είπαμε: δικαίωμα του καθενού να κουμαντάρει και να ορίζει τη ζωή του. Ήρθα ποτέ να σε μαλώσω, να σ' ορμηνέψω αλλιώς; Και τώρα σαν πληρωμή για την ευγένειά μας ρεντίκουλο θέλεις να με κάνεις στην Τριπολιτσά; [...]* 'Φύγε και πες πως ποτέ δε με συνάντησες. Αυτό να λες την ώρα που θα χύνεις το αίμα σου, στους Τούρκους. Πως ένας λωλός δεν πρέπει να βλάψει έναν νοικοκύρη!'» *Βάναυσα τον τράβηξε προς την πόρτα!*...» (σσ.154-155).

²¹⁰ Στο ίδιο, σ.155.

διάθεση για ειλικρινή επικοινωνία. Όταν, όμως, αυτή απουσιάζει διαταράσσονται οι σχέσεις με τα αδέρφια, οι ήρωες βιώνουν έντονα μοναξιά και οδηγούνται σε λανθασμένες επιλογές. Στις περιπτώσεις που απουσιάζουν τα αδέρφια, οι ήρωες των αφηγημάτων, παιδιά και έφηβοι, αναζητούν την αγάπη και τη στοργή σε κοντινά φιλικά πρόσωπα, με τα οποία σχηματίζουν στενούς δεσμούς.

3.5. Η τρίτη ηλικία : Το πρόσωπο του παππού και της γιαγιάς

Στο έργο της συγγραφέως, διαπιστώσαμε πως η τρίτη ηλικία δεν εμφανίζεται πολύ συχνά²¹¹. Παρόλα αυτά, η παρουσία του παππού και της γιαγιάς, όπου αυτοί εμφανίζονται, αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική για την αρμονική λειτουργία και τη συνοχή της οικογένειας των νεαρών ηρώων. Ο παππούς και η γιαγιά είναι συνήθως ηλικιωμένοι και μένουν στο ίδιο σπίτι με την οικογένεια των κεντρικών χαρακτήρων. Πρόκειται για γέρους που συνήθως παρουσιάζονται ως εξαιρετικά δυναμικά και αεικίνητα άτομα²¹², τα οποία με ευχαρίστηση ικανοποιούν τις ανάγκες των υπόλοιπων μελών της οικογένειας και κυρίως των εγγονιών τους²¹³. Σε άλλα, όμως,

²¹¹ Έπειτα από προσεκτική μελέτη των έργων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη διαπιστώσαμε πως από τα κατεξοχήν ιστορικά μυθιστορήματα, με πρωταγωνιστές παιδιά και εφήβους, μόνο «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός» διαθέτει ένα χαρακτήρα που ανήκει στην τρίτη ηλικία και έχει στενές σχέσεις με παιδιά και εφήβους. Πρόκειται για τη γιαγιά της έφηβης Ξανθής, η οποία μένει μαζί με τον γιο και τα εγγόνια της στη Σμύρνη του 1920. Όσον αφορά στα έργα της συγγραφέως που τοποθετούνται σε σύγχρονο περιβάλλον, ο παππούς και η γιαγιά εμφανίζονται στα μυθιστορήματα «Τέλος δεν έχει η αγάπη», «Δώδεκα φεγγάρια» και «Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί». Επίσης, στο κοινωνικό μυθιστόρημα «Είναι κανείς εδώ;» η μητέρα του μυθιστορήματος εμφανίζεται να είναι συγχρόνως και γιαγιά. Στη συλλογή διηγημάτων «Μνήμες της Σμύρνης», η φιγούρα της γιαγιάς εμφανίζεται μόνο στο διήγημα «Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά». Επίσης, στη συλλογή διηγημάτων με τίτλο «Οι μάγοι της κασέτας», ο παππούς και η γιαγιά εμφανίζονται μόνο στα διηγήματα «Οι μάγοι της κασέτας» και «Σαν τότε...».

²¹² Βλέπε και τον χαρακτήρα του παππού στο μυθιστόρημα «Τα δώδεκα φεγγάρια». Ο παππούς των τεσσάρων παιδιών της οικογένειας στο μυθιστόρημα είναι ιδιαίτερα πολυάσχολος και δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση στις υπαίθριες, εξωτερικές δραστηριότητες. Ασχολείται με τη γεωργία (σ.168) και αγαπά το ψάρεμα, δραστηριότητα που μοιράζεται με τα εγγόνια και τον γαμπρό του (σσ. 173-174). Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, έκδ. 6^η, Αθήνα: Πατάκης. Εξίσου ενεργητικοί και δραστήριοι είναι οι χαρακτήρες του παππού και της γιαγιάς στο μυθιστόρημα «Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί» (ό.π., σσ.61-63), οι οποίοι αξιοποιούν δημιουργικά τον ελεύθερό τους χρόνο, παρακολουθώντας μαθήματα σε σχολή μελισσοκομίας.

²¹³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η γιαγιά της οικογένειας της Ξανθής, η οποία αποτελεί την ψυχή της πολυμελούς Σμυρναϊκής οικογένειας. Η δυναμική αυτή ηλικιωμένη γυναίκα εποπτεύει και φροντίζει τα πάντα στο σπίτι του γιου της, γεγονός που σε ορισμένες περιστάσεις τη φέρνει αντιμέτωπη με τη νόφη της την κυρα-Ολγα. Βλέπε το μυθιστόρημα Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 31, 50, 64 – Βλ. και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά», *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σσ.29-30. Η πρωταγωνίστρια του διηγήματος θυμάται με στοργή τη δυναμική μικρασιάτισσα γιαγιά της που βασίλευε στην κουζίνα του σπιτιού και στις καρδιές των εγγονιών της. Βλέπε και τον δυναμικό και μοντέρνο παππού του μυθιστορήματος

έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, ο παππούς ή η γιαγιά είναι οι ήσυχες και ευσεβείς φιγούρες, που συμβάλλουν σημαντικά στις καθημερινές υποχρεώσεις της οικογένειας (π.χ. η προετοιμασία του καθημερινού φαγητού)²¹⁴. Συνήθως, οι δυο αυτές κατηγορίες της τρίτης ηλικίας, στο τέλος της ημέρας αναζητούν τη θέση τους κοντά στη σόμπα ή στο τζάκι²¹⁵.

Το στοιχείο εκείνο που χαρακτηρίζει τις φιγούρες του παππού και της γιαγιάς στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι η ανιδιοτελής αγάπη και στοργή που προσφέρουν στα εγγόνια τους. Παρά το προχωρημένο της ηλικίας τους και τις ασθένειες που ταλαιπωρούν τους ηλικιωμένους αυτούς ανθρώπους²¹⁶, ο παππούς ή η γιαγιά αφιερώνουν σημαντικό χρόνο στη σχέση με τα εγγόνια τους, υφαίνοντας στενούς συναισθηματικούς δεσμούς. Συζητούν με ειλικρίνεια μαζί τους για τα θέματα που τα απασχολούν²¹⁷, δείχνοντας αξιοθαύμαστη κατανόηση και σεβασμό για τις απόψεις τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η γιαγιά της Ξανθής στο ιστορικό μυθιστόρημα *«Ο μεγάλος αποχαιρετισμός»*. Η ηλικιωμένη φιγούρα υποστηρίζει την εγγονή της Ξανθή, όταν αναφέρεται στην ενίοτε υποτιμητική και άδικη μεταχείριση του τουρκικού πληθυσμού από το ελληνικό μικρασιατικό στοιχείο: *« ‘Χριστιανοί!’ χαχάνισε η γιαγιά! ‘Μαζώχτρες είμαστε. Να τι είμαστε! Τα κεμέρια μας γιομάτα, τα πουγκιά μας να ξεχειλάνε! Θεομπαίχτες είμαστε, να τι είμαστε!’ »*²¹⁸.

Από την πλευρά τους και τα εγγόνια μέσα στο έργο της συγγραφέως επιδιώκουν την επαφή και την επικοινωνία με τα άτομα της τρίτης ηλικίας, αναζητώντας τη συμβουλή, τη βοήθεια και την καθοδήγησή τους²¹⁹. Αισθάνονται στοργή και αγάπη για τον παππού ή τη γιαγιά²²⁰ και τους φροντίζουν με αφοσίωση,

«Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί», που με αποφασιστικότητα αναλαμβάνει πολλές δουλειές του σπιτιού, όταν αρρωσταίνει η μητέρα των εγγονιών του (βλέπε μυθιστόρημα *«Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί»*, ό.π., σσ.124-127).

²¹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ.174. Η γιαγιά της Κατερίνας, είναι ένας ήρεμος και ευγενικός άνθρωπος, που μαγειρεύει καθημερινά στο σπίτι της κόρης της, επειδή εκείνη απουσιάζει πολλές ώρες, λόγω φόρτου εργασίας.

²¹⁵ Στο ίδιο, σσ.142-143. Βλέπε και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2017), *Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί*, ό.π., σ. 89.

²¹⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ. 161, όπου αρρωσταίνει ο παππούς του Φώτη-Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π.,σ.31. Η γιαγιά της Ξανθής υποφέρει από αρθριτικά.

²¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 161-165. Ο παππούς του Φώτη παρά την ασθένειά του, αφιερώνει χρόνο στον εγγονό του και συζητά μαζί του.

²¹⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ.64. Η γιαγιά της συγκεκριμένης συμρναϊκής οικογένειας, χρησιμοποιεί κανστικό λεξιλόγιο και υποστηρίζει με θάρρος τις απόψεις της, παρακινώντας με τη στάση της τα εγγόνια της να πράττουν το ίδιο.

²¹⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ.174-175 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2017), *Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί*, ό.π., σσ. 124-127.

²²⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα *«Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά»*, *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σσ.29-30: *«Ήμουν το μόνο κορίτσι σε τόσα αγόρια που ‘καναν οι κόρες κι οι νυφάδες της-*

όταν το έχουν ανάγκη²²¹. Όταν, μάλιστα, απουσιάζει η παρουσία του παππού ή της γιαγιάς από το σπίτι, οι μικροί ήρωες βιώνουν έντονα την απουσία των προστατευτικών αυτών προσώπων²²² και αποζητούν την παρουσία τους στη ζωή τους. Η παρουσία του παππού ή της γιαγιάς στην οικογενειακή εστία δίνει ασφάλεια στους νεαρούς πρωταγωνιστές, καθώς οι ηλικιωμένες αυτές φιγούρες διαφυλάσσουν τις λεπτές ισορροπίες της καθημερινής οικογενειακής συμβίωσης, διατηρώντας ένα ευχάριστο κλίμα μέσα στην οικογένεια. Από την πλευρά τους ο παππούς και η γιαγιά, σέβονται την ανεξαρτησία και τις επιλογές του ζευγαριού²²³, αλλά και των εγγονιών τους, προσπαθώντας να μην τους δημιουργούν ιδιαίτερα εμπόδια²²⁴.

Στα πλαίσια, βέβαια, της κοινής συμβίωσης των ηλικιωμένων με τα παιδιά και τα εγγόνια τους είναι φυσικό να εμφανίζονται και εντάσεις, κυρίως ανάμεσα σε πεθερά και νύφη²²⁵. Οι διαφορές και οι μικροσυγκρούσεις, όμως, αυτές, δεν διαταράσσουν την οικογενειακή συμβίωση και παραμερίζονται μπροστά σε περιόδους κρίσης και μεγάλου κινδύνου. Στο μυθιστόρημα *«Ο μεγάλος αποχαιρετισμός»* νύφη και πεθερά έρχονται κοντά, με αφορμή τον τραυματισμό και την εξαφάνιση δυο κοριτσιών της οικογένειας, στα επεισόδια που ακολούθησαν την πανηγυρική υποδοχή του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη: *«Κι ήταν η πρώτη φορά που άκουσε καλοσυνάτη τη φωνή της γιαγιάς, της πεθεράς της. Όλο έγνοια η φωνή και περίεργο, όχι για το κορίτσι, την Ξανθή, αλλά για τη νύφη της»*²²⁶. Εξίσου συγκινητική

αντρογεννήστρες τις λέγαν οι γειτόνοι μας- είχα και τ' όνομά της. Ίσως γι' αυτό γίνονταν δυο παρατυπίες: Η μια, μ' άφηναν να σιμώσω τις γυάλες με τις μαρμελάδες και τα σερμπέτια που λιάζονταν στο λιακωτό μέρες και μέρες[...] Αυτό ήταν το πρώτο. Το άλλο ήταν, πως εγώ, φορώντας τους γαλάζιους ταφαδένιους φιόγκους μου και το βελούδινο φουστάνι μου, πήγαινα στον Δεσπότη μας».

²²¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ.161. Όταν αρρωσταίνει ο παππούς του Φώτη στο μυθιστόρημα, ο Φώτης επιλέγει να του συμπαρασταθεί από το να παίξει με τους φίλους του *«Ο παππούς αρρώστησε, χρονιάρα μέρα! Του Ευαγγελισμού, μέρα της γιορτής του και πρέπει να μείνει στο κρεβάτι !Ο Φώτης κάθισε να του κάνει παρέα. Εξω τα παιδιά παίζουν, χαλούν τον κόσμο, μα ο Φώτης θέλει να μείνει με τον παππού»*.

²²² Στο ίδιο, σ.141.

²²³ Στο ίδιο, σ.142-143. Ο παππούς του Φώτη και η γιαγιά της Κατερίνας συμβιώνουν αρμονικά με τις οικογένειες των παιδιών τους. Η ίδια ισορροπία επικρατεί και στις σχέσεις ανάμεσα στο ηλικιωμένο ζευγάρι και τα νεότερα μέλη της οικογένειας (ζευγάρι γονέων και εγγόνια), στο μυθιστόρημα *«Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί»*.

²²⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, εκδ. 2^η, Αθήνα: Ψυχογιός. Πρώτη η γιαγιά αντιλαμβάνεται και επικροτεί τον δεσμό ανάμεσα στον νεαρό Θόδωρο και την εγγονή της Ξανθή (σ.64) και διευκολύνει τις συναντήσεις (σ.79), αλλά και τις κοινές εξόδους των δυο νέων (σ.84-85).

²²⁵ Στο ίδιο, σ.31. Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα η πεθερά και η νύφη, έρχονται σε αντιπαράθεση με αφορμή μικρολεπτομέρειες του νοικοκυριού, όπως είναι το ράψιμο ενός καινούργιου φορέματος για τα κορίτσια της οικογένειας. Οι δυναμικές προσωπικότητες των δυο γυναικών τις φέρνουν συχνά σε κωμικές αντιπαράθεσεις, που κάθε άλλο παρά δυσχεραίνουν τη ζωή των παιδιών και της οικογένειας.

²²⁶ Στο ίδιο, σ.50, όπου η Γρηγοριάδου-Σουρέλη με μεγάλη ευαισθησία παρουσιάζει την προσέγγιση των δυο γυναικών.

και αποκαλυπτική είναι και η στιγμή του μοιραίου αποχωρισμού των δυο γυναικών, την ώρα που εισβάλλουν στη Σμύρνη οι Τούρκοι στρατιώτες. Η πεθερά ευλογεί τη νύφη, αποκαλύπτοντας την αγάπη και την εμπιστοσύνη που τρέφει για αυτήν, εναποθέτοντας στα χέρια της τα κειμήλια, αλλά και την τύχη της οικογένειας: «‘‘Κόρη μου’’, την έσφιξε γερά. ‘‘Κόρη μου, πιο πολύ και από παιδί μου, κόρη κράτα ό,τι σου λάχει κάνε ό,τι κι η γη. Δέξου το και καλυτέρεψέ το. Σαν θα κρατήσεις τιμόνι γερό εσύ, το καράβι αρμενίζει. Κράτα, κόρη μου’’ Την έσπρωξε με κόπο, τόσο δεν ήθελε να την αποχωριστεί»²²⁷.

Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, έχοντας και η ίδια εγγόνια, θεωρούσε την παρουσία της τρίτης ηλικίας απαραίτητη για την ολόπλευρη ανάπτυξη των παιδιών. Η συγγραφέας, έχοντας διαμορφώσει μια πολύ όμορφη και στενή σχέση με τα εγγόνια της²²⁸, υποστήριζε την ύπαρξη δυνατών δεσμών ανάμεσα στα ηλικιωμένα και τα νεότερα μέλη της οικογένειας, άποψη που προβάλλεται και μέσα στο πλούσιο καλλιτεχνικό της έργο. Σε διήγημά της, η συγγραφέας υποστηρίζει πως : «*Ήταν στ’ αλήθεια σπουδαίο πράγμα να έχεις παππού και γιαγιά. Έδινε ηρεμία στο σπίτι. Όταν μεγάλωσα σκέφτηκα πως μπορεί να είχανε διαφορές νύφες- πεθερές- και είχανε- μα για το παιδομάνι ήταν ευλογία Θεού*»²²⁹.

Η μόνη περίπτωση που απουσιάζουν εντελώς οι στενές συναισθηματικές σχέσεις των εγγονιών με τον παππού και τη γιαγιά είναι εκείνη του μυθιστορήματος «*Είναι κανείς εδώ;*». Η γιαγιά στο μυθιστόρημα αναφέρει με θλίψη μέσα στο έργο: «*Έμεναν, όμως μακριά τα εγγόνια της, το ‘να στην Ανατολή, τ’ άλλο στη Δύση, πώς να τα δει; Σαν ξένα τα βλέπεις, ξένη σ’ έβλεπαν*» και συνεχίζει με πόνο ψυχής μια μάταιη έκκληση προς τα παιδιά που λατρεύει, αλλά αδυνατεί να προσεγγίσει: «*Ν’ ακούσω τη φωνή σας, μωρέ λαχταράω! Δουλειές, μαθήματα ξεχνιούνται...*»²³⁰. Οι δυο σύζυγοι του ανωτέρω μυθιστορήματος, έχοντας αποτύχει να πλησιάσουν τα παιδιά τους, αδυνατούν να δημιουργήσουν στενούς και σταθερούς δεσμούς και με τα εγγόνια

²²⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.169-170.

²²⁸ Σχετικά με την τρυφερή σχέση της Γρηγοριάδου-Σουρέλη με τα εγγόνια της βλέπε τα αυτοβιογραφικά διηγήματα: «Είμαι ερωτευμένη!!!» (σσ.45-50) και «Το καλοκαίρι πέρασε» (σσ.207-210), της συλλογής διηγημάτων *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια* (1998), Αθήνα: Ακρίτας.

²²⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα «Είμαστε καταχρεωμένοι στην ‘‘τρίτη ηλικία’’!...», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ.219. Αυτή η οικιακή ευδαιμονία που οφείλεται στην παρουσία της γιαγιάς αποδίδεται με αληθοφάνεια και λεπτότητα στο διήγημα «Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά», της συλλογής διηγημάτων *Μνήμες της Σμύρνης*. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Μνήμες της Σμύρνης*, έκδ. 7^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.29-30.

²³⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;* ό.π., σσ.72-73.

τους. Αφήνονται στον φόβο, που δημιουργεί αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα σε αυτούς και τα εγγόνια τους²³¹.

Δυσκολίες στις σχέσεις ανάμεσα στον παππού, τη γιαγιά και τα εγγόνια τους, παρουσιάζονται και στο διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Τα διηγήματα «Οι μάγοι της κασέτας» και «Σαν τότε...», παρουσιάζουν την παραμέληση και την αδιαφορία που αντιμετωπίζει η τρίτη ηλικία, μέσα στη σύγχρονη οικογένεια, όταν όλα τα μέλη της απορροφώνται από το κυνήγι της προσωπικής ευδαιμονίας. Στα συγκεκριμένα διηγήματα ο παππούς και η γιαγιά αποτελούν ένα ανεπιθύμητο βάρος για τα νεότερα μέλη της οικογένειας, τα οποία παρασυρμένα από τον ευδαιμονισμό και το έντονο ρυθμό ζωής της μεγαλούπολης, αδυνατούν να επωφεληθούν από την αγάπη και τη ζεστασιά που τα ηλικιωμένα αυτά μέλη θέλουν τόσο πολύ να προσφέρουν²³².

Το δίχως άλλο, η απομάκρυνση από την τρίτη ηλικία και ειδικά από τον παππού και τη γιαγιά αποτελεί κατά τη συγγραφέα μείζον πρόβλημα της σύγχρονης οικογένειας, αποτέλεσμα των αγχωτικών ρυθμών ζωής²³³. Ο παππούς και η γιαγιά, κουρασμένοι από τις δικές τους εργασίες²³⁴, αδυνατούν πολλές φορές να λάβουν ενεργό ρόλο στη ζωή των εγγονιών τους, με αποτέλεσμα να απομακρύνονται από τη ζωή των παιδιών, που τους έχουν τόσο μεγάλη ανάγκη.

Σύμφωνα με τη συγγραφέα, ο παππούς και η γιαγιά πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της οικογενειακής ζωής, καθότι λειτουργούν ως «*κάτοπτρα της εθνικής μας ζωής*»²³⁵. Η συγγραφέας εξαιρεί τη συμβολή της τρίτης ηλικίας στη διατήρηση και ενίσχυση της ελληνικής θρησκευτικής, ιστορικής και πολιτιστικής παράδοσης: «*Μας μάθαιναν με τα τραγούδια που 'λέγαν στα γλέντια, αυτή την πραγματική ιστορία του τόπου μας και τους καημούς, μα και τη λεβεντιά του λαού μας!*»²³⁶. Για τον λόγο αυτόν, οι παππούδες και κυρίως οι γιαγιάδες στο έργο της συγγραφέως, φέρονται να είναι αυτοί που διατηρούν και μεταλαμπαδεύουν στη νέα

²³¹ Στο ίδιο, σσ. 39-41. Ο πατέρας του μυθιστορήματος αποκαλύπτει με παράπονο και θλίψη τη συναισθηματική απόσταση που τον χωρίζει από τα εγγόνια του.

²³² Βλέπε τα διηγήματα «Σαν τότε» (σσ.45-50) και «Οι μάγοι της κασέτας» (σσ. 8-9), της συλλογής *Οι μάγοι της κασέτας*.

²³³ Σχετικά με τις απόψεις της συγγραφέως για το συγκεκριμένο θέμα βλέπε και διήγημα «Αλλοτε ήταν μια γιαγιά...», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σσ.111-114.

²³⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ.141. Ο μικρός Θανάσης ομολογεί στον φίλο του πως ζηλεύει τη φίλη τους, την Κατερίνα, επειδή η γιαγιά της ασχολείται ενεργά μαζί της, κάτι που αδυνατεί να κάνει η δική του γιαγιά. Το παιδί παραδέχεται πως η δική του γιαγιά δεν περνάει χρόνο μαζί του γιατί «*δουλεύει και είναι πάντα κουρασμένη*».

²³⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα «Είμαστε καταχρεωμένοι στην “τρίτη ηλικία”!...», *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ.220.

²³⁶ Στο ίδιο, σ.220.

γενιά όχι στείρες γνώσεις, αλλά εμπειρίες και πολύτιμα βιώματα που τους φέρνουν σε επαφή με τις ρίζες τους. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, ο παππούς και η γιαγιά, κρατούν άσβεστη τη φλόγα του ελληνισμού, όχι μόνο σε κρίσιμες ιστορικές εποχές²³⁷, αλλά και στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, όπου τα μέλη της οικογένειας απομακρύνονται συνεχώς, επηρεασμένα από το άγχος, την κούραση και το κυνήγι της επαγγελματικής επιτυχίας²³⁸. Στη σύγχρονη εποχή η τρίτη ηλικία, φέρνει τα παιδιά και τους νέους σε επαφή με τα ήθη και τα έθιμα του παρελθόντος²³⁹. Επίσης, ο παππούς και η γιαγιά καλλιεργούν στα εγγόνια τους την αγάπη για την ιστορία και τον τόπο τους²⁴⁰, προσφέροντάς τους, συγχρόνως, συναισθηματική ασφάλεια και απόλαυση μέσα από την αφήγηση λαϊκών παραμυθιών.

Πράγματι, η τρίτη ηλικία στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αποτελείται από έξοχους παραμυθάδες, οι οποίοι αφηγούνται παραμύθια στα νεότερα μέλη της οικογένειας, με γλαφυρότητα, ζωντάνια και παραστατικότητα²⁴¹. Στο ιστορικό μυθιστόρημα «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός» η γιαγιά της οικογένειας αφηγείται στον Θόδωρο, τον πρωταγωνιστή του μυθιστορήματος, ένα λαϊκό, σμυρναϊκό παραμύθι, για να του δώσει κουράγιο και δύναμη, όταν αποχωρίζεται την αγαπημένη του, για να πάρει μέρος στην επιχείρηση προέλασης του ελληνικού στρατού στα βάθη της Μ. Ασίας²⁴². Εξαιρετικοί αφηγητές αποδεικνύονται και οι ηλικιωμένες φιγούρες στα μυθιστορήματα «Τέλος δεν έχει η αγάπη», «Τα δώδεκα φεγγάρια», «Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί», καθώς με τις αφηγήσεις τους, όχι μόνο ευαισθητοποιούν τους νεαρούς

²³⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 90-91: Η γιαγιά, στις κρίσιμες εποχές του Μικρασιατικού Πολέμου, διατηρεί τα οικογενειακά έθιμα, όπως είναι το ετήσιο προσκύνημα στο σπίτι του Δεσπότη της Σμύρνης. Βλέπε και τις σσ.167-169 στο ίδιο μυθιστόρημα, όπου χάρη στην ηλικιωμένη φιγούρα διασώζονται οι οικογενειακές παραδόσεις στην ψυχή της οικογένειας που ξεριζώνεται από την πατρογονική γη.

²³⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ.143-149. Η γιαγιά της μικρής Κατερίνας με τα παραμύθια της επανασυνδέει τα μέλη της οικογένειας, στο τέλος της κουραστικής καθημερινότητας.

²³⁹ Στο ίδιο, σσ.175-176. Η γιαγιά της Κατερίνας, με τη βοήθεια της εγγονής της και των φίλων της, αναβιώνει τα ήθη και τα έθιμα του Πάσχα και μυεί τα παιδιά στο βάψιμο των αυγών, στην παρασκευή της Λαμπριάτικης κουλούρας και στην προετοιμασία του πασχαλινού τραπέζιού.

²⁴⁰ Ο παππούς του Φώτη τού μεταδίδει τις γνώσεις του για τους ήρωες του 1821. Βλέπε μυθιστόρημα Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ.162-168.

²⁴¹ Σχετικά με τον ρόλο που διαδραματίζουν οι αφηγητές των παραμυθιών βλέπε : Κ.Δ. Μαλαφάντης (2006), *Το παραμύθι στην εκπαίδευση: Ψυχοπαιδαγωγική διάσταση και αξιοποίηση*, Αθήνα: Ατραπός, σσ.242-245: «Η αφήγηση του παραμυθιού είναι προτιμότερη από την ανάγνωσή του, γιατί, μεγιστοποιώντας τα οφέλη του παραμυθιού για το παιδί, συνδέει μ' έναν μοναδικό τρόπο τον αφηγητή με τον ακροατή. Δημιουργείται μεταξύ τους μια προσωπική σχέση εμπιστοσύνης, που διευκολύνει ιδιαίτερα το παιδί να συμμετάσχει ψυχικά και πνευματικά στην αφηγηματική διαδικασία, απολαμβάνοντας τη διήγηση, όσο αυτή διαρκεί (σ.243)».

²⁴² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.108-114. Το παραμύθι εντοπίστηκε από τη συγγραφέα στη συλλογή παραμυθιών του Κ.Π. Δεμερτζή με τίτλο «Παραμύθια της Σμύρνης».

ακροατές, αλλά συγχρόνως τους μεταδίδουν αισιόδοξα μηνύματα και πρότυπα²⁴³. Με αυτές τις πολύτιμες αφηγήσεις, ο παππούς και η γιαγιά συντροφεύουν τα εγγόνια τους στις απογοητεύσεις, αλλά και στις ευτυχισμένες στιγμές τους, βοηθώντας τους να εξελιχθούν σε δυναμικές και ανεξάρτητες προσωπικότητες²⁴⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι αφηγήσεις της τρίτης ηλικίας, συμβάλλουν καθοριστικά στην ομαλή ψυχική και συναισθηματική ανάπτυξη των νεαρών πρωταγωνιστών²⁴⁵.

Η καθοριστική συμβολή των παραμυθιακών αφηγήσεων της τρίτης ηλικίας στην ψυχολογία των νεαρών ηρώων είναι, επίσης, εμφανής και στο τέλος του μυθιστορήματος «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*». Την ώρα της καταστροφής, μέσα στη σφαγή και την οδύνη, ο νεαρός ήρωας του μυθιστορήματος, αντλεί δύναμη από την αφήγηση, που είχε ακούσει κάποτε από τη γιαγιά της Ξανθής. Τη στιγμή που η Σμύρνη καίγεται, γεννάται μέσα στην ψυχή του νεαρού ήρωα η ελπίδα πως κάποτε θα ξαναδεί την κοπέλα, που αγάπησε και αποχωρίστηκε τόσο βίαια και απότομα, λόγω του πολέμου²⁴⁶.

Συμπεραίνουμε, επομένως, πως η παρουσία της τρίτης ηλικίας είναι πολύ σημαντική για την ομαλή συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας διαδραματίζουν καίριο ρόλο στην ανατροφή των νεαρών ηρώων, καθώς φέρνουν τα παιδιά και τους νέους σε επαφή, όχι μόνο με τον πλούτο της ελληνικής παράδοσης, αλλά και με ανώτερες αξίες που τους συντροφεύουν σε όλη τους τη ζωή.

²⁴³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ.143-147. Η γιαγιά της Κατερίνας αφηγείται ένα παραμύθι με πρωταγωνιστές τα ζώα του δάσους. Μέσα από το παραμύθι της τα εγγόνια έρχονται σε επαφή με τις αξίες της σύνεσης, της φιλότιμης προσπάθειας και του σεβασμού απέναντι στη διαφορετικότητα. Κατά παρόμοιο τρόπο και η γιαγιά στο μυθιστόρημα «*Ντο-ρε μι κι ένα σκυλί*» αποδεικνύεται μια ικανότατη αφηγήτρια, που κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον των τεσσάρων εγγονιών της (βλέπε *Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί*, ό.π., σ. 88-99). Την προβολή αισιόδοξων μηνυμάτων στα παιδιά και στους νέους, μέσα από τα παραμύθια υπερασπίζονται και οι μελετητές των λαϊκών παραμυθιών, μεταξύ των οποίων ο καθηγητής λαογραφίας και μελετητής των ελληνικών λαϊκών παραμυθιών Μ. Μερακλής στο έργο του *Για το λαϊκό παραμύθι, Διδακτικές προτάσεις για νηπιαγωγούς και δασκάλους*, Αθήνα: Διάδραση, σσ. 25-28, 43-45.

²⁴⁴ Σχετικά με την παιδαγωγική σημασία του παραμυθιού βλέπε: Μαλαφάντης Κ.Δ. (2006), *Το παραμύθι στην εκπαίδευση: Ψυχοπαιδαγωγική διάσταση και αξιοποίηση*, Αθήνα: Ατραπός, σσ.233-239 και 246-248, 254, 268 και Μερακλής Γ. Μ. (2012) *Για το λαϊκό παραμύθι, Διδακτικές προτάσεις για νηπιαγωγούς και δασκάλους*, Αθήνα: Διάδραση, σσ. 25-28, 50-53.

²⁴⁵ Τα παιδιά και οι νέοι που μεγαλώνουν με τα παραμύθια της γιαγιάς ξεχωρίζουν για την αστείρευτη φαντασία, τη δημιουργικότητα, αλλά και τα ανώτερα ιδανικά που κατευθύνουν τις πράξεις τους. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ. 115-127. Τα παιδιά της φιλικής ομάδας που πρωταγωνιστεί στο βιβλίο δημιουργούν τις δικές τους ιστορίες.

²⁴⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ.179.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ :

Η ΦΙΛΙΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΦΗΒΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ-ΣΟΥΡΕΛΗ

Η φιλία είναι μια από τις σημαντικότερες κοινωνικές σχέσεις στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τόσο στην παιδική, όσο και στην εφηβική και νεανική ηλικία των ηρώων της. Οι φιλικές σχέσεις στο έργο της συγγραφέως ικανοποιούν την ανάγκη των ηρώων για επικοινωνία, ενώ συγχρόνως συμβάλλουν στην εξέλιξή τους σε ανεξάρτητες και ολοκληρωμένες προσωπικότητες¹. Οι φίλοι ή η ομάδα συνομηλίκων παρέχουν στα παιδιά και στους έφηβους ήρωες της συγγραφέως ασφάλεια, προστασία και αποδοχή, μέσα σε δύσκολες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Για τον λόγο αυτό, η φιλία, στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη παρουσιάζεται ως ένας ισχυρός δεσμός, ο οποίος, παρά τα εμπόδια που αντιμετωπίζει, λειτουργεί ως φάρος ελπίδας και αισιοδοξίας για τους νεαρούς ήρωες.

4.1. Ο αδερφικός φίλος

Η φιλία αποτελεί ένα από τα βασικά θέματα που πλαισιώνουν τη δράση των νεαρών ηρώων στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αποτελώντας βασική πηγή δύναμης και αισιοδοξίας για τα παιδιά και τους νέους, που ζουν σε κρίσιμες ιστορικές περιόδους και έρχονται αντιμέτωποι με καίρια κοινωνικά προβλήματα. Όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο, στα περισσότερα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι κεντρικοί μυθιστορηματικοί χαρακτήρες αναπτύσσουν ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς με συνομηλικά τους αγόρια, λόγω απουσίας αδερφικών σχέσεων στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Έτσι, δημιουργούνται δυναμικά φιλικά ζευγάρια, τα οποία συμμετέχουν σε κοινές δράσεις και μοιράζονται τις σκέψεις, τα όνειρα και τις φιλοδοξίες τους, στην κοινή τους πορεία προς την ωριμότητα.

¹ Σχετικά με τη σημασία της φιλίας στη ζωή του παιδιού βλέπε Παρασκευόπουλος Ι.Ν. (χ.χ.), *Εξελικτική ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση: σχολική ηλικία*, τόμ. 3^{ος}, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, σσ.146-148. Βλέπε και Cole M. και Cole S. R. (2011), *Η ανάπτυξη των παιδιών*, Σόλμαν Μ. (μτφ.) Παπαληγούρα Ζ., Βορριά Π. και Μπαμπλέκου Ζ. (επιμ.), Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δραδάκος, σσ. 506-519 και σσ.556-557.

Στο ιστορικό μυθιστόρημα *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ο Λευτέρης, είναι από μικρός στενά δεμένος με τον συντοπίτη και συμμαθητή του Θανάση, τον οποίο θεωρεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής και του εαυτού του. Θυμώνει με την αμέλεια που δείχνει ο Θανάσης απέναντι στις σχολικές του υποχρεώσεις², αλλά σέβεται τη βαθιά αγάπη του αδελφικού του φίλου για τη θάλασσα, μια αγάπη που φουντώνει και στη δική του την ψυχή³. Τα δυο παιδιά μοιράζονται τη λαχτάρα τους για περιπέτεια, αλλά και την επιθυμία τους να αγωνιστούν για την απελευθέρωση της σκλαβωμένης πατρίδας⁴. Μέσα στον αυθορμητισμό και τον ενθουσιασμό της νεαρής τους ηλικίας, παιδιά ακόμα και οι δυο, μπαρκάρουν στα υδραίικα μπουρλότα, στο ξεκίνημα της Ελληνικής Επανάστασης⁵. Οι δυο φίλοι, μακριά από την ασφάλεια και τη σιγουριά του σπιτιού τους, ανοίγονται σε καινούργιες περιπέτειες⁶.

Ο βαθύς και ειλικρινής δεσμός που δίνει τα δυο παιδιά αποτελεί στήριγμα και καταφύγιο για τον Λευτέρη στη διάρκεια των ναυτικών επιχειρήσεων του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα. Η παρουσία του Θανάση αποτελεί βάλσαμο για τον πρωταγωνιστή, ο οποίος βρίσκει στον φίλο του γαλήνη και ηρεμία στις ταραγμένες στιγμές του πολέμου⁷. Ακόμα και όταν αποχωρίζεται ο ένας τον άλλον, για να υπηρετήσουν σε διαφορετικά καράβια, η αγάπη και η αφοσίωση που τους ενώνουν,

² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ.12: «*Ο Λευτέρης το 'παιρνε για δικιά του προσβολή, όταν ο Θανάσης δεν ήξερε το μάθημά του. Και σήμερα γι' αυτό τσακώθηκαν τα δυο παιδιά*». Τα δυο παιδιά είναι τόσο δεμένα, ώστε ο Λευτέρης βιώνει ως προσωπική προσβολή την αδυναμία του αδελφικού του φίλου να συγκεντρωθεί στα μαθήματα του.

³ Στο ίδιο, σσ.13-14. Την αγάπη των δυο αδελφικών φίλων για τη θάλασσα και την ελευθερία, σχολιάζει και ο Ιωάννης Α. Μητροφάνης στη διδακτορική του διατριβή. Βλέπε Μητροφάνης Ιωάννης Α. (2001), *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980 : Τα πρόσωπα και τα προσώπια*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, σ.381.

⁴ Παρασκευόπουλος Ι. Ν. (χ.χ.), *Εξελικτική ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση: σχολική ηλικία*, ό.π., σ.147. Ο Ι. Παρασκευόπουλος σχολιάζει πως οι φιλικές σχέσεις που αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας στηρίζονται συνήθως σε έναν κοινό παρονομαστή, που αποτελείται από κοινές αξίες, αντιλήψεις, φιλοδοξίες και στόχους.

⁵ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (2001), *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980: Τα πρόσωπα και τα προσώπια*, ό.π., σ. 189. Ο ερευνητής σχολιάζει πως οι ήρωες των παιδικών ιστορικών μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη διακρίνονται για τον αυθορμητισμό, την αναζήτηση της περιπέτειας και την ανάγκη που αισθάνονται να προσφέρουν στην πατρίδα τους. Για τον λόγο αυτόν, δεσμεύονται οικειοθελώς και εμπλέκονται ενεργά στις ιστορικές εξελίξεις που τους περιβάλλουν.

⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ.30-33.

⁷ Στο ίδιο, σ. 50. Ενδεικτική της στενής σχέσης των δυο αγοριών είναι η σκηνή που ο Θανάσης διακόπτει την προσευχή του Λευτέρη, για να του δώσει ένα οικογενειακό φυλαχτό. Πρόκειται για μια συγκινητική σκηνή που κλείνει μέσα της όλη την αγάπη, τη στοργή και την αγωνία που υπάρχει στις ψυχές των δυο φίλων: «*Εσκυψε ο μικρός το κεφάλι. Δάκρυσαν και οι δυο. 'Μου το 'δωσε, φεύγοντας, η μάνα μου. Τώρα το χρειάζεσαι εσύ. Θα σε βοηθήσει'.* Το ασπάστηκε ο μικρός μούτσος και το έβαλε στο λαιμό του. Ακούμπησε στο κρέας του, του ζέστανε τον κόρφο...» Οι στιγμές που περνούν μαζί τους επαναφέρουν πίσω στο αγαπημένο τους νησί, όπου ήταν ασφαλείς και ευτυχισμένοι.

τους δίνει τη δύναμη και κουράγιο που χρειάζονται, για να συνεχίσουν να αγωνίζονται⁸.

Οι δυο φίλοι μεγαλώνουν και ωριμάζουν, μέσα στις δυσκολίες του πολέμου. Με ειλικρίνεια και θάρρος, συζητούν και ανταλλάσσουν απόψεις για τις δυσκολίες του Αγώνα, αλλά και για τα λάθη των συναγωνιστών τους⁹. Αρνούνται να συμβιβαστούν με την ιδιοτέλεια και τη διχόνοια. Ξεπερνούν τον εαυτό τους και τις διαμάχες που ταλανίζουν την ελληνική επανάσταση, ασκούν κριτική και διδάσκονται από τα πάθη των άλλων¹⁰. Έτσι, μέσα από την επαφή του με τον Θανάση, ο πρωταγωνιστής του προαναφερθέντος ιστορικού μυθιστορήματος, κατανοεί και αποδέχεται την ανθρώπινη αδυναμία μπροστά στον θάνατο και την καταστροφή. Μαθαίνει, επίσης, να βλέπει τα γεγονότα της εποχής του με κριτικό πνεύμα και συγχωρεί τις αδυναμίες των συναγωνιστών του.

Η ίδια βαθιά και ειλικρινής αγάπη συνδέει και τον Κωνσταντίνο με τον Αλέξανδρο, στο ιστορικό μυθιστόρημα «*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*». Τα δυο αγόρια γνωρίζονται από παιδιά, καθώς ανήκουν στη μεγαλοαστική τάξη του Παρισιού. Ως παιδιά, αγαπούν τη δράση, την εξοχή και τις δραστηριότητες που τους εξασφαλίζουν ελευθερία κινήσεων¹¹. Μεγαλώνοντας, οι δυο νέοι αφιερώνουν τη ζωή τους στην απελευθέρωση της σκλαβωμένης πατρίδας και κατατάσσονται μαζί στον Ιερό Λόχο¹². Η σχέση τους χαρακτηρίζεται από εντυπωσιακή ειλικρίνεια κι ευθύτητα. Έχει απόλυτη εμπιστοσύνη ο ένας στον άλλον και δε διστάζουν να μιλήσουν για τα λάθη, τις αδυναμίες,¹³ και τους δισταγμούς τους¹⁴.

⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ.50-51 και σσ.142-148.

⁹ Στο ίδιο, σσ.144-148. ο Θανάσης δε διστάζει να αποκαλύψει στον Λευτέρη τους δισταγμούς των Ελλήνων μπουρλοτιέρηδων κατά την πυρπόληση του τουρκικού στόλου έξω από τη Σάμο. Διαφωνεί με την άκαμπτη ιδέα που έχει ο φίλος του για τη γενναιότητα του Λευτέρη και υποστηρίζει την άποψή του με θάρρος και αποφασιστικότητα. Έτσι, βοηθά τον Λευτέρη να δει τα γεγονότα με μεγαλύτερη ωριμότητα. «*Εγώ, Λευτέρη, ξέρω πως πρέπει να λέγονται και ν' ακούγονται, να τα μαθαίνουμε. Ο άνθρωπος αγώνα κάνει, Λευτέρη, και νικιέται κάμποσες φορές. Μπας κι ο αγώνας για τη λευτεριά έχει μονάχα νίκες; Έτσι νικιέται και από τον εαυτό του ο άνθρωπος*».

¹⁰ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (2001), ό.π., σ. 435. Ο μελετητής των ιστορικών μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, εστιάζει στην καθοριστική σημασία του φιλικού δεσμού των δυο νεαρών αγωνιστών για την εξέλιξη της διάνοιας του Λευτέρη.

¹¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, έκδ. 2η, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, σσ. 24 και 27. Το παιχνίδι παρουσιάζεται ως ένα από τα βασικά στοιχεία της φιλικής σχέσης του Κωνσταντίνου με τον Αλέξανδρο.

¹² Στο ίδιο, σσ.45-46 : «*Ο Αλέξανδρος με το χέρι του έδειξε τις ταξιδιωτικές άμαξες, που φτάνανε γεμάτες νέους. Από όλα τα μέρη φτάνουν εδώ, να πολεμήσουν για τη Πατρίδα. Σ' αυτό το κάλεσμα δεν υπάρχουν περιθώρια για προσωπικά όνειρα. Ο Κωνσταντίνος έσφιξε το χέρι του φίλου του*».

¹³ Στο ίδιο, σ. 45. Ο Κωνσταντίνος, ομολογεί στον φίλο του Αλέξανδρο, την εγωιστική απαίτηση στρατιωτικού αξιώματος από τον πρίγκιπα Υψηλάντη: «*Να 'ξερεις πόσο μικροπρεπής είμαι. Να 'ξερεις σήμερα το απόγευμα τι ζήλια ένιωσα...*».

Ο Κωνσταντίνος και ο Αλέξανδρος, φίλοι και συμπολεμιστές¹⁵ είναι δυο νέοι που ωθούνται από ανώτερες αξίες και ιδανικά. Αγαπούν την Ελλάδα, μια πατρίδα που δεν έχουν γνωρίσει, με την ίδια δύναμη και αφοσίωση που τρέφει ο ένας για τον άλλο. Οι δυο φίλοι ξεκινούν μαζί τον δύσκολο αγώνα προς την ελευθερία και την ωριμότητα. Πολεμούν πλάι πλάι στο πεδίο της μάχης, αγωνιούν¹⁶, απογοητεύονται και πληγώνονται από την βαναυσότητα του πολέμου, ενός πολέμου που τους οδηγεί σε μια απότομη και άγρια ωρίμανση: «*Σωριάστηκε κάτω ο Αλέξανδρος, πήγε να του πιάσει κουβέντα ο Κωνσταντίνος, μα το παλικάρι το είχε πάρει κιόλας ο ύπνος. Τον κοίταζε ο Κωνσταντίνος τον φίλο του. Είχαν φύγει όλη η ξενοιασιά και τα ροζάτα χρώματα από το πρόσωπο, που 'χε αρχίσει να δείχνει αντρικό, και το μουστάκι μαύρο, αραιοφυτεμένο να σκληραίνει τη φυσιογνωμία*»¹⁷.

Το δίχως άλλο, στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η φιλία των παιδιών και των νέων σημαδεύεται από τις ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις που βιώνουν. Έτσι και στο μυθιστόρημα «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*», η φιλία του Θοδωρή και του Κωστή εξελίσσεται παράλληλα με τα γεγονότα του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Οι δυο νέοι, ήταν στενοί παιδικοί φίλοι και μοιράζονταν τα όνειρα και την αγάπη τους για τη φύση¹⁸. Μεγαλώνοντας, όμως, η εντελώς διαφορετική ιδιοσυγκρασία τους¹⁹, σε συνδυασμό

¹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.45-46 . Οι δυο φίλοι συζητούν χωρίς ντροπή και φόβο, σε μια σκηνή που αποκαλύπτει τον σεβασμό, αλλά και τον θαυμασμό που τρέφει ο ένας νέος για τον άλλο: «*Να 'ξερεις κι εγώ πόσες ώρες ταλαντεύτηκα, να 'ξερεις πόσες δικαιολογίες εύρισκα κάθε στιγμή για να μην έρθω[...]. Μα το σπουδαίο είναι πως φτάσαμε, το πιο σπουδαίο είναι πως σαν την μπάλα χτυπήσαμε στο χώμα, στη γη και τιναχτήκαμε ψηλά. Τον κοίταζε με θαυμασμό τον φίλο του ο Κωνσταντίνος*». Οι δυο φίλοι διακατέχονται από το ίδιο αγωνιστικό πνεύμα, ωθώντας ο ένας τον άλλον σε πράξεις ανδρείας και ηρωισμού (Βλέπε στο ίδιο μυθιστόρημα, σσ. 53-58, τη μάχη του Δραγατσανίου, στην οποία οι δύο φίλοι διακρίνονται για την τόλμη τους στο πεδίο της μάχης).

¹⁵ Πρόκειται για ένα σταθερό μοτίβο που χαρακτηρίζει τη φιλία στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Οι φίλοι είναι συγχρόνως και συναγωνιστές, στρατιώτες του ελληνικού στρατού: ο Λευτέρης με τον Θανάση (*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*) είναι ναύτες στα πολεμικά καράβια του 1821, ο Κωνσταντίνος και ο Αλέξανδρος (*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*) αξιωματικοί του Ιερού Λόχου και ο Θόδωρος με τον Κώστα (*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*) φαντάροι του ελληνικού στρατού στο Μικρασιατικό μέτωπο.

¹⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ. 47. Η συγγραφέας δίνει με απλότητα και ρεαλισμό την αγωνία που νιώθει ο κεντρικός αφηγηματικός χαρακτήρας για τον αδελφικό του φίλο στο πεδίο της μάχης: «*Ένας σαλπικτής σηκώνει ψηλά τη σάλπιγγα. Χτυπάει η καρδιά του Κωνσταντίνου, γιατί ξέρει πως είναι ο Αλέξανδρος σαλπικτής*».

¹⁷ Στο ίδιο, σ.52.

¹⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, εκδ.2η, Αθήνα: Ψυχογιός, σσ. 12-15.

¹⁹ Οι δυο φίλοι διαφοροποιούνται τόσο εξωτερικά, όσο και εσωτερικά, ήδη από την αρχή του έργου. Τις διαφορές ανάμεσα στα δυο μυθοπλαστικά πρόσωπα, και τη συμβολή τους στην εξέλιξη της φιλικής τους σχέσης, υπογραμμίζει και η Φ. Κυριάκου στην εργασία της «*Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσόπουλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη*», ό.π., σσ.99-102.

με τη διαφορετική κοινωνικοοικονομική θέση των οικογενειών τους, δημιούργησαν ανάμεσά τους μια αγεφύρωτη απόσταση²⁰. Η απρόσμενη συνάντησή τους στο πλοίο που μεταφέρει τους Έλληνες φαντάρους στη Σμύρνη, αναζωπυρώνει το όμορφο και αγνό συναίσθημα που έτρεφε ο ένας για τον άλλο. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι δυο παιδικοί φίλοι, παρά τους ανόμοιους χαρακτήρες τους, έρχονται και πάλι κοντά, για την αντιμετώπιση κοινών δυσκολιών και κινδύνων.

Στο σημείο αυτό, καλό είναι να αναφερθεί πως από τους δυο νέους, τον βασικότερο ρόλο σε αυτή τη σχέση τον έχει ο Θόδωρος, ο οποίος είναι και ο κεντρικός μυθιστορηματικός χαρακτήρας, ενώ ο Κώστας λειτουργεί περισσότερο ως αντίθετος πόλος. Ο πρώτος, άλλωστε, σε ολόκληρο το έργο, αποφεύγει την πολιτική αντιπαράθεση και τη δημόσια έκφραση των πολιτικών του φρονημάτων²¹. Ο Θόδωρος σε αντίθεση με τον Κώστα, κρατά μετριοπαθή στάση και προβληματίζεται έντονα σχετικά με τις αιτίες και τα κίνητρα των ιθυνόντων του πολέμου.

Από την άλλη μεριά, το πρόσωπο του Κώστα λειτουργεί ως αντίβαρο στις σκέψεις και στις πράξεις του Θοδωρή, καθώς, σε αντίθεση με τον φίλο του, εκφράζει έντονα τις πολιτικές του θέσεις²². Ο Κώστας, με τη στάση του, υποδηλώνει τις διχογνωμίες που υπήρξαν μεταξύ των φαντάρων του ελληνικού στρατού κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων, προβάλλοντας την ένταση και τα μίσση που δημιουργεί ο εθνικός διχασμός²³.

²⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ.19.

²¹ Στο ίδιο, σσ.71-72. Ο Θόδωρος προέρχεται από μια μετριοπαθή οικογένεια, βασιλικών πεποιθήσεων. Ο ίδιος, όμως, δεν εκφράζεται υπέρ κάποιας πολιτικής παράταξης, απλά αναφέρει : «*Ο Θόδωρος σκεφτόταν πως αν ήθελε να μπαίνει σ' αυτό το σπίτι θα έπρεπε να κρύψει πως πλάι στα εικονίσματα είχαν στο πατρικό του τη φωτογραφία τού βασιλιά. Και πως η μάνα του την είχε στολίσει γύρω γύρω με δάφνες*».

²² Στο ίδιο, σ.72. Ο Κώστας, όταν ο Θόδωρος του αναφέρει τις πολιτικές τοποθετήσεις της οικογένειας της Ξανθής υπέρ του Βενιζέλου, εκφράζει την έντονη δυσαρέσκειά του. Ο Κώστας σίγουρος για τις πεποιθήσεις του, συμβουλεύει τον Θόδωρο: «*Τα μάτια του δεκατέσσερα αδελφάκι. Βενιζελικός και καλός δε γίνεται. Κοίτα μη σου πιπιλίσουν το μυαλό και αρχίσεις να σκέφτεσαι αλλιώς κι αλλιώςτικα. Κολητικιά η αρρώστια του Βενιζελισμού. Αναστέναξε ο Κώστας από καρδιάς. Μετά... 'Μπας μωρέ και δεν έπρεπε να τους ελευθερώσουμε; Μπας;'*». *Σύγκρυο έπιασε τον Θόδωρο!*». Οι αντιθέσεις ανάμεσα στους δυο αδελφικούς φίλους αποκαλύπτουν την πόλωση και τον διχασμό του στρατού, αλλά και της ελληνικής κοινωνίας εκείνης της εποχής.

²³ Νομικού Αργεντινή (2005), *Η Μικρασιατική Καταστροφή και το δράμα των προσφύγων μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους*, ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Κατεύθυνση: Λογοτεχνία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, ό.π., σσ.141-142. Η Α. Νομικού σχολιάζει τη δυναμική στη σχέση των δυο ηρώων, προβάλλοντας τις διαφορές στη νοοτροπία και στη στάση των δυο νεαρών φαντάρων.

Παρ' όλες, τις διαφορές στον χαρακτήρα και στη συμπεριφορά τους, οι δυο φίλοι και φαντάροι συνδέονται με μια βαθιά, ανιδιοτελή αγάπη, η οποία αποτελεί και το δυνατότερο στήριγμά τους μέσα στην οδύνη και τον παραλογισμό του πολέμου²⁴. Τα νέα αυτά παιδιά, με μοναδικά όπλα τη φιλία και την αφοσίωσή τους στην πατρίδα, μάχονται έναν αγώνα άνισο και καταδικασμένο. Στις κρίσιμες στιγμές, όταν ο νέος λυγίζει και χάνεται μέσα στην οδύνη και την απογοήτευση, βρίσκει καταφύγιο μόνο στον φίλο που αγαπά σαν αδερφό : *«Έλα, άσε τις μαυρίλες. Γράφουμε τώρα ιστορία. Βάλε ηρωισμό, γέμισε τις σελίδες σου με κατορθώματα, γράψε για ενθουσιασμό[...]. Όσο τα έλεγε αυτά ο Κώστας χόντραινε, χόντραινε η φωνή του, μετά έγινε λυγμός, μετά αναφιλητά. Ο Θόδωρος δεν έκανε καμιά κίνηση να τον σταματήσει. Μόνο έκλαιγε και αυτός, αλλά άφωνα»*²⁵.

Παρατηρούμε, δηλαδή, πως στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη οι φίλοι αφοσιώνονται σε ιδανικά που κατευθύνουν τη ζωή και τις σχέσεις τους. Αγωνίζονται με τόλμη, λυγίζουν, φοβούνται και πονούν, αλλά δεν σταματούν ποτέ να μάχονται, να ονειρεύονται και να ελπίζουν.

Μια εξίσου έντονη δυναμική κυριαρχεί και στις φιλικές σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους νέους των κοινωνικών μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Ο έφηβος Βαγγέλης (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*), όπως και οι ήρωες των ιστορικών μυθιστορημάτων της συγγραφέως, αναζητά καταφύγιο και κατανόηση από τον συντοπίτη και συγχωριανό του, τον νεαρό Χρήστο, όταν του εκμυστηρεύεται την απόφασή του να κλέψει την εικόνα-κειμήλιο της οικογένειάς του, προκειμένου να εξασφαλίσει τα απαραίτητα χαρτιά για την είσοδό του στη Γερμανία²⁶. Στο σημείο αυτό η συγγραφέας αποδίδει με εντυπωσιακό ρεαλισμό τα συναισθήματα των δυο νέων, που συγκρούονται για πρώτη φορά στη ζωή τους,

²⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 124-128. Ο Θόδωρος μιλώντας εμπιστευτικά στον φίλο του, τού ανοίγει την καρδιά του και τού αποκαλύπτει τον φόβο και την απόγνωση που κυριεύουν την ψυχή του την ώρα της μάχης : *«Βγείτε πεθαμένοι να μπορούμε οι ζωντανοί! Κόλαση· είπα, εδώ, Κώστα, τελειώσανε τα ψέματα· έψαχνα να βρω μια τρύπα να χώσω το κεφάλι μου... - Εγώ είχα ξεχάσει πως έχω και κεφάλι, γελάει ο Θόδωρος»* (σ.126).

²⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ.127, όπου οι δυο φίλοι πραγματοποιούν έναν τολμηρό απολογισμό της προέλασης, αλλά και της υποχώρησης του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία. Η Φ. Κυριακού υποστηρίζει πως στη συγκεκριμένη σκηνή γίνεται φανερή η ευάλωτη και τρυφερή πλευρά, που ο Κώστας προσπαθούσε να συγκρατήσει σε όλη τη διάρκεια του πολέμου. Βλ. Φωτεινή Κυριάκου (2017), ό.π., σ. 101.

²⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, έκδ.23^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.44-51. Ο αδελφικός φίλος είναι το μόνο πρόσωπο, στο οποίο ο έφηβος πρωταγωνιστής αποκαλύπτει τα σχέδια, τα όνειρα, αλλά και τις επιφυλάξεις του.

αναλογιζόμενοι τις ελάχιστες επιλογές και διεξόδους που τους προσφέρει η ζωή στο χωριό²⁷.

Η εχεμύθεια και η εμπιστοσύνη που συνδέουν τους δυο φίλους, δεν αποτρέπουν την αυστηρή κριτική, καθώς ο Χρήστος, αποδοκιμάζει έντονα την απόφαση του αδελφικού του φίλου να φύγει στη Γερμανία. Ο αδελφικός φίλος τού Βαγγέλη θεωρεί πως με η στάση του αυτή ο φίλος του προδίδει την εμπιστοσύνη των γονιών του και την παράδοση του τόπου τους²⁸.

Η φιλία των τριών εφήβων στο έργο «*Πριν από το τέρμα*» παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τις φιλικές δυνάδες των ιστορικών μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη²⁹. Οι τρεις νέοι πρωταγωνιστές: Λευτέρης, Γιάννης και Γιώργης, συνδέονται με μια βαθιά και δυνατή φιλία που γεννήθηκε στα παιδικά τους χρόνια³⁰. Συγχρόνως, οι τρεις νέοι μοιράζονται τις ίδιες αξίες, στοιχείο που χαρακτηρίζει γενικότερα τις φιλικές σχέσεις και στα ιστορικά μυθιστορήματα της συγγραφέως. Οι αδελφικοί φίλοι στο «*Πριν από το τέρμα*» τρέφουν το ίδιο πάθος για το ποδόσφαιρο και τον αθλητισμό, ενώ συγχρόνως ονειρεύονται έναν κόσμο, όπου θα κυριαρχούν η ευγενής άμιλλα, η αλληλεγγύη και ο σεβασμός στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, εντός αλλά και εκτός αθλητικών γηπέδων³¹.

Ο φιλικός δεσμός που έχει αναπτυχθεί ανάμεσά τους, καλύπτει βασικές συναισθηματικές ανάγκες των ηρώων, οι οποίοι εντός της μικρής τους ομάδας βιώνουν την αναγνώριση, και την αποδοχή από τους συνομηλίκους τους. Συγχρόνως, αυτή η ασφάλεια που βιώνουν τους δίνει την αυτοπεποίθηση να αναπτύξουν τα

²⁷ Η ανεργία, σε συνδυασμό με τα προβλήματα υγείας των γονέων και τις δύσκολες συνθήκες ζωής στο χωριό, εξαγριώνουν τον νεαρό πρωταγωνιστή, που θυμώνει με την επιθυμία του φίλου του να παραμείνει σε έναν τόπο, που τους καταδικάζει στη φτώχεια και στη μιζέρια. Σχετικά με τον ρεαλισμό στην παρουσίαση των ανθρώπινων σχέσεων και τον τρόπο με τον οποίο αυτές επηρεάζονται από ευαίσθητα κοινωνικά θέματα, βλέπε Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (1995), «Ο ρεαλισμός στην παιδική λογοτεχνία», *Όπως και στ' αηδόνια...*, Αθήνα: Πατάκη, σσ.65-68. Η συγγραφέας, μελετήτρια της παιδικής λογοτεχνίας και στενή φίλη της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, κατατάσσει το μυθιστόρημα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*» στην κατηγορία εκείνη των έργων που προσεγγίζουν με ρεαλισμό τις ανθρώπινες σχέσεις και συγκρούσεις, συμβάλλοντας στην αποτελεσματικότερη προετοιμασία των αναγνωστών τους για τη ζωή και τις δυσκολίες της.

²⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ. 48-51.

²⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, έκδ.30^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.9-11,23-24. Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα, η συγγραφέας, μεταπλάθει το δυαδικό σχήμα που κυριαρχεί στις φιλικές σχέσεις των ιστορικών μυθιστορημάτων της, παρουσιάζοντας μια τριάδα εφήβων αγοριών : «*Ο Γιάννης, ο Γιώργης, ο Λευτέρης και η μάλα, η τετράδα πια η αχώριστη...*»(σ.24).

³⁰ Στο ίδιο, σσ. 23-24. Πρόκειται για μια φιλία που έχει κληρονομικό σχεδόν χαρακτήρα, καθότι και οι μανάδες των αγοριών, συνδέονται με μια δυνατή σχέση, που γεννήθηκε στην ανώνυμη προσφυγική γειτονιά της πρωτεύουσας, όπου και εκτυλίσσεται ένα μεγάλο μέρος της δράσης του έργου.

³¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 19-22. Βλέπε και Παρασκευόπουλος Ι.Ν. (χ.χ.), *Εξελικτική ψυχολογία. Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση: σχολική ηλικία* ό.π., σ.147, σχετικά με τα στοιχεία εκείνα που συνδέουν τα μέλη μιας ισότιμης φιλικής σχέσης.

ταλέντα και τις προσωπικές τους κλίσεις. Οι τρεις νέοι δημιουργούν από το μηδέν μια συνοικιακή ποδοσφαιρική ομάδα, στην οποία και προσπαθούν να εφαρμόσουν τις αξίες και τα αθλητικά ιδεώδη που τους εμπνέουν³². Επίσης, συντάσσουν και εκδίδουν μια σχολική εφημερίδα, αναπτύσσοντας την κριτική αλλά και τη δημιουργική τους σκέψη³³.

Αυτή η αγάπη που δένει τους τρεις εφήβους στο κοινωνικό μυθιστόρημα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη δίνεται απλόχερα και χωρίς παρωπίδες³⁴. Στηρίζουν ο ένας τις επιλογές του άλλου, χωρίς ζήλια και μικρότητα³⁵ και αισθάνονται περηφάνια όταν ένας από τους τρεις τους διακρίνεται στο επαγγελματικό ποδόσφαιρο³⁶. Συγχρόνως, η σχέση τους αποτελεί και ένα δυνατό στήριγμα στις δύσκολες στιγμές άγχους, αμφιβολίας και αβεβαιότητας της εφηβείας, όπως είναι η περίοδος των Πανελλήνιων Εξετάσεων³⁷. Οι τρεις έφηβοι ήρωες του μυθιστορήματος «*Πριν από το τέρμα*» μοιράζονται την αγωνία για το μέλλον, αλλά και τα όνειρα που τρέφουν στην καρδιά τους.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε, πως τόσο στα κοινωνικά, όσο και στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη η φιλία ανάμεσα στους συνομήλικους νέους αποτελεί σημαντικό κομμάτι της κοινωνικοποίησης και της πορείας των ηρώων. Οι φιλικές αυτές σχέσεις, δημιουργούνται σε πολύ μικρή ηλικία, στηρίζονται σε κοινές αξίες και ιδανικά και διακρίνονται για την εμπιστοσύνη, την αφοσίωση, την αλληλεγγύη και την εχεμύθειά τους. Τέλος, οι αδερφικές αυτές φιλίες λειτουργούν ως απάγκιο για τους ήρωες που γνωρίζουν από πολύ νωρίς το

³² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 15. Ο Λευτέρης προασπίζεται με πάθος τις θέσεις του για τον αθλητισμό : «*Το ποδόσφαιρο είναι αθλητισμός[...] Και όσο αν το κάνετε επαγγελματικό , είναι αθλητισμός. Και έχει ιστορία ο αθλητισμός. Είναι μια ιστορία ήθους, με αρχές-πρέπει να 'χεις αρχές!*».

³³ Στο ίδιο, σ.19. Οι νέοι πρωταγωνιστές της Γρηγοριάδου-Σουρέλη ονειρεύονται να πλάσουν μέσα από την εφημερίδα τους κριτικούς αναγνώστες και φιλάθλους, που θα διαπνέονται από σεβασμό για τον αντίπαλο: «*Θα διαδώσουμε το φίλαθλο πνεύμα. Θα ετοιμάσουμε αθλητές και φιλάθλους με ήθος... Θα... Ο Λευτέρης έβλεπε κιάλας έτοιμο το πρώτο φύλλο της εφημερίδας και τις επόμενες γενιές φιλάθλων*».

³⁴ Στο ίδιο, σσ.33-34. Όταν ο Γιάννης γίνεται δεκτός σε μια ομάδα τρίτης Εθνικής, ο Λευτέρης τον συμβουλεύει να φερθεί με σύνεση και να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που του παρουσιάζεται. Ο νεαρός Λευτέρης είναι ειλικρινής απέναντι στον φίλο του αναγνωρίζοντας το ταλέντο, αλλά και την έλλειψη εμπειρίας του .

³⁵ Στο ίδιο, σσ.41-43. Ο Λευτέρης και ο Γιώργης στηρίζουν τον Γιάννη στα πρώτα βήματά του στο επαγγελματικό ποδόσφαιρο. Επίσης, δείχνουν κατανόηση και υπομονή στα συναισθηματικά ξεσπάσματα του φίλου τους, λόγω της πίεσης και των εξαντλητικών προπονήσεων.

³⁶ Στο ίδιο, σσ. 64-65.

³⁷ Στο ίδιο, σσ. 44-47. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη δίνει με εντυπωσιακή ευαισθησία και ρεαλισμό τη δύσκολη περίοδο των Πανελλήνιων Εξετάσεων, εστιάζοντας στις συναισθηματικές διακυμάνσεις, στις εντάσεις και στα αρνητικά συναισθήματα που προκαλεί το άγχος στους τρεις φίλους. Τα τρία αγόρια ποιητικά παρομοιάζονται με «*τρία πετεινάκια, αγριοκόκοροι, έτοιμα να ουρλιάζουν, να φωνάζουν, ν' αρπαχτούν μόνο και μόνο για την ανάγκη του ξεσπάσματος*» (σ.46) .

σκληρό πρόσωπο της ζωής, είτε μέσα από την αιματοχυσία των πολέμων, είτε ως θύματα κοινωνικών προβλημάτων.

4.2. Ο αλλοεθνής φίλος

Στα βιβλία της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, είτε αναφέρονται στη σύγχρονη, είτε σε παλαιότερες εποχές, υπάρχουν παραδείγματα σχέσεων με άτομα διαφορετικής εθνότητας και θρησκείας. Οι συναναστροφές αυτές αποδίδονται με ειλικρίνεια και απλότητα, χωρίς να συνοδεύονται από προτροπές και νουθεσίες για τις σχέσεις των λαών. Μάλιστα, την ίδια στιγμή δίνονται τα κοινωνικά στερεότυπα και οι προκαταλήψεις που επικρατούν, έτσι ώστε η πραγματικότητα να αποδίδεται ρεαλιστικά, χωρίς εξιδανικεύσεις.

Στα έργα της συγγραφέως, που τοποθετούνται στο ιστορικό παρελθόν, υπάρχουν παραδείγματα τέτοιων σχέσεων, που χαρακτηρίζονται για τα έντονα και συχνά αντικρουόμενα συναισθήματα των ηρώων, απέναντι στα άτομα διαφορετικής θρησκείας και εθνότητας. Πιο συγκεκριμένα, στον *«Μεγάλο αποχαιρετισμό»*, ο πατέρας της έφηβης Ξανθής, μπορεί να υποστηρίξει πως *«ο Τούρκος είναι ύπουλος, σκεπτικός και συννεφιασμένος»*, λυγίζει, όμως και συγκινείται στη θύμηση του Τούρκου παιδικού του φίλου, με τον οποίο τον συνέδεε μια βαθειά και ανιδιοτελής αγάπη³⁸. Παρατηρούμε πως ο πατέρας της νεαρής Ξανθής, αντιπροσωπεύει τον μέσο Μικρασιάτη Έλληνα που αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στις όμορφες αναμνήσεις μιας ειρηνικής συμβίωσης με τους Τούρκους και στη λαχτάρα του για ελευθερία.

Στο ίδιο βιβλίο, η συγγραφέας παρουσιάζει και τη σχέση που διαμορφώνει ο κεντρικός μυθιστορηματικός χαρακτήρας, ο Θόδωρος, με έναν συνομήλικό του Τούρκο, τον νεαρό Αλή³⁹. Οι δυο αυτοί νέοι, στρατιώτες σε αντίπαλα στρατόπεδα,

³⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.61-62. Στην ψυχή του αρχηγού αυτής της συμριναϊκής οικογένειας η αγάπη συγκρούεται συνεχώς με τα στερεότυπα, καθώς αρνείται να υποκύψει στα εθνικά μίσση της εποχής.

³⁹ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π., σσ.173-175. Ο παραπάνω μελετητής των ιστορικών μυθιστορημάτων της συγγραφέως σχολιάζει την σημασία της συνάντησης των δυο νέων (Αλή και Θόδωρου) για την προώθηση της πλοκής και την ανάδειξη της προσωπικότητας των ηρώων. Σύμφωνα με τον Ι. Μητροφάνη, ο Αλής εκπροσωπεί το τούρκικο έθνος, καθώς μέσα από αυτόν η συγγραφέας επιδιώκει να παρουσιάσει τη νοοτροπία ολόκληρου του απλού τούρκικου λαού.

έρχονται κοντά κάτω από πολύ ιδιαίτερες συνθήκες, οι οποίες τους αναγκάζουν να αναθεωρήσουν πολλές από τις αντιλήψεις που είχαν για την άλλη πλευρά. Στα αιματηρά επεισόδια που ακολουθούν την πανηγυρική υποδοχή του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, ο Θόδωρος βλέπει στον δρόμο τον αιμόφυρτο Αλή. Η αρχική του σκέψη είναι να σκοτώσει τον εχθρό. Βλέποντας, όμως, πόσο νέος είναι ο Αλή, αδυνατεί να εκπληρώσει το καθήκον του ως στρατιώτης, καθώς μέσα του υπερνικά το καθήκον απέναντι στον συνάνθρωπο⁴⁰. Ο Θόδωρος περιποιείται με προσοχή τα τραύματα του Αλή και τον μεταφέρει στο σπίτι του⁴¹, αντιμετωπίζοντας, όμως, μεγάλα ηθικά διλήμματα και διατηρώντας μια συμπεριφορά βαθύτατα ανθρώπινη⁴².

Η πράξη αυτή του νεαρού πρωταγωνιστή ανταμείβεται με ένα μεγάλο και συγκινητικό ευχαριστώ από τη μάνα του Αλή, όπως θα έκανε και κάθε μάνα που σώζουν το παιδί της⁴³. Ακόμα και ο ίδιος ο Αλή, που επιβουλεύεταν τους Έλληνες, παύει να βλέπει στο πρόσωπο του Θόδωρου έναν εχθρό και αντικρίζει μόνο τον Άνθρωπο⁴⁴. Αυτή η απρόσμενη ανιδιοτέλεια δεν αφήνει ασυγκίνητο ούτε και τον Αλή, που παλεύει να ισορροπήσει ανάμεσα στον φανατισμό του πολέμου και στην ευγνωμοσύνη που νιώθει για τον Έλληνα σωτήρα του⁴⁵. Συνεπώς, η σχέση αυτή,

⁴⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.51-53. Η συγγραφέας αποδίδει τη συναισθηματική πάλη ενός νέου με ανθρωπιστικά ιδανικά, που συγκινείται μπροστά στο δράμα του πληγωμένου νέου, προσφέροντάς του κάθε δυνατή βοήθεια: «Τον άρπαξε από τα μαλλιά, άγρια, βάρβαρα, του γύρισε το πρόσωπο που έγλειφε το καλντερίμι. Να τον σκοτώσει, ναι. Να τον ξεκοιλιάσει, ναι. Πριν, όμως, να δει τον τρόμο στα μάτια του εχθρού. Τον τρόμο, το δέος, την ικεσία. Ήτανε τόσο νέος ο Αλής! Κέινο το αραιό μουστάκι που μόλις είχε αρχίσει να φυτρώνει, συγκρατούσε το αίμα, δεν τ' άφηνε να κυλήσει. Κόμπος γινόταν στην άκρη του μισάνοιχτου στόματος κι αυτός ο κόμπος ήταν που έσωσε τον Αλή. Γιατί ο Θόδωρος έπαψε να βλέπει τον οχθρό. Εκεί μπροστά του ήταν ένα απαρηγόρητο παιδί, που μόλις είχε βυζάζει και το γάλα που περίσσεψε το 'βγαλε απ' το μωρουδίστικο στόμα του. Μόνο που το γάλα ήταν κόκκινο. Ένα μικρό παιδί, που του πήραν το παιχνίδι και μπρος στην αδικία κλαίει, αντιστέκεται βογγάει».

⁴¹ Σύμφωνα με την Α. Νομικού, στο σημείο αυτό της αφήγησης, γίνεται ολοφάνερη η τουρκική προπαγάνδα, καθώς ο Αλή αρνείται με σθένος να τον μεταφέρει ο Θόδωρος στο νοσοκομείο, γιατί, όπως υποστηρίζει : «Θα μου βγάλουν τις σφαίρες και θα μου βάλουν σίδερα στα χέρια» (στο έργο: *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 54). Βλέπε Νομικού Α. (2005), «*Η Μικρασιατική Καταστροφή και το δράμα των προσφύγων μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους*», ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Κατεύθυνση: Λογοτεχνία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, σ. 147.

⁴² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 55 : «Και τότες ο Θόδωρος, βρίζοντας τον εαυτό του, τον Τούρκο, όλη τη Ρωμιοσύνη και την Τουρκιά όλη, τον φορτώθηκε. Κι άρχισαν το δύσκολο ανέβασμα για να φτάσουν στους τούρκικους μαχαλάδες. Έρημα τα σοκάκια, αλαφιασμένα τα γυναικόπαιδα κλειδαμπαρωμένα στα χαμόσπιτά τους, το 'ξεραν πως στο κεφάλι τους ξεσπούν οι αναταραχές. Όσο ανέβαιναν, η ζωή έφευγε απ' τον Αλή. Βάραινε και η ανάσα του είχε ένα φοβερό συριγμό.- Κουράγιο φίλε, βαριανασαίνοντας κι ο Θοδωρής αναθεμάτιζε την ώρα και τη στιγμή που μπερδεύτηκε σ' αυτήν την τρελή περιπέτεια. Κάτω, οι δικοί του θα νόμιζαν πως σκοτώθηκε, κάτω οι δικοί του του χρειάζονταν, και πού να το πει και πού να το ομολογήσει πως τούτος πάλεψε να σώσει έναν Τούρκο».

⁴³ Στο ίδιο, σ. 56.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 57. Ο Αλής, πριν λιποθυμήσει λέει στον Θόδωρο πως «ο Αλλάχ δεν ξεχνά».

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 103.

παρόλο που δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως εξολοκλήρου φιλική, είναι σημαδιακή και μοιραία για τους δυο νέους, αφού τους ωθεί να δουν με καλοσύνη την αντίπαλη πλευρά.

Ένα παιχνίδι της μοίρας θα φέρει ξανά κοντά αυτούς τους τόσο αταίριαστους νέους, όταν ο Θόδωρος, βαριά τραυματισμένος θα αναζητήσει καταφύγιο στο σπίτι των θείων του Αλή, κατά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μ. Ασία. Σε αυτό το σημείο της αφήγησης, η συγγραφέας τοποθετεί τον Αλή σε μεγάλο δίλημμα, για να επικρατήσει τελικά μια απόφαση που υπογραμμίζει την πανανθρώπινη αξία της ειρήνης, απέναντι στη μισαλλοδοξία και τον φανατισμό του πολέμου. Τελικά, ο Αλή σώζει τη ζωή του Θόδωρου και του επιστρέφει την εικόνα της Παναγίας, βοηθώντας τον έτσι, όταν συνέλθει να διαπιστώσει την αλήθεια⁴⁶. Η συγγραφέας μέσα από την ιδιόμορφη αυτή σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους δύο νέους, προβάλλει την καλοσύνη των ανθρώπων, που ξεπερνά μίσση, έθνη, θρησκείες και πολέμους⁴⁷.

Κατά παρόμοιο τρόπο, και στο ιστορικό διήγημα «Το κλειδί», παρουσιάζονται ισχυροί φιλικοί δεσμοί ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους, με την αγάπη να γεφυρώνει εθνικά συμφέροντα και διαφορές. Η πρώτη σχέση που αναφέρεται μέσα στο διήγημα, είναι εκείνη ανάμεσα στον πατέρα του ανώνυμου έφηβου πρωταγωνιστή και στον Τούρκο γείτονά τους, τον μωαμεθανό Νουρεντίν, μια σχέση με πολύ βαθιές ρίζες και έντονο παρελθόν. Ο χριστιανός παππούς του ήρωά μας, μεγάλωσε μαζί με τον μωαμεθανό πατέρα του Νουρεντίν και αγάπησε την τούρκικη οικογένεια, που τον αγκάλιασε με στοργή και καλοσύνη⁴⁸.

Παρόμοια και ο πατέρας του ήρωά μας, είχε διαμορφώσει μια ισχυρή, όσο και ιδιόμορφη φιλία με τον Νουρεντίν. Ο έφηβος ήρωάς μας, χαρακτηριστικά αναφέρει πως: *«Ο πατέρας μου με τον Νουρεντίν, είχανε μια περίεργη φιλία. Όσο και αν οι γυναίκες τους δεν είχανε δεσμό, αυτοί είχανε ένα αλλιώτικο δέσιμο: Οι καρδιές τους- έτσι ακριβώς μας το είχε πει ο πατέρας μου -ακουμπούσαν η μία στην άλλη. Και*

⁴⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π σσ.143-145.

⁴⁷ Βλέπε και Νομικού Αργεντινή (2005), *«Η Μικρασιατική Καταστροφή και το δράμα των προσφύγων μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους»*, ό.π., σ.154. Η Α. Νομικού σχολιάζει τα ανθρωπιστικά ιδεώδη που πρεσβεύει η συγγραφέας του έργου, μέσα από τη σχέση των δυο νέων διαφορετικής εθνότητας και θρησκείας.

⁴⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Το κλειδί», στη συλλογή: *Μνήμες της Σμύρνης*, έκδ. 7η, Αθήνα: Πατάκης, σ.90: *«Οι πατεράδες τους είχαν βυζάξει, λέει, από το ίδιο γάλα, σαν ορφάνεψε από τη μάνα του ο παππούς μου. Πέθανε η λεχώνα, δυο μέρες αφού γέννησε τον πατέρα του πατέρα μου, τον παππού μου δηλαδή, και μια τουρκάλα πονόψυχη που είχε βυζανιάτικο, πήρε και τ' ορφανό και του 'δινε το γάλα της»*.

ξεκουράζονταν, και αυτό δική του λέξη»⁴⁹. Παράλληλα, οι δυο άντρες, που ποτέ δεν άφησαν εθνικές ή θρησκευτικές διαφορές να μπουν εμπόδιο στη μεταξύ τους σχέση, εμφανίζονται να στηρίζουν και να βοηθούν ο ένας τον άλλο στις δύσκολες στιγμές⁵⁰.

Από την πλευρά του, ο ήρωας του διηγήματος, κατά την παιδική του ηλικία, αδυνατούσε να κατανοήσει τον μοναδικό δεσμό που ένωνε τον πατέρα του με την οικογένεια του Νουρεντίν. Οι απόψεις του ήρωα για τους γείτονές του εξέφραζαν σε μεγάλο βαθμό, αρνητικά στερεότυπα και στάσεις της ελληνικής πλευράς για τους Τούρκους. Έτσι, ο ήρωας, παρόλο που είχε αποδεχτεί και σεβόταν τον φίλο του πατέρα του, απέφευγε συστηματικά τους αλλόθρησκους γείτονές του, για τους οποίους πίστευε πως: «όπως και να το κάνουμε δεν ήταν της σειράς μας»⁵¹.

Καθώς, όμως, ο ήρωας μπαίνει στην εφηβεία, ερωτεύεται την κόρη του Τούρκου γείτονά του και αρχίζουν να γκρεμίζονται μέσα του τα εμπόδια που πίστευε πως τον χώριζαν από την μικρή γειτονίσιδά του. Σταδιακά, η διστακτικότητα και η συγκαλυμμένη περιφρόνηση που ένιωθε ο ήρωας για τους αλλόφυλους και αλλόθρησκους γείτονες, δίνουν τη θέση τους σε μια δυνατή αγάπη⁵². Μέσα στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η διαφορετική θρησκεία, η εθνότητα, ακόμα και η γλώσσα, παύουν να αποτελούν εμπόδια για τους δυο νέους, που ξεκινούν μια όμορφη και γεμάτη έντονα συναισθήματα σχέση, στη σκιά του Μικρασιατικού πολέμου⁵³.

⁴⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Το κλειδί», στη συλλογή: *Μνήμες της Σμύρνης*, σ. 91.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ.91. Ο ήρωας θυμάται πως, όταν μπήκε ο ελληνικός στρατός στη Σμύρνη, οι γονείς του φιλοξένησαν την οικογένεια του Νουρεντίν στο σπίτι τους, για να την προστατέψουν από πιθανά δυσάρεστα επεισόδια. Επίσης και ο Νουρεντίν, από την πλευρά του, κάνει ό,τι είναι δυνατόν, προκειμένου να βοηθήσει την οικογένεια του φίλου του στην ασφαλή διαφυγή της από τη Σμύρνη, προστατεύοντας, συγχρόνως, τον νεαρό ήρωά μας (στο ίδιο διήγημα σσ.89-90). Βλέπε και Νομικού Α. (2005), «Η Μικρασιατική Καταστροφή και το δράμα των προσφύγων μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους», ό.π., σ. 171. Η μελετήτρια σχολιάζει την ευαισθησία και την λεπτότητα, με την οποία η Γρηγοριάδου-Σουρέλη προσεγγίζει τη φιλία και τον ανεκπλήρωτο εφηβικό έρωτα.

⁵¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), διήγημα «Το κλειδί», στη συλλογή: *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σ.91. Ο ήρωάς του διηγήματος επικεντρωνόταν στην χαμηλή οικονομική κατάσταση της τουρκικής συνοικίας, η οποία, στα μάτια του, ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τις ελληνικές γειτονιές της Σμύρνης.

⁵² Στο ίδιο, σσ. 92-95. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, παρουσιάζει με γλαφυρότητα και ευαισθησία τη γέννηση ενός απαγορευμένου έρωτα, που, όπως και η φιλία μεταξύ των ενήλικων πατεράδων των εφήβων, εναντιώνεται σε προκαταλήψεις και εθνικά μίση.

⁵³ Όπως υποστηρίζει ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη ανήκει σε εκείνους τους λογοτέχνες που ασχολήθηκαν ενεργά με το δράμα του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Σύμφωνα με αυτόν τον καθηγητή και μελετητή της παιδικής λογοτεχνίας, τα έργα αυτά διακρίνονται για τον ρεαλισμό τους, καθώς και την αληθοφανή και πειστική απεικόνιση των ιστορικών γεγονότων της συγκεκριμένης περιόδου. Από τα έργα αυτά απουσιάζουν οι πατριωτικές εξάρσεις, η στείρα πατριδολατρία και ο φανατισμός. Αντίθετα, τα έργα αυτά επιδιώκουν να εξάρουν και να καλλιεργήσουν τη φιλία ανάμεσα στους δυο λαούς. Έτσι, τα έργα «*Μνήμες της Σμύρνης*» και «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*» της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, που εμπνέονται από την ταραγμένη περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής, καλλιεργούν μια ευρύτερη εθνική συνείδηση, προβάλλοντας συγχρόνως τις πανανθρώπινες αξίες της αγάπης, της ειρήνης, της ανιδιοτελούς προσφοράς και της ελπίδας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ήρωές της, ανεξαρτήτως εθνικότητας, γίνονται σύμβολα οικουμενικών αξιών.

Οι νεαροί ήρωες, παρασύρονται από τα έντονα συναισθήματα της ηλικίας τους και αψηφούν τους γραπτούς και άγραφους νόμους της εποχής, κλέβοντας στιγμές ευτυχίας, μέσα σε κρίσιμες ιστορικές συνθήκες.

Από τα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη που εκτυλίσσονται σε πιο σύγχρονο κοινωνικό πλαίσιο, μόνο στο «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*», υπάρχουν αναφορές σε άτομα διαφορετικής θρησκείας, εθνικότητας και φυλής. Οι σχέσεις, αυτές έχουν ουσιαστικό ρόλο στη ζωή του ήρωα, συμβάλλοντας καθοριστικά στην εξέλιξη της αφήγησης. Η πρώτη από αυτές τις σχέσεις δημιουργείται ανάμεσα στον έφηβο Βαγγέλη και στους συγγάτοικούς του, στο χάιμ, μια εργατική πολυκατοικία της Κολωνίας. Πρόκειται για τον Ιταλό Τζόρτζιο και τον Τούρκο Μεχμέτ, που δουλεύουν και εκείνοι στα εργοστάσια της Γερμανίας. Η πρώτη συνάντηση του ήρωα με τους συγγάτοικούς του είναι σχετικά ψυχρή, γεγονός που οφείλεται στον φόβο του ήρωα απέναντι στο διαφορετικό⁵⁴.

Στη συνέχεια, όμως, πρώτα διστακτικά και αργότερα με περισσότερη τόλμη, ο νεαρός Βαγγέλης πλησιάζει τους συγγάτοικούς του, οι οποίοι με τη σειρά τους τον υποδέχονται με καλοσύνη, στην μικρή τους συντροφιά⁵⁵. Η ξενιτιά και η ανάγκη για συντροφιά, φέρνουν κοντά τους τρεις αταίριαστους αυτούς ανθρώπους, σε μια συγκινητική και όμορφη σκηνή κατά την οποία οι ήρωες μοιράζονται το φαγητό, αλλά και τη μοναξιά τους⁵⁶. Η διαφορετική γλώσσα, η θρησκεία και η εθνότητα δεν αποτελούν εμπόδιο στην ειλικρινή και αυθόρμητη επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων, που μοιράζονται τις ίδιες δύσκολες συνθήκες⁵⁷.

Βλέπε Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1992, καλοκαίρι), «Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός και η Παιδική Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 26, σσ.137-140.

⁵⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ. 79. «Θεέ μου αλλόφυλοι είναι! Αυτό δεν το 'χε στ' αλήθεια σκεφτεί. Φοβάται, πρώτη φορά φοβάται τόσο. Λίγο το 'χεις να μην μπορείς να πεις μια κουβέντα μαζί μ' αυτόν που μοιράζεσαι το δωμάτιο! ».

⁵⁵ Στο ίδιο, σσ. 81-82 : «Δίνουν τα χέρια. Τον κοιτάζει πονηρά ο Ιταλός. Αρχίζει κάτι να του λέει, χείμαρρος οι λέξεις, δεν καταλαβαίνει τίποτα ο Βαγγέλης. Ξαναρχίζει ο Τζόρτζιο να εξηγεί, τώρα χρησιμοποιεί τα χέρια του, κάνει γκριμάτσες. Επιτέλους καταλαβαίνει ο Βαγγέλης».

⁵⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ. 82-83. Η συγγραφέας με ευαισθησία και γλαφυρότητα μάς δίνει τη σκηνή του φαγητού των τριών συγκατοίκων που η ζωή έφερε κοντά σε μια φιλόξενη χώρα: «Όπως είναι κοντά [...]μοιάζουν ίδια άτακτα παιδιά, τα μάγουλά τους έχουν κοκκινίσει, τα μάτια τους αστράφτουν. Ξεχνάν το δωμάτιο, τα κασόνια, τις λερές κουβέρτες. Το ραδιόφωνο παίζει σιγά. Ζέστα υπάρχει. Συντροφιά υπάρχει. Αλίμονο στον έναν. Μα απόψε ο ένας γίνηκε τρεις» (σ.83).

⁵⁷ Ο Τζόρτζιο και ο Μεχμέτ, όπως και ο ήρωάς μας αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την οικογένεια και την πατρίδα τους, για να προσφέρουν στους ανθρώπους που αγαπούν μια καλύτερη ζωή. Και οι τρεις ήρωες (ο Βαγγέλης, ο Τζόρτζιο και ο Μεχμέτ) προέρχονται από οικονομικά εξαθλιωμένες χώρες της Μεσογείου και βιώνουν, έντονα το στίγμα του «γκασταρμπάιτερ» (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, σσ. 129-134).

Με το πέρασμα του χρόνου, ο Βαγγέλης, αρχίζει να εμπιστεύεται και να εκτιμά τους τόσο διαφορετικούς αυτούς ανθρώπους και να αποζητά με λαχτάρα τη συντροφιά τους: *«Ήθελε μια ώρα αρχύτερα να βρεθεί μαζί με τους συντρόφους του, εκεί στο δωματιάκι, να ζεστοκοπηθεί από τη ζέστα της καρδιάς τους»*⁵⁸. Επίσης, με δική του πρωτοβουλία, οι τρεις φίλοι, αρχίζουν να μαθαίνουν ο ένας τη γλώσσα του άλλου, για να συνεννοούνται καλύτερα⁵⁹.

Ο νεαρός πρωταγωνιστής, συμπάσχει και συμπονά τους φίλους του στα προβλήματά τους και προσπαθεί να απαλύνει τον πόνο τους, παρέχοντας υλική και συναισθηματική υποστήριξη. Όταν αρρωσταίνει το παιδί του Μεχμέτ, ο Βαγγέλης προσεύχεται στην εικόνα της Παναγίας του τόπου του για την ανάρρωση του παιδιού⁶⁰. Επίσης, είναι εκείνος που προτείνει στα υπόλοιπα μέλη της συντροφιάς να δώσουν τις οικονομίες τους για την ανάρρωση του άρρωστου παιδιού⁶¹ και τους ενθαρρύνει να αγωνιστούν για να αποτρέψουν την απέλαση του Μεχμέτ από τη Γερμανία⁶².

Είναι εξίσου σημαντικό να τονίσουμε πως, ανάμεσα στους τρεις φίλους υπάρχει αμοιβαίος σεβασμός και εκτίμηση που επεκτείνονται και στα στοιχεία εκείνα που φαινομενικά τους διαφοροποιούν (θρησκεία, γλώσσα, έθιμα και παραδόσεις). Πιο συγκεκριμένα, ο Βαγγέλης θαυμάζει τον Μεχμέτ για την ευσέβεια, με την οποία κρατά τα θρησκευτικά έθιμα της πίστης του, καθώς και για την απλότητα με την οποία προσεύχεται στον Αλλάχ⁶³. Τον ίδιο σεβασμό απέναντι στη θρησκεία του Μεχμέτ δείχνει και ο καθολικός Τζόρτζιο, ο οποίος ταλανίζεται από

⁵⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ.118. Ο ήρωας ανοίγει την καρδιά του στους αλλοεθνείς συγκατοίκους του και γίνεται αποδέκτης της αγάπης, της καλοσύνης και της γενναιοδωρίας τους. Αδιαφορώντας για όσα τους χωρίζουν, ο ήρωας επιλέγει να σταθεί σε όσα τους ενώνουν. Χαρακτηριστικά ο ήρωας αναφέρει: *«Καλά παιδιά κι οι άλλοι δυο. Χρυσό παιδί ο Τούρκος! Ποιος να του το 'λεγε πως τόσο όμοιοι είναι οι άνθρωποι μεταξύ τους!»*.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 102. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη δίνει με μοναδικό ρεαλισμό, τις προσπάθειες του Βαγγέλη να προσεγγίσει τους αλλοεθνείς συγκατοίκους του, γεφυρώνοντας, όσο είναι δυνατόν, την μεταξύ τους απόσταση: *«Γιατί, Τζόρτζιο, να ξεπεράσουμε τη μοναξιά μας χωρίς τη γλώσσα δε γίνεται. Έλα λοιπόν. Κάτσε κι εσύ, Τούρκε αδερφέ, να μάθεις το 'μπόνα σέρα'', να μου πεις το καλησπέρα στη δική σου γλώσσα [...] Πώς το 'πες αυτό; 'αγιούτο'' Βοήθεια το λένε στη γλώσσα μου. Βοήθεια άνθρωποι να μη χαθούμε...»*. Σχετικά με τις προσπάθειες του πρωταγωνιστή να γνωρίσει τη γλώσσα και τον πολιτισμό των φίλων του βλέπε και σ. 120, στο ίδιο μυθιστόρημα.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 119. Η συγγραφέας, με αποφασιστική ευαισθησία, μας δίνει την ικεσία του νέου: *«Αχ και να μην έχει τίποτα το μικρό, βάλε το χέρι σου, Παναγιά μου Δεξιά! Παρακαλιέται ο Βαγγέλης. Περπατεί και παρακαλιέται για το παιδί του Μεχμέτ. Και πού παρακαλιέται; Στην Παναγιά Δεξιά! Μη χειρότερα...»*.

⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 134-136.

⁶² Στο ίδιο, σσ. 141-147 και σσ.153-155.

⁶³ Στο ίδιο, σ.121. Οι χριστιανοί φίλοι του Μεχμέτ δέχονται τα έθιμα και τις παραδόσεις μια άλλης θρησκείας. Μαθαίνουν για το Ραμαζάνι, γιορτάζουν μαζί με τον φίλο τους το Μπαϊράμι συμμετέχοντας στη χαρά του. Βλέπε και σ. 124, στο ίδιο μυθιστόρημα.

έντονες εσωτερικές αναζητήσεις και αμφισβητεί έντονα την ύπαρξη του Θεού, βιώνοντας καθημερινά την αδικία και την οικονομική εκμετάλλευση στην ξένη χώρα⁶⁴.

Αυτή η φιλία, που υπερβαίνει κάθε στερεότυπο και διαχωρισμό, αποτελεί και το μοναδικό αντίδοτο του ήρωα απέναντι στην απόγνωση και στη μοναξιά της ξενιτιάς. Οι άνθρωποι αυτοί και ο μικρόκοσμος που δημιουργήσε μαζί τους, σε αυτό το φτωχό δωμάτιο της υποβαθμισμένης γερμανικής πολυκατοικίας, αποτελούν γι' αυτόν αποκούμπι, αλλά και πηγή αισιοδοξίας⁶⁵. Συγχρόνως, η επαφή του ήρωα με διαφορετικές νοοτροπίες, στάσεις και πολιτισμούς, τον βοηθά να ωριμάσει συναισθηματικά και να αντιμετωπίσει τους δικούς του δαίμονες⁶⁶.

Μια εξίσου καθοριστική σχέση για την εξέλιξη της πλοκής του μυθιστορήματος *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»* είναι και η φιλία που αναπτύσσεται ανάμεσα στον Βαγγέλη και τον Γερμανό Χανς. Ο Βαγγέλης γνωρίζεται με τον Χανς σε μια πολύ δύσκολη στιγμή της ζωής του και η αρχική του στάση είναι ψυχρή έως και εχθρική⁶⁷. Βέβαια, η συμπεριφορά αυτή του ήρωα δικαιολογείται από τους πολλαπλούς εξευτελισμούς και τις συνεχείς απογοητεύσεις που έχει υποστεί στη Γερμανία. Οι συνεχείς ταπεινώσεις, η εκμετάλλευση και η περιθωριοποίηση που έχει βιώσει ο νέος, τον έχουν οδηγήσει σε έναν φαύλο κύκλο φόβου και μίσους απέναντι στον γερμανικό πληθυσμό. Έτσι, οδηγείται και αυτός με τη σειρά του σε πολωμένες θέσεις και αυθαίρετες γενικεύσεις, πιστεύοντας πως οι Γερμανοί στο σύνολό τους *«είναι κακό και συφορά για μας. Μας εκμεταλλεύονται, είναι σκληροί, είναι ρατσιστές...»*⁶⁸.

Η επαφή του, όμως, με τον Χανς, αίρει τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που είχε διαμορφώσει για το σύνολο του γερμανικού λαού, καθώς βλέπει έναν άνθρωπο ανεκτικό και ανοιχτόμυαλο, με χιούμορ, αισιοδοξία και μοναδική διορατικότητα⁶⁹. Η έμφυτη ευγένεια και καλοσύνη του Χανς, αγγίζουν τον ήρωά μας

⁶⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.124-128 και σσ.136-140.

⁶⁵ Στο ίδιο, σσ.95, 102-104,149-150.

⁶⁶ Στο ίδιο, σσ.161-163, όπου ο νεαρός ήρωας εξομολογείται στους φίλους του την πράξη που βαραίνει την ψυχή του (είχε κλέψει το οικογενειακό κειμήλιο, την εικόνα της Παναγιάς Δεξιάς, και την είχε πουλήσει στους ανθρώπους που του εξασφάλισαν τα χαρτιά για να εργαστεί στη Γερμανία). Με τη δική τους προτροπή και στήριξη, ο Βαγγέλης διορθώνει τα λάθη του και βρίσκει τη λύτρωση που τόσο αναζητούσε.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ.204.

⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 201-202.

⁶⁹ Στο ίδιο, σσ.202-204.

και τον ωθούν να του εμπιστευτεί τις έγνοιες του⁷⁰. Η κατανόηση και η υπομονή του Χανς είναι εκείνες που σπάζουν οριστικά τον πάγο ανάμεσα στους δυο ήρωες, οι οποίοι οικοδομούν μια όμορφη και δυνατή φιλική σχέση, που θα οδηγήσει και τους δυο στη λύτρωση⁷¹. Με τη βοήθεια του Χανς, ο Βαγγέλης αντιμετωπίζει όχι μόνο τα τρέχοντα προβλήματα που τον ταλαιπωρούν⁷², αλλά και το μεγάλο βάσανο που βαραίνει την ψυχή του, που δεν είναι άλλο από την αποκατάσταση της εικόνας της Παναγίας πίσω στο χωριό του.⁷³

Από τα ανωτέρω προκύπτει πως μέσα στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, υπάρχουν αρκετά παραδείγματα δυνατών φιλικών σχέσεων ανάμεσα σε αλλόθρησκα και αλλοεθνή άτομα. Η συγγραφέας τοποθετεί τις σχέσεις αυτές μέσα σε δύσκολες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, χωρίς, όμως να υποδαυλίζει μίσση και να διαιωνίζει προκαταλήψεις. Αντίθετα, μέσα από τις μοναδικές αυτές φιλικές σχέσεις η συγγραφέας επιδιώκει να προωθήσει την ισότητα, τον αλληλοσεβασμό και τη αποδοχή της διαφορετικότητας. Οι νεαροί ήρωες στα έργα της συγγραφέως, τολμούν και ανοίγονται σε διαφορετικούς πολιτισμούς, γλώσσες και θρησκείες⁷⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνονται ανεκτικοί απέναντι στον «άλλον», τον ξένο, τον διαφορετικό, αυτόν που μέχρι πρότινος θεωρούσαν εχθρό. Τέλος, μαθαίνουν να αναζητούν αυτά που τους ενώνουν με τους άλλους, τους αλλοεθνείς ή αλλόθρησκους φίλους τους, λησμονώντας τις διαφορές και τις εχθρότητες που τους επιβάλλονται από τα διεθνή γεγονότα και το ιστορικό παρελθόν. Έτσι, οι ήρωες ανακαλύπτουν τον πλούτο και την καλοσύνη που κρύβεται στην καρδιά τη δική τους και των φίλων τους.

⁷⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ. 203: «Του είπε όχι μόνο καλημέρα, μα και όλη την ιστορία του. Κι ήταν η πρώτη φορά, από τότε που έφυγε νύχτα απ' το σπιτικό του, που άνοιξε την ψυχή του σε άνθρωπο. Κι αυτός ήταν Γερμανός! Μη χειρότερα! Ούτε ξέρει πώς ακριβώς έγινε αυτό...».

⁷¹ Και τους δυο νέους κυνηγούν τα λάθη του παρελθόντος. Τον Βαγγέλη βαραίνουν η εγκατάλειψη της πατρίδας και η εκποίηση της οικογενειακής και πολιτιστικής παράδοσης (σσ.155-156), ενώ ο Χανς από την πλευρά του προσπαθεί να εξιλεωθεί για τα εγκλήματα πολέμου που είχε διαπράξει ο παππούς του στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου (σσ. 214-216).

⁷² Πρόκειται για την επιτακτική ανάγκη εύρεσης ενός διαμερίσματος για τη στέγαση της οικογένειας του Μεχμέτ.

⁷³ Στο ίδιο, σσ. 209-213. Ο Χανς κινητοποιεί κάθε γνωριμία και επιρροή που έχει η οικογένειά του στη γερμανική κυβέρνηση, προκειμένου να οδηγηθεί στη δικαιοσύνη το κύκλωμα που ευθύνεται για την αρπαγή της εικόνας.

⁷⁴ Κανατσούλη Μ. (1994), «Ο ρατσισμός στο ελληνικό παιδικό βιβλίο», *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και πράξη*, Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (επιμ.), τόμ. 2^{ος}, σ. 215. Η καθηγήτρια και μελετήτρια της παιδικής λογοτεχνίας υπογραμμίζει την ανάγκη ύπαρξης βιβλίων, που θα συμφιλιώνουν τα παιδιά με τη διαφορετικότητα και θα τα βοηθούν να διευρύνουν τις εμπειρίες τους, ανοίγοντας ή και υποδεικνύοντας τους δρόμους για την εξομάλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και προκαταλήψεων.

4.3. Οι ομάδες συνομηλίκων

Στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη κυριαρχούν οι παιδικές ομάδες, μέσα στις οποίες οι ήρωες, ξεδιπλώνουν τα ταλέντα και τις δεξιότητές τους. Οι ομάδες αυτές, άλλοτε μικρές και άλλοτε μεγάλες, καλύπτουν βασικές συναισθηματικές ανάγκες των νεαρών πρωταγωνιστών, καθώς μέσα σε αυτές οι ήρωες βιώνουν αγάπη, αποδοχή και ασφάλεια. Συγχρόνως, οι εν λόγω ομάδες, διδάσκουν στα μέλη τους βασικές αξίες και δεξιότητες, που είναι απαραίτητες για τη μετέπειτα είσοδό τους στην κοινωνία. Μέσα από τη συμμετοχή τους στις ομάδες συνομηλίκων ατόμων, τα παιδιά και οι νέοι στο έργο της συγγραφέως, μαθαίνουν να συνεργάζονται και να αποδέχονται ο ένας τον άλλο⁷⁵. Επίσης, διδάσκονται τη σημασία της ανιδιοτελούς προσφοράς και της αλληλεγγύης. Τέλος, μαθαίνουν να αγωνίζονται με πάθος και αποφασιστικότητα, υπερνικώντας από κοινού εμπόδια και δυσκολίες.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πολυάριθμη παιδική ομάδα του μυθιστορήματος *«Εμένα με νοιάζει»*. Η συγκεκριμένη ομάδα συνομηλίκων αποτελείται από τα αγόρια και τα κορίτσια των μεγαλύτερων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου μιας μικρής επαρχιώτικης πόλης της Βόρειας Ελλάδας. Μέσα στα πλαίσια της ομάδας, τα παιδιά αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες⁷⁶, τις οποίες φέρνουν εις πέρας με φιλότιμο και αξιοθαύμαστη υπευθυνότητα. Συγχρόνως, μέσα από την επαφή τους με τα άλλα μέλη της ομάδας, οι μικροί ήρωες του έργου ασκούνται στον διάλογο, μαθαίνουν να δέχονται διαφορετικές απόψεις και να αναθεωρούν δικές τους εσφαλμένες θέσεις⁷⁷.

Τα μέλη της ομάδας, στο συγκεκριμένο έργο της συγγραφέως, αφοσιώνονται στην προστασία του περιβάλλοντος, οργανώνοντας δράσεις που παίρνουν την μορφή ενός ακτιβιστικού κινήματος. Τα παιδιά επιστρατεύουν κάθε μέσο, που έχουν στη

⁷⁵ Σχετικά με τη συμβολή της ομάδας συνομηλίκων στη ζωή και την πορεία του ατόμου βλέπε Rubin Zick (1987), *Οι φιλίες των παιδιών. Ο ρόλος της φιλίας στο αναπτυσσόμενο παιδί*, Αθήνα: Π. Κουτσούμπος, σσ.97-114.

⁷⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, έκδ.30^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ. 54-60. Η ομάδα των μαθητών παίρνει την πρωτοβουλία να διοργανώσει ένα χριστουγεννιάτικο παζάρι, τα έσοδα του όπου διατίθενται για την πραγματοποίηση δένδροφύτευσης στη γυμνή πλαγιά του τοπικού βουνού. Για τον σκοπό αυτό, δημιουργούν έναν συνεταιρισμό, στον οποίο όλοι συμμετέχουν ενεργά.

⁷⁷ Στο ίδιο, σσ.59-60. Ακόμα και ο Γιάννης, ο «μισογύνης» της παρέας, που αποφεύγει συστηματικά τα κορίτσια της τάξης του, αναγκάζεται, έπειτα από τη συζήτησή του με τη Χριστίνα, την αντιπρόεδρο του παιδικού συνεταιρισμού, να αναγνωρίσει την οξυδέρκεια του άλλου φύλου: «Καλά που τα κορίτσια είναι έξυπνα. Βρε μυαλό που το έχετε! Με θαυμασμό είπε ο Γιάννης».

διάθεσή τους προκειμένου να ευαισθητοποιήσουν την τοπική κοινωνία σχετικά με την περιβαλλοντική μόλυνση που απειλεί τη ζωή τους⁷⁸. Μέσα από τις ομαδικές δράσεις για την προστασία του περιβάλλοντος, οι νεαροί ήρωες μαθαίνουν να διαχειρίζονται τα χρήματα που κερδίζουν με τον κόπο τους⁷⁹ και να εκτιμούν τα αποτελέσματα της προσωπικής και επίπονης προσπάθειας⁸⁰. Το πιο σπουδαίο, όμως, είναι το γεγονός ότι μαθαίνουν, πως «με λίγα λεφτά και μπόλικη αγάπη συν φαντασία μπορούν να γίνουν σπουδαία πράγματα»⁸¹.

Ένα εξίσου σημαντικό στοιχείο, που χαρακτηρίζει τις παιδικές ομάδες στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, είναι η υποστήριξη και η βοήθεια που παρέχουν οι ήρωες στα πιο αδύναμα μέλη της ομάδας. Έτσι, βλέπουμε τα παιδιά να θυσιάζουν τα χρήματα που κέρδισαν από τα εορταστικά σχολικά παζάρια, για να στηρίξουν οικονομικά τις οικογένειες των άρρωστων συμμαθητών τους. Παράλληλα, αποφασίζουν ομόφωνα να παρέχουν αμισθί ενισχυτικά μαθήματα στους συμμαθητές τους, που κινδυνεύουν να μείνουν στην ίδια τάξη λόγω απουσιών⁸².

Το αλτρουιστικό αυτό πνεύμα, που πηγάζει από την βαθιά αγάπη για τον συνάνθρωπο, χαρακτηρίζει και την παιδική ομάδα που πρωταγωνιστεί στο μυθιστόρημα «Τέλος δεν έχει η αγάπη». Πράγματι, οι μικροί ήρωες του μυθιστορήματος της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, συγκινούν με την ώριμη στάση τους,

⁷⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.93-95, σσ.100-102. Οι ακτιβιστικές δράσεις, που αποσκοπούν στην προστασία του περιβάλλοντος και στην ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινότητας, αποτελούν ένα στοιχείο, το οποίο χαρακτηρίζει τη δράση των παιδικών ομάδων στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Στα μυθιστορήματα «Τέλος δεν έχει η αγάπη» και «Οι φρουροί του παραδείσου», οι παιδικές ομάδες που κυριαρχούν στην μυθιστορηματική αφήγηση αναλαμβάνουν δράσεις και ενημερώνουν τους συμπολίτες τους σχετικά με τους κινδύνους που διατρέχει το περιβάλλον. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, εκδ.8^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ. 65-75 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Οι φρουροί του παραδείσου*, Αθήνα: Ακρίτας. Το μυθιστόρημα *Οι φρουροί του παραδείσου*, ανήκει στα έργα της τελευταίας περιόδου της συγγραφέως και εστιάζει στην αυτενέργεια και στην πρωτοβουλία μιας ομάδας παιδιών που μαθαίνει να αγαπά, αλλά και να προστατεύει το περιβάλλον.

⁷⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ. 86-87.

⁸⁰ Στο ίδιο, σσ. 68-72: Η συγγραφέας αποδίδει με εξαιρετικό ρεαλισμό τις σκέψεις των παιδιών της πολυάριθμης αυτής ομάδας που σιγά σιγά ανακαλύπτουν τον κόσμο αλλά και τις δυνατότητές τους: «Τι νόστιμο τυρί! Είπε ο Βαγγέλης. – Και το ψωμί! Αλήθεια, το ψωμί αυτό δεν είναι σαν το ψωμί που κάνει ο φούρνος μας, μπουκωμένος ήταν ο Βασίλης. –Τα ίδια είναι, παιδιά, ίδια σαν αυτά που τρώτε κάθε μέρα στα σπίτια σας. Μόνο που τώρα τα τρώτε μουσκεμένα σε ιδρώτα δουλειάς εξήγησε ο δάσκαλος» (σ.71).

⁸¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα :«Υπάρχει και το ρήμα ΔΙΝΩ» στη συλλογή διηγημάτων: *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σσ. 289. Στο συγκεκριμένο διήγημα η συγγραφέας εξαίρει τις δυνατότητες της παιδικής εφευρετικότητας, φαντασίας και αυτενέργειας. Συνεχίζοντας, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τονίζει ότι είναι αναγκαίο, ειδικά στη σημερινή εποχή, να διδαχθεί η νέα γενιά τη σημασία της προσφοράς στον συνάνθρωπο. Για το λόγο αυτό υποστηρίζει πως: «Είναι ένα από τα βασικά μαθήματα της ζωής, να διδαχθεί το παιδί, πως πλάι του υπάρχει και άλλος. Αυτός ο άλλος δε γεννήθηκε για να του προσφέρει, αλλά περιμένει κι αυτός προσφορά» (σ.286)

⁸² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.133-135.

απέναντι στο σοβαρό πρόβλημα υγείας που αντιμετωπίζει η οικογένεια ενός συμμαθητή τους. Συγκεκριμένα, τα παιδιά της ομάδας, αγόρια και κορίτσια, αναλαμβάνουν με βάρδιες τη λειτουργία του καφενείου της γειτονιάς, το οποίο αδυνατεί να κρατήσει μόνος του ο φίλος τους εξαιτίας της σοβαρής ασθένειας του πατέρα του⁸³. Όπως είναι φυσικό, η εργατικότητα και η ευσυνειδησία των μελών της πολυάριθμης αυτής παιδικής ομάδας, συγκινεί, όχι μόνο τους ενήλικες του μυθιστορήματος, αλλά και τους αναγνώστες κάθε ηλικίας⁸⁴.

Η ευσυνειδησία και η ανιδιοτελής προσφορά, αποτελούν στοιχεία που χαρακτηρίζουν και τη νεανική ομάδα του κοινωνικού μυθιστορήματος *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*. Η ομάδα αυτή παρουσιάζεται το ίδιο δραστήρια και κοινωνικά ευαισθητοποιημένη και σε σχέση με τις παιδικές ομάδες που αναφέραμε, αλλά σχετικά μικρότερη ως προς τον αριθμό των μελών της. Τα νεαρά μέλη της συγκεκριμένης ομάδας, είναι φοιτητές σε Πανεπιστήμια της Κολωνίας και δέχονται στην παρέα τους τον πρωταγωνιστή του μυθιστορήματος, χωρίς κανένα δισταγμό ή δεύτερη σκέψη.

Οι νεαροί φοιτητές, δείχνοντας αξιοθαύμαστη γενναιοδωρία, ανοίγουν στον νεαρό ήρωα το σπίτι και την καρδιά τους, κάνοντάς τον να αισθανθεί ασφάλεια και αποδοχή, σε στιγμές τρομακτικής απόγνωσης και παραλογισμού. Όταν ο ήρωας αισθάνεται : *«άβουλος, άδειος από κάθε συναίσθημα, άδειος από κάθε θλίψη, ένα σακί χωρίς τίποτα μέσα του»*⁸⁵, η ομάδα των φοιτητών ανταποκρίνεται στο απελπισμένο κάλεσμά του για βοήθεια, συντρέχοντας στο πρόβλημά του με μοναδική αυταπάρνηση και ευαισθησία⁸⁶.

⁸³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ.23-27. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη περιγράφει με παρρησία τις δυναμικές προσπάθειες της παιδικής ομάδας να βοηθήσουν τον φίλο τους σε αυτήν τη δύσκολη στιγμή. *«Τα παιδιά δούλευαν με βάρδιες. Είχαν χωρίσει το καφενείο και την πλατεία σε περιοχές. Αποβραδís κανόνιζαν και τις βάρδιες της επόμενης μέρας και τις περιοχές[...]. Δεν ήταν δα και τόσο κουραστικό! Έφτιαζαν μυαλωμένα το πρόγραμμα και δούλευαν με την καρδιά τους. Άσε το χαμόγελο»*.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 27 .

⁸⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, έκδ.23^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.179-180. Η συγγραφέας παρουσιάζει με ρεαλισμό την απόγνωση ενός νέου ανθρώπου, που έχει βιώσει αλλεπάλληλους εξευτελισμούς και απογοητεύσεις. Στη συγκεκριμένη σκηνή, ο νεαρός ήρωας, ολοκληρωτικά αποκαρδιωμένος, έχοντας πέσει θύμα ασύστολης οικονομικής εκμετάλλευσης και ρατσιστικής συμπεριφοράς, φτάνει στο έσχατο σημείο να σκεφτεί την αυτοκτονία ως μόνη λύση στα βάσανά και στη μοναξιά του: *«Σκέφτηκε πως έτσι, μια πηδηξιά στο νερό κι όλα τελειώνουν [...] Είναι για γέλια όλα αυτά, για γέλια... για γέλια! Κι ο Βαγγέλης εκεί, πλάι στο Ρήνο, άρχισε να γελάει...να γελάει... να γελάει...σαν τρελός... ίδιος τρελός!»*. Σχετικά με την απελπισία και την αναζήτηση του θανάτου που συνδέονται με τη μοναξιά, βλέπε Γαλανάκη Ευαγγελία (2014), *Μοναξιά : το παράδοξο της ανθρώπινης φύσης*, Αθήνα: Gutenberg, σσ.333-334 και σσ.387-389.

⁸⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.184-185. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αναφέρει : *«Αν ήταν πιο μεγάλοι, μπορεί να 'φευγαν. Μπορεί να μην έδειχναν σημασία...*

Με δυναμισμό, ενθουσιασμό και αστείρευτη αισιοδοξία, τα νέα παιδιά έρχονται αντιμέτωπα με βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις και ξενοφοβικές συμπεριφορές της γερμανικής κοινωνίας, στηρίζοντας τον νέο τους φίλο στον αγώνα του να καλύψει βασικές ανάγκες, σε μια σκληρή και αφιλόξενη χώρα⁸⁷. Τέλος, οι νεαροί φοιτητές, θυμίζοντας τις παιδικές ομάδες των έργων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, επιστρατεύουν τη δημιουργικότητα, τη φαντασία, αλλά και τους ελάχιστους οικονομικούς πόρους που διαθέτουν, για να βοηθήσουν οικογένειες μεταναστών να προσαρμοστούν, όσο το δυνατόν καλύτερα, στη Γερμανία⁸⁸.

Στο σημείο αυτό, οφείλουμε να αναφέρουμε πως στο μυθιστορηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τα δυο φύλα εκπροσωπούνται ισότιμα και ισάριθμα, τόσο στις παιδικές όσο και στις νεανικές ομάδες συνομηλίκων, ενώ οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη των ομάδων είναι απαλλαγμένες από προκαταλήψεις ανάμεσα στα δύο φύλα. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη παρουσιάζει και τα δυο φύλα να λαμβάνουν ισότιμα μέρος στη λήψη των αποφάσεων που αφορούν στη δράση, αλλά και στην οργάνωση της ομάδας⁸⁹. Σε ορισμένα, βέβαια, έργα της συγγραφέως, υπάρχουν μερικές δραστηριότητες που τα κορίτσια δεν μπορούν να κάνουν και συνήθως συνδέονται με κάποια επίπονη σωματική εργασία⁹⁰. Σε μεταγενέστερα, όμως, έργα της, όπως είναι τα μυθιστορήματα *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»* και *«Οι φρουροί του παραδείσου»*, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη παρουσιάζει τα γυναικεία μέλη της ομάδας να αναλαμβάνουν ακριβώς τους ίδιους ρόλους με το άλλο φύλο. Ομοίως και οι νεαρές φοιτήτριες διεκδικούν και κερδίζουν ισότιμη συμμετοχή στις οικιακές εργασίες,

Μπορεί... Ήταν όμως νέα παιδιά, οι πύλες τ' ουρανού ανοιχτές γι' αυτούς. Αφουγκράστηκαν. Το γέλιο τώρα δυνάμωνε κι ήταν γέλιο απελπισίας, κραυγή απόγνωσης ήταν αυτό το γέλιο. Με πηδηχτά βήματα πήγαν κατά κει που ένας άνθρωπος με το γέλιο τους είχε δώσει σήμα κινδύνου[...]», προβάλλοντας την πίστη της στην δύναμη της νέας γενιάς.

⁸⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ. 185-189, σσ.194-196, όπου τα κορίτσια της παρέας, η Λυδία και η Σοφία, συναντούν τη δυσπιστία, αλλά και την ψυχρότητα αρκετών Γερμανών πολιτών στην προσπάθειά τους να βοηθήσουν τον νέο τους φίλο να βρει ένα διαμέρισμα.

⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 224-229. Η παρέα των φοιτητών, με συλλογική προσπάθεια, δημιουργεί ένα σχολείο για τα παιδιά των μεταναστών που εργάζονται στα εργοστάσια της Γερμανίας. Οι νέοι, με ανοιχτούς ορίζοντες και απαλλαγμένοι από προκαταλήψεις και στερεότυπα, ανοίγουν τις πόρτες του σχολείου τους στα παιδιά μεταναστών ανεξαρτήτως εθνότητας, θρησκείας και καταγωγής, παρέχοντας δωρεάν μαθήματα ελληνικών, γερμανικών, λογοτεχνικά βιβλία, μα πάνω απ' όλα προσφέροντας απλόχερα αγάπη και ζεστασιά.

⁸⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ.32-33. Στις εκλογές της ομάδας πρόεδρος βγήκε ο Γιάννης, αντιπρόεδρος η Βαγγελιώ, γενικός γραμματέας ο Αλέξης και ταμίας η Ρηνιώ. Την ισότιμη παρουσίαση των δυο φύλων στο συγκεκριμένο έργο της συγγραφέως υποστηρίζει και η Μ. Γεωργίου-Νίλσεν στο βιβλίο της *«Η οικογένεια στα αναγνωστικά του Δημοτικού»*, ό.π., σ. 144.

⁹⁰ Στα μυθιστορήματα *«Εμένα με νοιάζει»* (σσ.70-71) και *«Τέλος δεν έχει η αγάπη»* (σ.74), τα κορίτσια της ομάδας, απέχουν από το σκάψιμο, συμμετέχουν, όμως, ενεργά και με μοναδικό ενθουσιασμό σε όλες τις άλλες δραστηριότητες της δένδροφύτευσης.

εντυπωσιάζοντας συγχρόνως με τις πρωτοβουλίες, που αναλαμβάνουν για την υποστήριξη των ελλήνων μεταναστών⁹¹.

Στο διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι ομάδες συνομηλίκων αποτελούνται από παιδιά ή προεφήβους, κυρίως αγόρια, που ζουν σε κρίσιμες ιστορικές περιόδους του ελληνικού έθνους⁹². Παρ' όλες, όμως, τις δυσκολίες που βιώνουν, οι ομάδες των διηγημάτων της δεν υστερούν σε δυναμισμό, δημιουργικότητα και φαντασία σε σχέση με τις μυθιστορηματικές ομάδες συνομηλίκων. Το δίχως άλλο, η φτώχεια, η πείνα και οι κίνδυνοι του πολέμου, αντιμετωπίζονται από τις παιδικές και νεανικές παρέες με ιδιαίτερη αισιοδοξία, καθώς βρίσκουν στους συνομηλίκους τους την ελπίδα και τη δύναμη για να συνεχίσουν να ελπίζουν σε μια καλύτερη ζωή⁹³.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η φιλία μέσα στα πλαίσια της ομάδας συνδέεται άρρηκτα με την αλληλοβοήθεια και την ανιδιοτελή προσφορά. Οι φίλοι προστρέχουν ο ένας στον άλλον στις δύσκολες στιγμές τους, με τη βεβαιότητα πως θα βρουν σε αυτούς συμπαράσταση και βοήθεια. Η συγγραφέας, παρουσιάζει τα μέλη των ομάδων να θέτουν ως προτεραιότητα το καλό του συνόλου και του συνανθρώπου τους, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα τις προσωπικές τους ανάγκες και φιλοδοξίες. Οι ομάδες αυτές, με την ευσυνειδησία, τον αλtruισμό και την αισιοδοξία τους, αποτελούν λαμπρά πρότυπα φιλότιμης προσπάθειας, και ανιδιοτελούς προσφοράς.

⁹¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ. 182 και 224-225: η Λυδία, φοιτήτρια Ιατρικής αναλαμβάνει αμισθί χρέη διερμηνέα για ελληνικές οικογένειες μεταναστών της Κολωνίας. Επίσης, η ιδέα για τη δημιουργία ενός σχολείου, που θα παρέχει δωρεάν μαθήματα στα παιδιά των μεταναστών παρουσιάζεται να ανήκει στις κοπέλες της φοιτητικής παρέας.

⁹² Πρόκειται για τα διηγήματα «Σκύλος και παιδί» (συλλογή διηγημάτων: *Μνήμες της Σμύρνης*) και «Ήταν Φλεβάρης» (συλλογή διηγημάτων: *Οι μάγοι της κασέτας*). Στο πρώτο διήγημα (Σκύλος και παιδί) δίνεται η ποικιλία των παιχνιδιών μιας ομάδας αγοριών στη Σμύρνη των αρχών του 20^{ού} αιώνα. Στο συγκεκριμένο διήγημα, η έμφαση δίνεται σκόπιμα στην ήρεμη και ευτυχισμένη ζωή των παιδιών εν καιρώ ειρήνης, προκειμένου να τονιστεί ο παραλογισμός του πολέμου που ακολούθησε. Το διήγημα «Ήταν Φλεβάρης», αποτελεί ένα από τα λίγα διηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, που έχουν ως ιστορικό πλαίσιο δράσης τη γερμανική Κατοχή. Η ομάδα των παιδιών που πρωταγωνιστεί στο συγκεκριμένο διήγημα, βιώνει έντονα τις κακουχίες, τις στερήσεις, αλλά και την καταπίεση του ναζιστικού καθεστώτος. (σσ.19-24).

⁹³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991), διήγημα «Ήταν Φλεβάρης», συλλογή διηγημάτων: *Οι μάγοι της κασέτας*, ό.π., σ.19. Η συγγραφέας, χαρακτηριστικά αναφέρει: «Λοιπόν, όσο και αν φαίνεται παράξενο, διασκεδάζαμε με την καρδιά μας. Παιδιά πράματα δε νογάγαμε από πόλεμο, πείνα θάνατο. Παιχνίδι είχαμε κάνει, ό,τι ήταν κλαυθμός και οδυρμός και δάκρυα. Η φτιάξη τα' ανθρώπου τέτοια, να ελπίζει, να ονειρεύεται, να βρίσκει σπυρί χαράς και μ' αυτό να τρέφεται [...] μια μπάλα φτιαγμένη από κουρέλια, μια σπασμένη τσατσάρα, ένα τίποτα μας έκανε να ξεχνάμε. Καβαλούσαμε ανάλαφρα τ' όνειρό μας κι αρμενίζαμε».

4.4. Η απουσία των φίλων - Η μοναξιά

Στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη η φιλία δεν παρουσιάζεται ως ένας εξιδανικευμένος δεσμός, αλλά ως μια σχέση που χρειάζεται συνεχή προσπάθεια, υπομονή και αμοιβαίες υποχωρήσεις, προκειμένου να αποκτηθεί και να αντέξει στον χρόνο και στις δυσκολίες της ζωής. Η συγγραφέας θέλοντας να αναδείξει την αξία και τη σπουδαιότητα αυτής της σχέσης δε διστάζει να παρουσιάσει παιδιά και εφήβους που βρίσκονται στο περιθώριο της ομάδας, χωρίς φίλους, αλλά και περιπτώσεις νέων που αποχωρίζονται τους φίλους τους για μεγάλα διαστήματα ή και για πάντα.

Πολλές φορές η επιθυμία ενός ήρωα για κοινωνική συναναστροφή, δε σημαίνει αυτονόητα και την ανταπόκριση, την αμοιβαία φιλία και αποδοχή από τους συνομηλίκους του. Ορισμένοι ήρωες στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες στις συναναστροφές τους με τους συνομηλίκους τους. Αυτό συνήθως συμβαίνει είτε γιατί οι ήρωες αυτοί διαθέτουν χαρακτηριστικά που τους διακρίνουν και τους διαφοροποιούν σημαντικά από τα παιδιά και τους νέους της ηλικίας τους, είτε γιατί συμπεριφέρονται με τρόπο που οι άλλοι απορρίπτουν. Έτσι, οι ήρωες αυτοί δε γεύονται τη χαρά της φιλίας, αλλά αντίθετα μοναξιά, πόνο και θλίψη.

Πράγματι, η απουσία φίλων, βιώνεται ως μια απογοητευτική και δυσάρεστη εμπειρία, για τους μικρούς ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Κώστας, στο μυθιστόρημα *«Τέλος δεν έχει η αγάπη»*, μαθητής της Δ' Δημοτικού και συνομήλικος με τα παιδιά που πρωταγωνιστούν στο μυθιστόρημα. Ο συγκεκριμένος ήρωας αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες στις σχέσεις του με τους συνομηλίκους του, καθώς είναι *«καβγατζής και ζαβολιάρης»* και αδυνατεί να δεθεί με τα άλλα παιδιά της γειτονιάς. Ο εγωισμός του, τον φέρνει συνεχώς σε αντιπαράθεση με τους συνομηλίκους του⁹⁴. Τα παιδιά της τάξης του, με τη σειρά τους, τον αποφεύγουν συστηματικά, λόγω του οξύθυμου χαρακτήρα του. Ο ίδιος φαίνεται να βιώνει την απουσία φίλων ως πηγή απογοήτευσης και εκνευρισμού και αρκείται

⁹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, έκδ.8^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.187-188.

σε μοναχικές ενασχολήσεις και δραστηριότητες, οι οποίες, όμως επιτείνουν τα αισθήματα της μοναξιάς και της ανίας⁹⁵.

Το γεγονός, όμως, που λειτουργεί καταλυτικά, τόσο για την συναισθηματική μεταστροφή του Κώστα, όσο και για την αποδοχή του από τους συνομηλίκους του, είναι ο σοβαρός τραυματισμός του, κατά τη διάρκεια ενός ποδοσφαιρικού αγώνα. Ο τραυματισμός του Κώστα γεννά σε μέλη της παρέας μια ειλικρινή διάθεση προσέγγισης, η οποία λειτουργεί ωφέλιμα για το μικρό παιδί. Σταδιακά, η επικοινωνία και η αποδοχή που βιώνει, γεννούν μέσα του τη γενναιοδωρία και τον καθιστούν ικανό να μοιραστεί τα υλικά αγαθά που τόσο απλόχερα του παρέχουν οι γονείς του με τους φίλους του⁹⁶.

Σε αντίθεση με τον Κώστα, ο Αλέξης, στο παραμύθι-μυθιστόρημα *«Ο Αλέξης με το ξύλινο άλογο»*, δεν αναζητά έντονα την παρέα των συνομηλίκων του. Βέβαια, ο μικρός Αλέξης, είναι ένα παιδί προσχολικής ηλικίας και αρκετά μικρότερος από τον Κώστα του μυθιστορήματος *«Τέλος δεν έχει η αγάπη»*, γεγονός που δικαιολογεί τη δημιουργία ενός «φανταστικού σύντροφου»⁹⁷. Ο «φανταστικός του σύντροφος», είναι ένα ξύλινο παιχνίδι, ένα μικρό αλογάκι⁹⁸, στο οποίο ο κεντρικός αφηγηματικός χαρακτήρας με τη φαντασία του έχει προσδώσει ανθρώπινα χαρακτηριστικά και συναισθήματα, αποκτώντας, έτσι, έναν σύντροφο στη μοναξιά του: *«Το άλογο συλλογιέται. Είναι ένα ξύλινο μικρό άλογο, το τελευταίο δώρο της μητέρας. Είναι ξύλινο, μα σκέφτεται και μιλάει. Βέβαια, μιλάει μόνο στον Αλέξη»*⁹⁹.

⁹⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ. 188, όπου η συγγραφέας αναφέρει: *«Εριχνε βόλους, μια για τον εαυτό του, μια για τον αόρατο συμπαίκτη του και συνήθως κέρδιζε. Μα και όταν τύχαινε να μην κερδίζει ο Κώστας, μ' όλες τις ζαβολιές που έκανε, και να κερδίζει ο «άλλος», νευρίαζε»*.

⁹⁶ Στο ίδιο, σσ.191-192: Ο Κώστας μοιράζεται το ποδήλατο και τα παιχνίδια του με τα άλλα παιδιά της ομάδας.

⁹⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Ο Αλέξης με το ξύλινο άλογο*, εκδ. 5η, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, σσ.9-15. Ο Αλέξης έχει χάσει τη μητέρα του, μια απώλεια που αδυνατεί να ερμηνεύσει και να κατανοήσει. Την ανατροφή του έχει αναλάβει ένα ζευγάρι θείων του πατέρα.

⁹⁸ Η Ευαγγελία Γαλανάκη αναφέρεται στον φανταστικό σύντροφο παιδιών προσχολικής ηλικίας στη μελέτη της *«Μοναξιά: το παράδοξο της ανθρώπινης φύσης»*, σσ. 212-227.

⁹⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Ο Αλέξης με το ξύλινο άλογο*, ό.π., σ. 9. Ήδη από την αρχή του έργου τίθενται τα θεμέλια αυτής της ιδιόμορφης σχέσης, που γεννήθηκε από την ανάγκη του ήρωα για αποδοχή και στοργή, έπειτα από το τραυματικό γεγονός του θανάτου της μητέρας του.

Στα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας και στους εφήβους, η έλλειψη φιλικών δεσμών βιώνεται με μεγαλύτερη ένταση. Στο τέλος της παιδικής ηλικίας και στην εφηβεία, η μοναξιά βιώνεται ως μια τραυματική εμπειρία με αρνητικές συνέπειες για την ψυχολογία και τη συμπεριφορά των ηρώων¹⁰⁰.

Στο μυθιστόρημα «*Είναι κανείς εδώ;*», ο έφηβος πρωταγωνιστής εξαιτίας της κινητικής δυσκολίας που αντιμετωπίζει εκ γενετής¹⁰¹, αδυνατεί να συμμετέχει ενεργά στα παιχνίδια που παίζουν οι συνομήλικοί του. Πολλές φορές μάλιστα, η σωματική του μειονεξία αποτελεί και αιτία αποκλεισμού από τις ομαδικές δραστηριότητες. Με πίκρα ο ήρωας ομολογεί πως : «*Από παιδί δεν έπαιζα[...] το 'να (πόδι) πιο κοντό από τ' άλλο, δε γίνεται να παίζεις. Άσε που, αν κάτι πήγαινε ανάποδα, σου πέταγαν το 'κούτσαυλος'*» *Πετριά στο κεφάλι, μαχαίρι να σου μπηγεται στην καρδιά!*¹⁰². Η απόρριψη αυτή δημιουργεί στον ήρωα ανασφάλεια, πόνο, θυμό και ενοχή. Τα συναισθήματα αυτά, όπως είναι φυσικό, φθείρουν τον έφηβο και τον οδηγούν στην αναζήτηση υποκατάστατων, με τα οποία επιδιώκει να καλύψει το συναισθηματικό κενό που βιώνει¹⁰³. Ο ήρωας, βρίσκει καταφύγιο και διαφυγή στον ηλεκτρονικό του υπολογιστή και χάνεται μέσα στον ψηφιακό κόσμο, που του παρέχει καινούργιες δυνατότητες και πρωτόγνωρες συγκινήσεις¹⁰⁴.

Η αποξένωση του νέου ατόμου από τους συνομηλίκους του και η αναζήτηση επικοινωνίας μέσα στον ψηφιακό κόσμο του διαδικτύου, αποτελούν κεντρικά θέματα και στο διήγημα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη με τίτλο: «*Κίνηση λάθος... κίνηση*

¹⁰⁰ Σχετικά με τη μοναξιά στην παιδική ηλικία και τον τρόπο με τον οποίο αυτή βιώνεται από τα παιδιά βλέπε και Γαλανάκη Ε. (2014), *Μοναξιά : το παράδοξο της ανθρώπινης φύσης*, Αθήνα: Gutenberg, σσ.322-354.

¹⁰¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σ. 38. Το ένα πόδι του ήρωα είναι μικρότερο από το άλλο, λόγω επιπλοκών στην διάρκεια του τοκετού, με αποτέλεσμα αυτός να κουτσαίνει.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 88.

¹⁰³ Σχετικά με τους κινδύνους που ενέχει η μοναξιά για την αυτοεκτίμηση του παιδιού και του εφήβου βλέπε Γαλανάκη Ε. (2014), *Μοναξιά : το παράδοξο της ανθρώπινης φύσης*, ό.π., σσ.323-327. Σύμφωνα με την Ε. Γαλανάκη, η μοναξιά συνδέεται άμεσα με την «υποτίμηση της προσωπικής αξίας του ατόμου» και επηρεάζεται από τον τρόπο, με τον οποίο το παιδί αντιμετωπίζεται από την οικογένειά του. Ο έφηβος του μυθιστορήματος «*Είναι κανείς εδώ;*» υφίσταται τη διαρκή περιφρόνηση του πατέρα, της μητέρας και των αδερφών του, με αποτέλεσμα να νιώθει πως δεν έχει καμιά αξία για τους γύρω του.

¹⁰⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σσ. 94-95. Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής δίνει στον ανώνυμο ήρωα τη δυνατότητα να επικοινωνεί με άγνωστους ανθρώπους, διατηρώντας, συγχρόνως, την ασφάλεια που του παρέχει η ανωνυμία. Ο έφηβος ήρωας αναφέρει: «*[...]είχα γίνει φίλος, το φαντάζεσαι; Φίλους εγώ! Φίλους που δεν τους έβλεπα και-το πιο σπουδαίο- δεν έβλεπαν το πόδι μου το κοντό, και το μισερό, αδύνατο κορμί μου!*». Οι επικοινωνίες, όμως, αυτές είναι απρόσωπες, επιφανειακές και στερούνται βαθύτερης συναισθηματικής επαφής. Για τον λόγο αυτό, τα ευχάριστα συναισθήματα που γεννούνται στον ήρωα είναι παροδικά και αντικαθίστανται γρήγορα από την απογοήτευση και τη θλίψη.

σωστή». Με γλαφυρότητα και εντυπωσιακή απλότητα, η συγγραφέας σκιαγραφεί το πορτραίτο ενός εφήβου, ο οποίος παραδίνεται στα αρνητικά συναισθήματα που του προξενεί η απουσία των φίλων του. Ο έφηβος πρωταγωνιστής του διηγήματος, αδυνατώντας να δημιουργήσει νέες φιλίες στο καινούργιο του σχολείο, κλείνεται όλο και περισσότερο στον εαυτό του. Η απομόνωση αυτή, είναι αρνητική για την ψυχολογία του έφηβου ήρωα, ο οποίος, όντας μακριά από τους φίλους του, περνά όλο τον ελεύθερό του χρόνο στον υπολογιστή του¹⁰⁵. Ο ήρωας του διηγήματος προσκολλάται σε βίαια πολεμικά παιχνίδια, τα οποία έχουν αρνητική επίδραση στην ψυχολογία και στη συμπεριφορά του, θυμίζοντας τον έφηβο του έργου *Είναι κανείς εδώ*. Κατά τον ίδιο τρόπο και ο ήρωας του διηγήματος αφήνεται στην απαισιοδοξία, νιώθοντας συνεχώς: «κακία, απελπισία και ανημποριά»¹⁰⁶.

Στο «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*», που απευθύνεται κυρίως σε έφηβους και ενήλικους αναγνώστες, η μοναξιά συνδέεται έντονα με την ξενιτιά και την κοινωνική περιθωριοποίηση των μεταναστών. Ο κεντρικός μυθιστορηματικός χαρακτήρας, ο έφηβος Βαγγέλης, βιώνει έντονα την απουσία των αγαπημένων του προσώπων στην αφιλόξενη Κολωνία, σαν μια «*ατελείωτη Μεγάλη Παρασκευή*»¹⁰⁷. Σ' αυτό το βιβλίο η Γρηγοριάδου-Σουρέλη φωτίζει με ευαισθησία και γλαφυρότητα την οδύνη, τον καημό, αλλά και την νοσταλγία των μεταναστών, για τα έθιμα και τις απλές, καθημερινές στιγμές της πατρίδας τους¹⁰⁸.

Στο κοινωνικό μυθιστόρημα «*Πριν από το τέρμα*» η απομάκρυνση από τα φιλικά πρόσωπα οφείλεται στις διαφορετικές προσωπικές επιλογές που πραγματοποιούν οι τρεις κεντρικοί αφηγηματικοί χαρακτήρες. Οι τρεις έφηβοι του μυθιστορήματος, ο Λευτέρης, ο Γιάννης και ο Γιώργης, καθώς εισέρχονται στον κόσμο της ενήλικης ζωής, έρχονται αντιμέτωποι με κοινωνικά προβλήματα και ηθικά διλήμματα, που τους απομακρύνουν από τους ανθρώπους που αγαπούν όσο τίποτα

¹⁰⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991), «Κίνηση λάθος... Κίνηση σωστή», συλλογή διηγημάτων: *Οι μάγοι της κασέτας*, ό.π., σ. 63 και σ.65. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, προετοιμάζοντας τον αναγνώστη για την εισβολή των ηλεκτρονικών παιχνιδιών στην καθημερινότητα των παιδιών και των εφήβων, περιγράφει με ρεαλισμό τη σταδιακή αφομοίωση του νεαρού ήρωά στον κόσμο των ηλεκτρονικών παιχνιδιών.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ.63.

¹⁰⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ. 103.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ.102-104. «*Μεγαλοβδομαδιάτικο στην ξενιτιά. Πού τ' απριλιάτικα τριαντάφυλλα; Ξένος.. Ξένος... Ορθόδοξη εκκλησία δεν υπάρχει [...]* Ξένος... Ξένος ... Ξένος.. μα όλοι είμαστε ξένοι σε ξένο τόπο». Η επανάληψη του επιθέτου «ξένος», κλείνει μέσα της όλη την απόγνωση και τη μοναξιά του νεαρού ήρωα. Η μοναξιά και η ξενιτιά αποτελούν κεντρικά θέματα και στο διήγημα «Χριστούγεννα στην πατρίδα». Στο συγκεκριμένο διήγημα η Γρηγοριάδου-Σουρέλη φωτίζει με ευαισθησία τη νοσταλγία και τη μελαγχολία που βαραίνουν την ψυχή του Έλληνα μετανάστη. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991), «Χριστούγεννα στην πατρίδα», συλλογή διηγημάτων: *Οι μάγοι της κασέτας*, ό.π., σσ.51-55.

στον κόσμο. Σταδιακά, οι διαφορετικές επαγγελματικές τους υποχρεώσεις¹⁰⁹, οι θυσίες, οι παραχωρήσεις και οι συμβιβασμοί που αναγκάζονται να κάνουν στον αγώνα τους για άνοδο και καταξίωση, αλλάζουν τους νεαρούς ήρωες και αποδυναμώνουν τη σχέση που είχαν χτίσει με επιμονή και προσπάθεια. Η ζεστή και όμορφη, φιλική, σχεδόν αδερφική σχέση των τριών νέων, ψυχραίνεται και η απόσταση που δημιουργείται ανάμεσά τους εξελίσσεται σε ένα αγεφύρωτο χάσμα, με τους ήρωες να θωρακίζονται πίσω από τα λάθη και τη μοναξιά τους¹¹⁰.

Η απώλεια της νεανικής παρέας και η απουσία των αγαπημένων προσώπων, επηρεάζει καθοριστικά και τους τρεις ήρωες του έργου, οι οποίοι, χωρίς την υποστήριξη και την αποδοχή των φίλων τους, οδηγούνται σε φθοροποιά συναισθήματα και λανθασμένες επιλογές. Η μοναξιά λειτουργεί καταλυτικά για τους νεαρούς ήρωες, που χωρίς την παρουσία των φιλικών, αδελφικών σχεδόν προσώπων, αισθάνονται ευάλωτοι και αδύναμοι μπροστά στις δυσκολίες της καθημερινότητας.

Πιο αδύναμος από τους τρεις φίλους αποδεικνύεται ο Γιώργης, που χωρίς τους φίλους του βυθίζεται σε έναν φαύλο κύκλο ματαιώσης και απαισιοδοξίας¹¹¹, ενώ η μοναξιά και η ανάγκη του για αναγνώριση και αποδοχή τον οδηγούν αρχικά στην ομάδα των φιλάθλων της συνοικιακής παμπ¹¹² και στη συνέχεια στη σύσταση της δικής του ομάδας φανατισμένων οπαδών¹¹³. Ταυτόχρονα, και ο Γιάννης αισθάνεται

¹⁰⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 60-65 και σσ. 82-84. Η συγγραφέας παρουσιάζει τη διάλυση της μαθητικής παρέας, εστιάζοντας στην αδιόρατη ψυχρότητα, που παραμερίζει τη ζεστασιά του όμορφου αυτού δεσμού: «Ο Γιάννης, έλειπε σχεδόν πάντα από το σπίτι, κι όταν ήταν εκεί κοιμόταν[...] Όταν δεν κοιμόταν ήταν στην προπόνηση ή πήγαινε στα γραφεία της ομάδας του [...] Ο Λευτέρης, πάλι, ήταν πνιγμένος σε στοίβες χαρτιά. Μια δυο φορές πέρασε ο Γιώργης από την εφημερίδα και ντράπηκε να πατήσει τις παχιές μοκέτες[...] Βέβαια ο Λευτέρης σκοτώθηκε να παρατήσει τα χαρτιά του, αλλά ο Γιώργης το παρατήρησε πως κρυφοκοίταζε το ρολόι του (σ.83)».

¹¹⁰ Στο ίδιο, σσ.99-104. Ο Γιάννης παραδέχεται με αλαζονεία τη συμμετοχή του σε κυκλώματα στημένων αγώνων, γκρεμίζοντας την ιδανική εικόνα που είχαν γι' αυτόν οι δυο του φίλοι. Ο Γιώργης εκλαμβάνει την παραδοχή αυτή, ως προδοσία των νεανικών τους ονείρων, αντιδρώντας απότομα και βίαια: «Δηλαδή Γιάννη, κι εσύ στο κόλπο; Η φυσιογνωμία του Γιώργη είχε σκοτεινιάσει. Σήκωσε τους ώμους ο Γιάννης και απάντησε μάγκικα: Όλοι 'κονομάνε. Γιατί εγώ να πω όχι; Ο Γιώργης, χωρίς να καταλάβει πώς, έδωσε μια μπουνιά στο πρόσωπο του φίλου του [...] Ο Λευτέρης ξέκοψε χωρίς να καληνυχτίσει[...] Στο δρομάκι ήταν μόνος του» (σ.104).

¹¹¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 82-84. Ο Γιώργης αφήνεται στα αρνητικά συναισθήματα που τον οδηγούν στην απόσυρση και στη μισανθρωπία: «Στην αρχή αισθανόταν ζήλια για όσους φοιτούσαν, στην αρχή ζήλια και μετά κακία. ΚΑΚΙΑ, ναι, με μεγάλα γράμματα. ΚΑΚΙΑ! ΜΙΣΟΣ!». Βλέπε και Γαλανάκη Ε. (2014), *Μοναξιά: το παράδοξο της ανθρώπινης φύσης*, ό.π., σσ.330-331, σχετικά με τις ακραίες συνέπειες της απόρριψης και της μοναξιάς.

¹¹² Στο ίδιο, σ.62., σ.84, σσ.110-112.

¹¹³ Στο ίδιο, σσ.112-116 και σσ.138-139. Ο ήρωας οδηγείται σε καταστροφικά και αυτοκαταστροφικά συναισθήματα, που τον στρέφουν στη βία και στο φανατισμό.

εξαπατημένος από τον Λευτέρη, διαβάζοντας «τα κίτρινα», γεμάτα φανατισμό άρθρα που γράφει στην εφημερίδα του ο αδελφικός του φίλος¹¹⁴.

Η επανασύνδεση των τριών φίλων πραγματοποιείται κάτω από πολύ ιδιαίτερες συνθήκες, ανάμεσα στη βία και τον φανατισμό ενός ποδοσφαιρικού αγώνα. Η βίαιη έκρηξη θυμού του Γιώργη, έχει ως αποτέλεσμα τον σοβαρό τραυματισμό του Γιάννη εντός του αγωνιστικού χώρου. Αυτή η κίνηση αποτελεί ένα δυνατό χτύπημα, όχι μόνο για τον Γιάννη που τραυματίζεται βαριά, αλλά και για τον Γιώργη που ξυπνά από τον λήθαργο του μίσους και της οργής¹¹⁵. Στο τέλος της αφήγησης, αποκαθίσταται ο φιλικός δεσμός, γεγονός που δίνει στους ήρωες την ελπίδα να συνεχίσουν να παλεύουν¹¹⁶.

Ανεξάρτητα από τις συνθήκες που προκαλούν την απουσία φιλικών σχέσεων στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η μοναξιά περιγράφεται ως «*Σαχάρα... έρημος και παγωνιά*»¹¹⁷ και βιώνεται ως ένα τεράστιο «*κενό χρόνου και κενό ψυχής*»¹¹⁸. Τα παιδιά και οι νέοι που βρίσκονται χωρίς φίλους βιώνουν απογοήτευση και θλίψη, αναζητώντας επίμονα διεξόδους στη μοναξιά τους. Έτσι, ακόμα και μέσα από αυτά τα δυσάρεστα παραδείγματα, η συγγραφέας προβάλλει τη σπουδαιότητα και τη σημασία της φιλίας στη ζωή των ηρώων της.

¹¹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ.121, όπου ο Γιάννης με παράπονο διερωτάται :«*Το δικό σου ήθος πόσο πληρώθηκε Λευτέρη; Γιατί; Πώς έγινε και γράφεις αυτά που γράφεις; Δε με γελάς εμένα Λευτέρη μου. Τιμή είχε και το δικό σου το ήθος, επιταγή ήταν που την εξαργύρωσες!*».

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 190 : Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη περιγράφει με ρεαλισμό τη συναισθηματική κατάσταση του νέου ανθρώπου, που το μίσος και ο φανατισμός των γηπέδων έστρεψαν ενάντια στον αδελφικό του φίλο: «*Οι φακίδες στο πρόσωπο του Γιάννη ήταν πιο πολλές. Φακίδες από αίμα ανακατεμένο με λάσπη είχαν κεντήσει το πρόσωπό του. Τα δάκρυα του Γιώργη τις ξέπλεναν.*

-Γιάννη... εγώ σε χτύπησα.

-Το ξέρω, Γιώργη. Εσύ που είσαι φίλος μου έπρεπε να με χτυπήσεις. Άλλο δεν πρόλαβαν να πουν» .

¹¹⁶ Στο μυθιστόρημα «*Πριν από το τέρμα*» η φιλία γίνεται και πάλι το στήριγμα των ταλαιπωρημένων νέων και τους δίνει ελπίδα να συνεχίσουν να παλεύουν. Η αφήγηση τελειώνει με την ακράδαντη πίστη του Λευτέρη πως η φιλία των τριών νέων θα μπορέσει να υπερνικήσει τα λάθη που κάνανε οι τρεις φίλοι: «*Ο Λευτέρης που πίστευε στη νίκη του Καλού και ήταν σίγουρος πως ο Γιάννης δε θα πέθαινε. Θα ζούσε για να παλέψουν παρέα, όπως τότε παλιά. Ο Γιάννης, Ο Λευτέρης, ο Γιώργης και η μπάλα. Τετράδα αχώριστη, όπως τότε...*» Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ. 195.

¹¹⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991), «*Κίνηση λάθος... κίνηση σωστή*», συλλογή διηγημάτων: *Οι μάγοι της κασέτας*, ό.π., σ. 60, η συγγραφέας χρησιμοποιώντας μια εκπληκτική μεταφορά, προσεγγίζει τη μοναξιά του παιδιού και του εφήβου.

¹¹⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ.144. Η φράση χρησιμοποιείται από τον νεαρό Λευτέρη για να περιγράψει την απουσία των φίλων από τη ζωή του.

4.5. Ο θάνατος του φίλου

Στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η απώλεια του φίλου είναι οριστική και οφείλεται σε κάποιο μοιραίο γεγονός, τον θάνατο στο πεδίο της μάχης. Ο θάνατος του φιλικού προσώπου αποτελεί και μια από τις πιο καθοριστικές στιγμές της ζωής των ηρώων που ζουν σε κρίσιμες ιστορικές περιόδους. Βέβαια, η απώλεια των αγαπημένων προσώπων εκλαμβάνεται από τους ήρωες ως μια απαραίτητη θυσία στον βωμό του Αγώνα για την ελευθερία της πατρίδας. Παρόλα αυτά, ο χαμός του φιλικού προσώπου δεν παύει να αποτελεί πηγή δυσβάσταχτου πόνου, καθώς χάνεται η αδερφή ψυχή, με την οποία οι ήρωες μοιράζονταν τους πόθους, τους φόβους τους και τις ελπίδες τους.

Στον «*Μικρό μπουρλοτιέρα*», η Γρηγοριάδου-Σουρέλη δίνει με ρεαλισμό την έκπληξη και την οδύνη του έφηβου πλέον Λευτέρη, μπροστά στην ξαφνική είδηση του θανάτου του Θανάση: «*Σε τούτο το άκουσμα, ο Λευτέρης ένιωσε να του κόβεται η ανάσα. Άρχισε να τρέμει. Το βάρος του κορμιού του έγινε αβάσταχτο για τα πόδια του που λύγισαν*»¹¹⁹. Ο θάνατος του παιδικού του φίλου σημαδεύει τον ήρωα, ο οποίος θρηνεί τον χαμό του όταν επιστρέφει εκ νέου στην Ύδρα¹²⁰. Το δίχως άλλο, αυτή η απώλεια συγκλονίζει τον ήρωα, ενώ συγχρόνως τον ωθεί σε νέους αγώνες με ανανεωμένη θέληση και πίστη.

Εξίσου οδυνηρός και σκληρός είναι και ο αποχωρισμός του Κωνσταντίνου από τον φίλο του Αλέξανδρο, στο ιστορικό μυθιστόρημα «*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*». Η απώλεια του φίλου στο πεδίο της μάχης συγκλονίζει τον ήρωα, που σε αντίθεση με τον Λευτέρη είναι παρών στις τελευταίες στιγμές του αγαπημένου αυτού προσώπου. Αυτό το στοιχείο επιτείνει το δράμα του ήρωα, που χάνει τον άνθρωπο με τον οποίο μοιράστηκε τα όνειρα και τις ελπίδες των παιδικών και νεανικών του χρόνων. Θα μπορούσαμε να πούμε, επίσης, πως μαζί με τον φίλο του, ο νεαρός πρωταγωνιστής θρηνεί και τη δική του αθωότητα, που χάνεται μέσα στη βία και στον παραλογισμό του πολέμου¹²¹.

Ο πόνος που προκαλεί η απουσία των φιλικών προσώπων είναι ακόμα πιο συγκλονιστικός στα ιστορικά αφηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, καθώς η φιλία των ηρώων γίνεται ένα ακόμα αθώο θύμα του πολέμου. Οι φρικαλεότητες του

¹¹⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρας*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ.177.

¹²⁰ Στο ίδιο, σσ.182-183.

¹²¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, έκδ. 2^η, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, σ.61.

πολέμου νεκρώνουν τα συναισθήματα των νεαρών ηρώων, που αδυνατούν να συνειδητοποιήσουν τον θάνατο των αδερφικών τους φίλων. Έτσι και ο Θόδωρος στο ιστορικό μυθιστόρημα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη *«Ο μεγάλος αποχαιρετισμός»*, αισθάνεται διαλυμένος μπροστά στον θάνατο του παιδικού του φίλου και στη διάψευση των κοινών τους ονείρων για την απελευθέρωση της Μ. Ασίας.

Η συγγραφέας θέλοντας να προβάλει την τραγικότητα της απώλειας του αδερφικού φίλου μέσα στον παραλογισμό του πολέμου, αναφέρει: *«Σκουντούφλησε με τα κουρασμένα πόδια του στο κορμί του Κώστα κι έπειτα τον είδε. Το κεφάλι του ανέπαφο, το 'χε σεβαστεί η οβίδα που του είχε σπαραλιάσει το κορμί. Είχε γείρει πλάγια, ίδιο παιδί που κουρασμένο απ' τα παιχνίδια του βαριοκοιμότανε κουβαριασμένο. Ήταν τόσο ο θάνατος γύρω του κι όμως ήταν σαν να τον αντίκριζε πρώτη φορά. Γονάτισε όχι από σέβας για τον πεθαμένο, όχι για να του κλείσει τα μάτια. Γονάτισε γιατί δεν τον κρατούσαν τα πόδια του»*¹²². Ο Θόδωρος, παρά τις αντίξοες συνθήκες που βιώνει (άτακτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού, σφαγές του ελληνικού πληθυσμού), κατορθώνει, να κρατήσει μέσα του την αγάπη που νιώθει για τον φίλο του, τον αδερφό που άφησε άθαφτο και άκλαυτο στα βάθη της Μ. Ασίας, ελπίζοντας σε μια νέα αρχή¹²³.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε πως στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, ο αποχωρισμός από τα φιλικά πρόσωπα, είναι εξαιρετικά οδυνηρός και συγκλονίζει τους νεαρούς ήρωες. Τους αναγκάζει, όμως, να στηριχτούν στις δικές τους δυνάμεις, να πιστέψουν στον εαυτό τους και να συνεχίσουν να αγωνίζονται.

¹²² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, εκδ.2^η, Αθήνα: Ψυχογιός, σ. 137. Όπως και στο *«Δαχτυλίδι του αυτοκράτορα»*, έτσι και σε αυτό το ιστορικό μυθιστόρημα ο κεντρικός μυθιστορηματικός χαρακτήρας είναι παρών στον θάνατο του φίλου του.

¹²³ Στο ίδιο, σ.179. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη ολοκληρώνει την αφήγησή της με μια συγκινητική εικόνα, γεμάτη αγάπη και πόνο για τα πρόσωπα που έφυγαν, αλλά και αισιοδοξία για το μέλλον: *«(ο Θοδωρής) Είδε ψηλά τον ουρανό. Πώς του φάνηκε πως είχε ξάνοιμα. Θα το 'θελε ο Θεός. Κλείνει τα κουρασμένα μάτια του, στερνό χαιρετισμό στέλνει στον Κώστα. Και τότε βρίσκεται αυτοστιγμής στον Υμηττό. Τα δέντρα που φυτέψανε τότε παιδιά τα είδε μπροστά του. Τα δέντρα τα δικά του, τρία φύτεψε, τα τρία του Κωστή. Κι είχανε τρανέψει τα δεντράκια τους»*. Τη σημασία που έχει ο θάνατος του αδερφικού φίλου στη ζωή των κεντρικών μυθιστορηματικών χαρακτήρων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη σχολιάζει και ο Ιωάννης Α. Μητροφάνης στη μελέτη του: *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π., σ. 246. Ο ερευνητής τονίζει πως ο Θανάσης (*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*), ο Αλέξανδρος (*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*) και ο Κώστας (*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*) μπορεί να χάνονται στο πεδίο της μάχης, αλλά παραμένουν αθάνατοι στη μνήμη των φίλων τους. Τα φιλικά αυτά πρόσωπα με τον ηρωικό τους θάνατο *«εγκαταλείπουν κάθε τι εγκόσμιο και ευτελές, καθημερινό και οικείο και αίρονται στη σφαίρα του απόλυτου»*. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι ήρωες αυτοί μεταβάλλονται σε *«σύμβολα χρέους και ανιδιοτελούς προσφοράς»*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ :
ΤΟ ΠΑΙΔΙ, Ο ΕΦΗΒΟΣ ΚΑΙ Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ
ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ-ΣΟΥΡΕΛΗ

5.1. Η εκπαίδευση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Η εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, καθώς συμβάλλει σημαντικά στην ηθική διάπλαση των ηρώων της. Μέσω της εκπαίδευσης τα παιδιά και οι νέοι ήρωες διευρύνουν τους πνευματικούς τους ορίζοντες, αποκτούν πολύτιμες εμπειρίες και προετοιμάζονται για την είσοδό τους στην κοινωνία. Βέβαια, η εκπαιδευτική πορεία των ηρώων της συγγραφέως επηρεάζεται άμεσα από τις εκάστοτε ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που τους περιβάλλουν. Τα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, μας δίνουν τη δυνατότητα να εντοπίσουμε τις βασικές αρχές της εκπαίδευσης που λαμβάνουν οι λογοτεχνικοί ήρωες, καθώς και τις εκπαιδευτικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε εποχή στην οποία αναφέρεται.

Στα μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες αντανakλούν τις πεποιθήσεις της εποχής τους σχετικά με την εκπαίδευση και τον ρόλο της στην κοινωνία. Στα ιστορικά μυθιστορήματα και στις μυθιστορηματικές βιογραφίες με φόντο την επανάσταση του 1821¹ η εκπαίδευση που λαμβάνουν οι ήρωες είναι βαθιά επηρεασμένη από τις ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού² και παρουσιάζεται ως η κινητήριος δύναμη, που θα συμβάλλει στην αφύπνιση του Γένους και στη δημιουργία των πολιτών του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Συγχρόνως, η εκπαιδευτική πορεία των ηρώων καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις ιστορικές συνθήκες, αλλά και από τα γεγονότα που βιώνουν. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αποδίδοντας με πιστότητα και ρεαλισμό το πνεύμα της εποχής που περιγράφει, αναδεικνύει τη σημασία της μόρφωσης για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και την απελευθέρωση της πατρίδας.

¹ Βλέπε τα έργα : «Ο μικρός μπουρλοτιέρης» , «Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα», «Στις ρίζες της λευτεριάς» (ιστορική μονογραφία), «Καπετάν Κώττας» και «Ρήγας Φεραίος: Ο τροβαδούρος της λευτεριάς» (μυθιστορηματικές βιογραφίες) .

² Σχετικά με τις αρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και τη συμβολή του στην διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας βλέπε Μαλαφάντης Κ. Δ. (2001), *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα: Πορεία, σσ.13-44 και Μαλαφάντης Κ.Δ. (2011), «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης: Όψεις και Απόψεις* (συνλ. έργο), Μπουζάκης Σ. (επιμ.),τόμ. 1^{ος}, Αθήνα :Gutenberg, σσ. 399-412.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ιστορικό μυθιστόρημα *«Ο μικρός μπουρλοτιέρης»*, στο οποίο η εκπαίδευση αναδεικνύεται σε βασικό πυλώνα της επανάστασης και του ελληνικού έθνους. Είναι ο θεσμός εκείνος που καλλιεργεί την εθνική συνείδηση των αγωνιστών και προετοιμάζει τους μελλοντικούς πολίτες. Πράγματι, οι συζητήσεις ανάμεσα στον πατέρα του Λευτέρη και στους προεστούς του νησιού αναδεικνύουν την επιτακτική ανάγκη του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα για μορφωμένους ανθρώπους, που θα παλέψουν για την εθνική και πνευματική ελευθερία του ελληνικού λαού³.

Στο παραπάνω μυθιστόρημα, η σπουδαιότητα της μόρφωσης προβάλλεται και σε μια πολύ καθοριστική στιγμή στη ζωή του Λευτέρη, όταν ανάπηρος πλέον και τραυματίας πολέμου, βρίσκει στην εκπαίδευση ένα δεύτερο «κάλεσμα», το ίδιο ισχυρό με αυτό που τον οδήγησε στη θάλασσα και στα μπουρλότα. Ο ήρωας ονειρεύεται να υπηρετήσει στην εκπαίδευση και μέσω αυτής να προσφέρει και πάλι τις υπηρεσίες του στην πατρίδα του, παλεύοντας για τη διάπλαση ελεύθερων πολιτών : *«Έλεγα να δουλέψω για τη Λευτεριά και σαν τελειώσει ο πόλεμος να δουλέψω για την καινούργια χώρα. Να γίνω δάσκαλος ήθελα. Είχα τόσα να μάθω στα παιδιά. Υπόσχεση έδωκα στον καπετάν Μιαούλη να μάθω στα ελληνόπουλα το γέλιο, τη χαρά και πιότερο την αγάπη»*⁴. Έτσι, ο Λευτέρης ολοκληρώνοντας ένα μεγάλο ταξίδι, στο τέλος του μυθιστορήματος, με ωριμότητα αλλά και αφοσίωση, ξεκινάει μια καινούργια πορεία προσφοράς στην πατρίδα⁵.

Κατά παρόμοιο τρόπο, και στο ιστορικό μυθιστόρημα *«Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα»*, η εκπαίδευση που λαμβάνει ο κεντρικός μυθιστορηματικός χαρακτήρας, ο Κωνσταντίνος, κατευθύνεται από τα ιδανικά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ως παιδί, ο Κωνσταντίνος έχει την ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά τον Άνθιμο Γαζή, ο οποίος έχει φιλικές σχέσεις με τη μητέρα του, τη Σοφία⁶, αλλά και

³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ. 17. Ο Λάζαρος Κουντουριώτης τονίζει στον πατέρα του Λευτέρη πως : *«Το γένος θέλει πια γνωστικούς και μορφωμένους ανθρώπους»*. Η ανάγκη για πνευματική ελευθερία προβάλλεται και στον Κωνσταντίνο (*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*) από πολλούς αγωνιστές της Επανάστασης, όπως είναι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και ο Γεωργάκης Ολύμπιος. Οι αγωνιστές υπογραμμίζουν σε κάθε ευκαιρία τη σημασία της μόρφωσης στην οικοδόμηση του ελεύθερου ελληνικού κράτους: *«Θα χρειαστεί ανθρώπους τίμους και μυαλωμένους ο τόπος μας και μορφωμένους θα χρειαστεί. Ξέμαθε να διοικείται από μόνο του το Γένος μας»* (βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ. 80).

⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ. 230.

⁵ Στο ίδιο, σ.233. Ο ήρωας του μυθιστορήματος αναγνωρίζει πως : *«Το καινούργιο του χρέος ήταν το ίδιο σπουδαίο όπως και ο Αγώνας για τη Λευτεριά»*.

⁶ Το Παρίσι και οι πόλεις των Παραδουνάβιων ηγεμονιών αποτέλεσαν κοιτίδες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς η οικονομική και πνευματική ανάπτυξη των περιοχών αυτών επέτρεπε την ελεύθερη διακίνηση ιδεών. Πολλοί διδάσκαλοι του γένους, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Άνθιμος

τον Αδαμάντιο Κοραή⁷. Οι σπουδαίες αυτές προσωπικότητες, οι οποίες εμπνέουν τον νεαρό ήρωα να μορφωθεί, συμβάλλουν στην καλλιέργεια της εθνικής του συνείδησης⁸. Όταν μεγαλώσει, η επαφή που έχει ο Κωνσταντίνος με τον Γ. Γεννάδιο στο Βουκουρέστι, τον παρακινεί να λάβει μέρος στον ένοπλο αγώνα για την ελευθερία και να καταταγεί στον Ιερό Λόχο⁹. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η εκπαίδευση που λαμβάνει ο ήρωας, συμβάλλει στη εξέλιξή του σε έναν ένθερμο πατριώτη, που δεν εγκαταλείπει ποτέ το όνειρό του να δει την πατρίδα του ελεύθερη.

Στο ιστορικό μυθιστόρημα «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*», η εκπαίδευση αποτελεί περισσότερο στοιχείο ενοποίησης του ελληνικού πληθυσμού, ενώ συγχρόνως έχει τον ρόλο της εθνικής αφύπνισης και κινητοποίησης της νέας γενιάς¹⁰. Επιπλέον, κρίνεται σημαντικό να αναφέρουμε, πως σε αντίθεση με τα δυο πρώτα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στο έργο «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*», όπως και σε πολλά ιστορικά της διηγήματα¹¹, η εκπαίδευση δεν αποτελεί προνόμιο μόνο των αγοριών, αλλά όλων ανεξαιρέτως των μελών της οικογένειας. Έτσι, στο ανωτέρω μυθιστόρημα, παρακολουθούμε την ακαδημαϊκή πορεία και πρόοδο όχι μόνο του Στέλιου, αλλά και της Ξανθής και των μικρότερων κοριτσιών της οικογένειας¹². Οι ευκαιρίες αυτές για πρόσβαση στην εκπαίδευση δικαιολογούνται από το ανώτερο πολιτιστικό και πνευματικό υπόβαθρο της ελληνικής κοινότητας στη Σμύρνη¹³.

Γαζής και ο Γεώργιος Γεννάδιος δίδαξαν σε σχολές της Γαλλίας αλλά και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια και την πρόοδο των ελληνικών γραμμάτων, με απώτερο στόχο την ανάληψη ενός εθνικού αγώνα και την αποτίναξη του τούρκικου ζυγού. Βλέπε σχετικά Μαλαφάντης Κ. Δ. (2001), *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, ό.π., σσ.45-50 και Αργυροπούλου, Δ. Ρωξάνη (2003), *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του 18^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών, σσ.23-27 και σσ.88-101.

⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.17-22.

⁸ Στο ίδιο, σ. 21.

⁹ Στο ίδιο, σσ. 29-31. Η πύρινη ομιλία του Γ. Γεννάδιου είναι εκείνη που παρακινεί τον ήρωα, αλλά και εκατοντάδες συμφοιτητές του να συμμετέχουν στον Αγώνα για την απελευθέρωση της πατρίδας.

¹⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 66. Ο Στέλιος, ο μεγαλύτερος γιος της πολυμελούς οικογένειας με την οποία συνδέεται ο Θόδωρος, φοιτά με υποτροφία στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, χάρη στην γενναιόδωρη παρέμβαση του Χρυσόστομου, του φωτισμένου Δεσπότη της Σμύρνης, που κηρύττει στο ποίμνιό του ότι «*το Γένος έχει ανάγκη από σπουδαγμένους, ας είναι και φτωχοί*».

¹¹ Βλέπε διηγήματα «*Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά*» (σσ.29-32) και «*Σκύλος και παιδί*» (σσ.55-67), της συλλογής διηγημάτων της συγγραφέως : *Μνήμες της Σμύρνης*.

¹² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 65 και σσ.92-93. Είναι αξιοσημείωτο πως οι γονείς των κοριτσιών στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα θεωρούν την εκπαίδευση δικαίωμα όλων ανεξαρτήτως των μελών της οικογένειας, ανεξαρτήτως φύλου.

¹³ Στο ίδιο, σ. 93. Ο Θόδωρος, αναλογιζόμενος το ανώτερο μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο της Σμύρνης, ομολογεί πως είναι «*μέρα με τη νύχτα με την Αθήνα*».

Μέσα από τα έργα της συγγραφέως βλέπουμε και τις δυνατότητες που έχουν τα παιδιά και οι νέοι σε κάθε εποχή για να σπουδάσουν. Στην προεπαναστατική Ελλάδα, η εκπαίδευση παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις¹⁴ και απευθύνεται κυρίως στα αγόρια. Τεράστιες είναι οι δυσκολίες και στην εποχή του Μακεδονικού Αγώνα, με την ελληνική εκπαίδευση και γλώσσα να βρίσκονται υπό διωγμό¹⁵. Οι εκπαιδευτικές συνθήκες, είναι φανερά βελτιωμένες στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, όμως, η εκπαίδευση φαίνεται να εξακολουθεί να είναι προνόμιο κυρίως των αγοριών¹⁶. Τέλος, οι περισσότεροι νέοι που επιδιώκουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους, επιλέγουν συνήθως πανεπιστήμια του εξωτερικού¹⁷.

Αντίθετα, στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, που εκφράζουν έντονους κοινωνικούς προβληματισμούς και τοποθετούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα, η εκπαίδευση παύει να είναι προνόμιο μόνο των αντρών¹⁸. Έτσι, βλέπουμε τις μαθητικές τάξεις της συγγραφέως να απαρτίζονται ισάριθμα από αγόρια και κορίτσια, που διψούν εξίσου για μάθηση¹⁹. Η ίδια ισότητα στις εκπαιδευτικές ευκαιρίες επεκτείνεται και στην πρόσβαση των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση,

¹⁴ Χαρακτηριστικά βλέπε τα έργα «Ρήγας Φεραίος: Ο τροβαδούρος της λευτεριάς» και «Στις ρίζες της λευτεριάς».

¹⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώπτας*, ό.π., σσ. 30-31, 70-72, 84, 95-99, όπου η συγγραφέας με ρεαλισμό παρουσιάζει τις καταστροφές σχολείων, τις δολοφονίες Ελλήνων εκπαιδευτικών, αλλά και το συστηματικό σχέδιο εκβουλγαρισμού των ελληνόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας. Την πιστή αναπαράσταση των συνθηκών της εποχής του Μακεδονικού Αγώνα υπογραμμίζει και η Φωτεινή Κυριάκου στη μελέτη της: *Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη*, ό.π., σσ. 81-86. Η ερευνήτρια σχολιάζει πως η Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατορθώνει να αποδώσει όχι μόνο τα ιστορικά γεγονότα, που αποτελούν και τον ιστό του λογοτεχνικού έργου, αλλά και το αυθεντικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτά διαδραματίστηκαν.

¹⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 87-88, 93. Ο Θόδωρος εντυπωσιάζεται και εκπλήσσεται από τις ευκαιρίες για μόρφωση που έχουν τα κορίτσια στη Σμύρνη. Αυτή η έκπληξη υποδηλώνει τις διαφορετικές εκπαιδευτικές ευκαιρίες, που διέθεταν άντρες και γυναίκες στην Ελλάδα εκείνη την εποχή.

¹⁷ Ο Λευτέρης (*Ο μικρός Μπουρλοτιέρης*) σπουδάζει δάσκαλος στην Πάδοβα της Ιταλίας και ο Κωνσταντίνος (*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*) φοιτά στο Βουκουρέστι, στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, όπου η οικονομική και πνευματική άνθηση του ελληνικού στοιχείου είχαν δημιουργήσει πρόσφορο έδαφος για τις ιδέες του Διαφωτισμού. Ο Θόδωρος (*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*), που σπουδάζει σε πανεπιστήμιο της Αθήνας, ζει και δρα σε μεταγενέστερη εποχή (20^{ος} αιώνας).

¹⁸ Σχετικά με τη νεοελληνική λογοτεχνία ως πηγή πληροφοριών για τις εκπαιδευτικές συνθήκες, που επικρατούσαν στην Ελλάδα σε παλαιότερες εποχές βλέπε Μαλαφάντης Κ.Δ. (2005), κεφ.: «Η νεοελληνική λογοτεχνία ως πηγή της ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης», *Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*, τόμ. 2ος, ό.π., σσ. 101-125.

¹⁹ Βλέπε τα μυθιστορήματα «Εμένα με νοιάζει», «Τέλος δεν έχει η αγάπη», «Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί», «Πριν από το τέρμα» και «Οι φρουροί του παραδείσου».

με τους γυναικείους χαρακτήρες να διεκδικούν μέσα στο έργο της συγγραφέως επάξια θέσεις σε ελληνικά²⁰ και ξένα πανεπιστήμια²¹.

Αυτό το άνοιγμα των ευκαιριών στη μόρφωση, που παρατηρούμε στα πιο πρόσφατα έργα της συγγραφέως, αντικατοπτρίζει τη σημαντική πρόοδο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, την εφαρμογή σύγχρονων παιδαγωγικών θεωριών, αλλά και επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις²². Πράγματι στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, που τοποθετούνται στη μεταπολεμική Ελλάδα, η εκπαίδευση είναι ένα αγαθό, στο οποίο έχουν πρόσβαση ακόμα και οι ήρωες των πιο φτωχών οικονομικών στρωμάτων, κάτι που δεν είναι αυτονόητο για τους ήρωες που ζουν σε παλαιότερες εποχές²³. Αυτό, όμως, δε σημαίνει πως στα μυθιστορήματα της συγγραφέως, που διαδραματίζονται στα μέσα ή στα τέλη του 20^{ού} αιώνα, απουσιάζουν οι αιτίες που παρεμποδίζουν τη σχολική ή πανεπιστημιακή φοίτηση των ηρώων²⁴. Η φτώχεια, η απουσία υλικοτεχνικής υποδομής και οι δύσκολες συνθήκες ζωής²⁵, δυσχεραίνουν σημαντικά τις μορφωτικές προσπάθειες των παιδιών και έφηβων ηρώων να συνεχίσουν ή να ολοκληρώσουν την εκπαιδευτική τους πορεία²⁶.

²⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 69-70, 107-108, η Ελένη, συμμαθήτρια της πρωταγωνιστικής τριάδας, σπουδάζει στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

²¹ Βλέπε το μυθιστόρημα *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*, ό.π., σσ. 181-185, όπου βλέπουμε νεαρές Ελληνίδες να φοιτούν σε πανεπιστήμια της Κολωνίας.

²² Σχετικά με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '60, βλέπε Ματθαίου Δημήτρης (2007), *Συγκριτική σπουδή της εκπαίδευσης*, έκδ. 2^η, Αθήνα: Εργαστήριο Συγκριτικής Παιδαγωγικής, Διεθνούς Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Επικοινωνίας, σσ. 127-133.

²³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1984), *Ρήγας Φεραίος: Ο τροβαδούρος της λευτεριάς*, ό.π., σ. 12 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ.19. Στα ανωτέρω λογοτεχνικά έργα, οι φίλοι των κεντρικών μυθιστορηματικών χαρακτήρων συναντούν σημαντικές δυσκολίες στη σχολική τους φοίτηση. Τα μυθιστορήματα αυτά προσεγγίζουν την εκπαίδευση σε δυο διαφορετικές ιστορικές περιόδους (τουρκοκρατία και Ελλάδα των αρχών του 20^{ού} αιώνα), κατά τις οποίες, όμως τα παιδιά και οι νέοι των κατώτερων οικονομικών στρωμάτων δυσκολεύονταν ή και αποκλείονταν από την εκπαίδευση.

²⁴ Πρόκειται για τα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, με τα οποία η συγγραφέας ασχολείται κυρίως από τη δεκαετία του '80 και έπειτα.

²⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ. 41: «Κι ο Βαγγέλης έβλεπε τον εαυτό του. Είδε να ξεκινά για το σχολείο, να βγάζει τα παπούτσια του να μη λιώσουν, να δένει το ένα με το άλλο να μη χαθούν, να τα πετάει όπως είναι δεμένα στον ώμο του. Να περπατάει μέσα σε χιονιάδες, μακριά βλέπεις το σχολείο, τελειωμό ο δρόμος να μην έχει...». Βλέπε και το μυθιστόρημα *«Πριν από το τέρμα»*, όπου η συγγραφέας, αποτυπώνει το γκρέμισμα των προσδοκιών ενός νέου, που αδυνατεί να σπουδάσει στην επαρχία, λόγω χαμηλού οικογενειακού εισοδήματος: «[...] πόσα παιδιά, χιλιάδες παιδιά, δεν παίζουν, αυτός έσπασε στο διάβασμα και δεν μπόρεσε. Κι όταν όλα τα παιδιά που πέτυχαν χοροπήδαγαν, αυτός μάτωνε, γιατί το ήξερε πως όνειρο άπιαστο ήταν η Κομοτηνή» (*Πριν από το τέρμα*, ό.π. σσ. 110-111).

²⁶ Ο Βαγγέλης στο κοινωνικό μυθιστόρημα *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*, φεύγει από τον τόπο του, για να δουλέψει στα εργοστάσια της Γερμανίας. Επίσης, στο μυθιστόρημα *«Εμένα με νοιάζει»*, η συγγραφέας παρουσιάζει την περίπτωση του Γιώργη, ενός παιδιού της Ε' τάξης, που παραμελεί το σχολείο, επειδή εργάζεται στο τοπικό εργοστάσιο (βλέπε μυθιστόρημα: *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.88-90). Ακόμα και στο κοινωνικό μυθιστόρημα *«Πριν από το τέρμα»*, με τα διαχρονικά και τρομακτικά επίκαιρα μηνύματά του, οι τρεις έφηβοι ήρωες (Λευτέρης, Γιάννης και Γιώργης) παραμελούν ή εγκαταλείπουν

Το πιο σημαντικό, όμως, είναι πως στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη η εκπαίδευση πλέον θεωρείται μια σημαντική επένδυση για το μέλλον και αντιμετωπίζεται ως η μοναδική διέξοδος από μια ζωή στερήσεων και δυσκολιών, ως ένα όπλο των νεαρών ηρώων στον δύσκολο αγώνα της ζωής. Έτσι, η μάνα, τονίζει με πόνο στον έφηβο πρωταγωνιστή: «φουκαρά μου, εδώ που είμαστε μόνο τα γράμματα μπορεί να σε γλιτώσουν. Να τελειώσεις το σχολείο με το καλό, ο πρόεδρος μας έλεγε τις προάλλες πως θα φάει τα σίδερα να σου βρει μια θεσούλα, μήνας μπαίνει μήνας βγαίνει, να τρέχει ο μιστός, να ποδευτείς, να γίνεις κύριος με γραβάτα, να φύγεις από δω, να δεις Θεού πρόσωπο»²⁷. Τις ίδιες απόψεις μοιράζονται και άλλοι χαρακτήρες στο έργο της συγγραφέως, οι οποίοι στηρίζονται στις ευκαιρίες που τους παρέχει η εκπαίδευση, όχι μόνο για μόρφωση, αλλά και για επαγγελματική ή οικονομική αποκατάσταση²⁸.

Στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη σημαντική είναι και η ανθρωπιστική διάσταση της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση και η αγωγή στα κείμενα της συγγραφέως έχουν έναν ηθικό και βαθιά ανθρωπιστικό χαρακτήρα²⁹. Ο Ι. Μητροφάνης, σχολιάζει πως η συγγραφέας, ανανεώνει την παραδοσιακή έννοια της αγωγής και την ταυτίζει με την ηθική εξύψωση του Έλληνα, αλλά και του Ανθρώπου. Ο ερευνητής αναφέρεται κυρίως στα ιστορικά αφηγήματα της συγγραφέως. Μέσα από την έρευνα, όμως, παρατηρήσαμε πως αυτή η διάσταση της εκπαίδευσης, αφορά και τα κοινωνικά μυθιστορήματα της συγγραφέως. Έτσι, στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, χάρη στην εκπαίδευση, οι ήρωες έρχονται σε επαφή με ανώτερες αξίες και ιδανικά, που τους συντροφεύουν σε κάθε τους βήμα και τους μεταβάλλουν σε φιλότιμους και ευσυνειδητους πολίτες.

Αυτή η ηθικοπλαστική δύναμη της εκπαίδευσης, η οποία επιτελεί σπουδαίο παιδαγωγικό, κοινωνικοποιητικό ρόλο, παρατηρείται πολύ πιο έντονα στα πιο πρόσφατα συγγραφικά δείγματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη³⁰. Σ' αυτά τα έργα,

τις πανεπιστημιακές τους σπουδές, παρασυρμένοι από ευκαιρίες εύκολου πλουτισμού (βλέπε «Πριν από το τέρμα», ό.π., σσ. 81-82 και σ.106.

²⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ. 41.

²⁸ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι μητρικοί χαρακτήρες στο μυθιστόρημα «Πριν από το τέρμα», αλλά και η θεία του μικρού Γιώργη στο μυθιστόρημα «Εμένα με νοιάζει», η οποία επιθυμεί το καλύτερο για το παιδί, που μεγαλώνει σαν να ήταν δικό της. Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ. 88: «Ερημο και σκοτεινό είναι σε τούτη τη γη [...] Να μάθει πέντε γράμματα, να ξεστραβωθεί το ορφανό. Εγώ θα του σταθώ, να γίνει άνθρωπος μια μέρα»

²⁹ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (2001), *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980 : Τα πρόσωπα και τα προσώπια*, ό.π., σσ.248-250.

³⁰ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα μυθιστορήματα «Εμένα με νοιάζει», «Τέλος δεν έχει η αγάπη», «Πριν από το τέρμα», «Οι φρουροί του παραδείσου», στα οποία η εκπαίδευση δίνει έμφαση

τα παιδιά και οι έφηβοι, μαθαίνουν τη σημασία της αγάπης, της ειρήνης, αλλά και της προσφοράς στον συνάνθρωπο και στο κοινωνικό σύνολο. Επίσης, μέσω της εκπαίδευσης, οι ήρωες γνωρίζουν τον σεβασμό, την αλληλεγγύη και την ανιδιοτελή προσφορά, αναπτύσσοντας, συγχρόνως, έντονη κοινωνική και ακτιβιστική δράση³¹. Παράλληλα, οι ήρωες διδάσκονται τις αξίες της ευγενούς άμιλλας και της έντιμης προσπάθειας, τις οποίες προσπαθούν να εφαρμόσουν και στην καθημερινή τους ζωή³².

Από τα παραπάνω προκύπτει πως η εκπαίδευση, συμβάλλει στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των ηρώων της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, καθοδηγώντας και κατευθύνοντας τα παιδιά και τους νέους στο ταξίδι της ζωής. Η παρουσία της είναι πολύ σημαντική για την καλλιέργεια της εθνικής, αλλά και της κοινωνικής συνείδησης των ηρώων, καθώς τους προετοιμάζει για την ένταξή τους στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, βοηθώντας τους, συγχρόνως να αποκτήσουν απαραίτητες δεξιότητες και σημαντικές αρχές, που θα τους καταστήσουν ενεργούς και υπεύθυνους πολίτες. Η εκπαίδευση, λειτουργώντας άλλοτε ως πυλώνας του ελληνισμού και άλλοτε ως ένα παράθυρο σε μια καλύτερη ζωή, αποτελεί ένα βασικό δικαίωμα των παιδιών και των νέων στο έργο της συγγραφέως, ένα δικαίωμα για το οποίο οι ήρωες αγωνίζονται σε κάθε κοινωνία και εποχή.

στην ηθική καλλιέργεια των μαθητών, με σκοπό την ομαλή τους ένταξη στο κοινωνικό σύνολο και τη διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών.

³¹ Βλέπε μυθιστορήματα *«Εμένα με νοιάζει»*, *«Τέλος δεν έχει η αγάπη»*, *«Οι φρουροί του παραδείσου»*.

³² Βλέπε τα μυθιστορήματα *«Πριν από το τέρμα»* και *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*.

5.2. Ο δάσκαλος και ο ρόλος του στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη οι δάσκαλοι είναι τα άτομα που με τη ζωή και το έργο τους καθοδηγούν και εμπνέουν τους νεαρούς ήρωες, επηρεάζοντας σημαντικά τις αποφάσεις και την πορεία τους. Οι χαρακτήρες αυτοί εμφανίζονται και δρουν τόσο εντός της σχολικής τάξης, όσο και σε χώρους έξω από αυτήν. Έτσι, στο έργο της συγγραφέως, συναντάμε δασκάλους που εργάζονται στη δημόσια εκπαίδευση και κινούνται στα πλαίσια του σχολικού χώρου. Συγχρόνως, σε άλλα έργα της συγγραφέως, κυρίως σε εκείνα που τοποθετούνται στο ιστορικό παρελθόν, τα πρόσωπα που λειτουργούν ως δάσκαλοι για τα παιδιά και τους έφηβους ήρωες, είναι προσωπικότητες της νεότερης ελληνικής ιστορίας ή εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Κωνσταντίνου στο ιστορικό μυθιστόρημα *«Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα»*, όπου ο πρωταγωνιστής, ωριμάζει κοντά σε ηρωικές μορφές του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα, ενώ συγχρόνως, έρχεται σε επαφή και με σπουδαίους διαφωτιστές³³. Ο Κωνσταντίνος, έχοντας πάει για σπουδές στο Βουκουρέστι, βρίσκεται στη σχολή που διδάσκει ο Γ. Γεννάδιος και συγκλονίζεται από το πάθος και την αφοσίωση, που τρέφει ο διαφωτιστής για τον υπόδουλο ελληνισμό³⁴. Στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τα λόγια του Γ. Γεννάδιου έχουν τη δύναμη και την ένταση ενός θρησκευτικού κηρύγματος, καθώς παρουσιάζουν με γλαφυρότητα όχι μόνο την ένδοξη ιστορική παράδοση του ελληνισμού, αλλά και την τραγική θέση, στην οποία έχει περιπέσει το γένος στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Με παραστατικότητα, ζωντάνια και πηγαίο ενθουσιασμό, ο δάσκαλος του γένους μεταδίδει στον ήρωά μας τη λατρεία του για την πατρίδα, ξυπνώντας μέσα του την επιθυμία του αγώνα³⁵.

Μεγάλος «δάσκαλος», με την έννοια του συμβούλου και του συμπαραστάτη, είναι, επίσης, για τον Κωνσταντίνο, και ο πρίγκιπας Αλέξανδρος Υψηλάντης. Η ιστορική προσωπικότητα, που ηγείται της επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, καθοδηγεί τον νεαρό ήρωα, τονίζοντάς του τη σημασία της αξιοκρατίας,

³³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.17-22.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 30. Ο Κωνσταντίνος: «παρασύρθηκε από τα λόγια του σοφού. Έλεγε ο Γεννάδιος, και εκεί μπροστά στον Κωνσταντίνο ήρθε και στήθηκε όλη η δόξα της Ελλάδας, της Αθήνας η Λαμπράδα».

³⁵ Στο ίδιο, σσ. 30-31. Η συγγραφέας παρουσιάζει τα συναισθήματα του ήρωα, ο οποίος ορκίζεται να αγωνιστεί για την απελευθέρωση της σκλαβωμένης Ελλάδας.

της ταπεινοφροσύνης και της αξιοπρέπειας³⁶. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο νεαρός πρωταγωνιστής παραδειγματίζεται από τις προσωπικές θυσίες του αγωνιστή, ακολουθώντας πιστά το παράδειγμα του δασκάλου του στη δική του ζωή³⁷.

Κατά παρόμοιο τρόπο και ο έφηβος Λευτέρης (*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*) βρίσκει έναν δάσκαλο στο πρόσωπο του Αντρέα Μιαούλη. Πράγματι, η στενή επαφή του έφηβου ήρωα με τον καπετάνιο της Επανάστασης, διευρύνει τους ορίζοντες του νέου αλλά και τον τρόπο σκέψης του³⁸. Ο Μιαούλης σε κάθε συνάντησή του με τον ήρωα, δεν παραλείπει να του τονίσει την αξία της εθνικής ελευθερίας, αλλά και τη σπουδαιότητα της μόρφωσης και της ατομικής αξιοπρέπειας³⁹. Έτσι, ο νεαρός Λευτέρης, εν καιρώ πολέμου, διδάσκεται από τον μεγάλο ναύαρχο όχι μόνο τη σημασία της ανιδιοτελούς προσφοράς σε έναν ανώτερο σκοπό, αλλά και τη σπουδαιότητα της ειρήνης και της ομόνοιας για την πρόοδο του ατόμου, αλλά και του Γένους⁴⁰.

Ο Μιαούλης, στο ανωτέρω μυθιστόρημα σκιαγραφείται ως ένας ηλικιωμένος, αλλά ικανότατος πολεμικός ηγέτης. Οι εξαιρετικές του ικανότητες αναδεικνύονται τόσο κατά τη διάρκεια των ναυτικών επιχειρήσεων, όσο και σε κρίσιμες περιόδους της Επανάστασης, που ο Αγώνας κινδυνεύει από τις έριδες και τη διχόνοια. Ο λόγος του περί «ανδρείας» και «ηθικής» στους άλλους Υδραίους καπετάνιους και ναύτες σκιαγραφεί το πορτραίτο του Έλληνα αγωνιστή: *«Θα μάθουν καπετάν Γιακουμή! Φαμίλια, παιδιά, καράβια, πλούτια όλα τα δώσαμε[...]. Τι είναι αυτά μπροστά σε αυτό που πάμε να φτιάξουμε; Μα πρέπει και κάτι άλλο να δώσουμε καπετάνιε: το φιλότιμο το άτιμο, τον εγωισμό μας. Κι όποιος νομίζει καπετάν Γιακουμή[...]. Κανέναν δεν πήραμε με το ζόρι⁴¹»*. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Αντρέας Μιαούλης με ειλικρίνεια και

³⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.43-44.

³⁷ Στο ίδιο μυθιστόρημα: Ο νεαρός Κωνσταντίνος εμπνέεται από τις θυσίες που έχει κάνει ο Υψηλάντης για τον Αγώνα (σ.48). Συγκινείται παρατηρώντας το κουράγιο και το θάρρος, που δείχνει ο πρίγκιπας μπροστά στην ήττα (σ.56) και μαθαίνει να βρίσκει ελπίδα και αισιοδοξία ακόμα και στις πιο δύσκολες στιγμές.

³⁸ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (2001), *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980 : Τα πρόσωπα και τα προσώπια*, ό.π. σσ.248-250. Ο ερευνητής σχολιάζει τη σημασία που έχει η επαφή του ήρωα με τον ναύαρχο της επανάστασης, υπογραμμίζοντας τη σχέση δασκάλου-μαθητή που δημιουργείται ανάμεσά τους. Ο μελετητής των έργων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη εστιάζει στη συμβολή αυτού του δεσμού στην ολόπλευρη καλλιέργεια και την αγωγή του ήρωα.

³⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ.99: *Έμειναν αμίλητοι για λίγο και ύστερα ο Μιαούλης συνέχισε: Αυτός ο αγώνας θα τελειώσει κάποτε, παιδί μου. Μα ο άλλος θα εξακολουθάει πάντα... - Ποιος άλλος; παραξευένθηκε ο μικρός. - Ο αγώνας για το μέσα μας. Να, αυτόν, τον εαυτό μας πρέπει να κερδίσουμε! Σε μία λεύτερη πατρίδα η σκλαβιά δεν έχει τόπο. Και ο Τούρκος είναι καλύτερη σκλαβιά μπροστά στη σκοτεινιασμένη ψυχή· και σκλαβιά που φαίνεται και πολεμιέται...»*.

⁴⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ. 203.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 73.

δυναμισμό, διδάσκει στον νεαρό ήρωα, μέσα από το προσωπικό του παράδειγμα, την ανιδιοτελή προσφορά και την αυτοθυσία για τη σωτηρία της πατρίδας. Έτσι, ο αγωνιστής της Επανάστασης και δάσκαλος του Λευτέρη, εξυψώνεται σε σύμβολο της ελευθερίας και της αδάμαστης ελληνικής ψυχής⁴².

Ανάμεσα στον νεαρό πρωταγωνιστή και στον ήρωα της επανάστασης, υφαίνεται μια ειλικρινής σχέση αμοιβαίας συμπάθειας και θαυμασμού. Τα λόγια και οι ενέργειες του καπετάνιου της επανάστασης ριζώνουν μέσα στην ψυχή του ήρωα⁴³, ο οποίος εξελίσσεται σε ένα δυναμικό και υπεύθυνο άτομο, έτοιμο να παλέψει για τις αρχές του και την πατρίδα του⁴⁴. Παρόμοια και στο ιστορικό μυθιστόρημα «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός» η επαφή του Θόδωρου με τον στρατηγό Πλαστήρα, παρά τη σχετικά μικρή της διάρκεια⁴⁵, καθορίζει τη ζωή και τη μοίρα του μυθιστορηματικού ήρωα, του Θοδωρή, ο οποίος καλείται να επιστρέψει στην Ελλάδα με την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου⁴⁶. Κατά τη διάρκεια της υποχώρησης του ελληνικού στρατού από τη Μ. Ασία, ο νεαρός φαντάρος συναντά και βοηθά τον Έλληνα στρατηγό, στην εκκένωση των ελληνικών χωριών στα παράλια της Μ. Ασίας⁴⁷. Ο στρατηγός, ως άλλος Ξενοφώντας, μέσα από αμέτρητους κινδύνους και ταλαιπωρίες, οδηγεί και εκείνος το στράτευμά του από τα βάθη της Μ. Ασίας στη θάλασσα, κρατώντας ζωντανή την ελπίδα του ελληνισμού⁴⁸. Ο Ν. Πλαστήρας, μεταδίδει στον ψυχικά καταρρακωμένο Θόδωρο τη σοφία του από τις εμπειρίες του στη Μικρασιατική Εκστρατεία, ενώ συγχρόνως, κατορθώνει να τον εμψυχώσει,

⁴² Μητροφάνης Ιωάννης Α (1997), *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π. σσ.138-142. Ο ερευνητής υπογραμμίζει τη συμβολή του ναυάρχου στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του ήρωα.

⁴³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ. 177-178, 201- 202 και 204.

⁴⁴ Στο ίδιο, σσ .197-198.

⁴⁵ Στα μυθιστορήματα «Ο μικρός μπουρλοτιέρης» και «Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα», η επαφή του ήρωα με τον αγωνιστή, που λειτουργεί ως παράδειγμα και πρότυπο μίμησης, είναι μακροχρόνια, αλλά σημαδεύεται, εξίσου, από τις τρέχουσες ιστορικές εξελίξεις, όπως και η σχέση του Θόδωρου με τον στρατηγό Πλαστήρα.

⁴⁶ Η Φ. Κυριάκου στη μελέτη της, σχολιάζει τη δράση του ιστορικού αυτού προσώπου, που με την εμφάνισή του προσδίδει ρεαλισμό στην αφήγηση. Συγχρόνως, υποστηρίζει πως η παρουσία των ιστορικών προσώπων μέσα στο μυθιστόρημα και γενικότερα μέσα στα ιστορικά αφηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, συμβάλλει καθοριστικά στην πιστή απόδοση του ιστορικού πλαισίου και στην τεκμηρίωση των ιστορικών γεγονότων που περιβάλλουν τα μυθοπλαστικά πρόσωπα (Θόδωρος, Κώστας, Ξανθή, Αλής). Βλ. Κυριάκου Φ. (2017), ό.π., σσ. 103-104.

⁴⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 151-158.

⁴⁸ Κυριάκου Φ. (2017), ό.π., σ. 104. Η συγγραφέας σκόπιμα επιχειρεί τον παραλληλισμό αυτό, για να παρουσιάσει τη συνέχεια αλλά και τις περιπέτειες του ελληνισμού στη Μ. Ασία.

τονίζοντάς του τη σημασία της αδερφοσύνης, της ομόνοιας και της συνεννόησης, για την πρόοδο του έθνους⁴⁹.

Στις μυθιστορηματικές βιογραφίες της συγγραφέως, οι δάσκαλοι είναι συνήθως ανώνυμοι κληρικοί⁵⁰ ή απλοί πολίτες⁵¹ που αγωνίζονται για τη μόρφωση της νέας γενιάς κάτω από αντίξοες συνθήκες (τουρκοκρατία, πόλεμος, φτώχεια, βία, τεράστιες ελλείψεις σε υλικοτεχνική υποδομή). Σε κάθε περίπτωση, όμως, πρόκειται για ένθερμους πατριώτες, που μέσω της διδασκαλίας τους επιδιώκουν να αφυπνίσουν την εθνική συνείδηση των μαθητών τους και να τους ευαισθητοποιήσουν απέναντι στα δεινά και στους εξευτελισμούς της δουλείας⁵². Βέβαια, μέσα στα ιστορικά αφηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη δεν απουσιάζουν και παραδείγματα αρκετά αυστηρών και αυταρχικών δασκάλων, που πιστεύουν ειλικρινά πως μόνο με σκληρές μεθόδους θα καταφέρουν να επιβληθούν και να μορφώσουν τους μαθητές τους: *«(ο δάσκαλος), κρυφοκοίταζε τις κοκκινισμένες παλάμες από τους ξυλοδαρμούς και ένιωσε ένα τσίμπημα στην καρδιά του. Κάνω καλά Θεέ μου; Αυτό είναι το καθήκον μου. Να τους μάθω γράμματα. Και πώς θα ξεφύγουμε από την σκλαβιά αν μείνουμε αγράμματοι; [...] Με έναν βαθύ αναστεναγμό, ο Ιερόθεος πήρε τη βίτσα από την έδρα και προχώρησε προς την έξοδο»*⁵³. Ανεξάρτητα, πάντως, από τις παιδαγωγικές μεθόδους που εφαρμόζουν, οι δάσκαλοι, πάντοτε προσπαθούν να κινητοποιήσουν τους μαθητές τους στον αγώνα για την ελευθερία⁵⁴.

⁴⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 159-164.

⁵⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ., (1984), *Ρήγας Φεραίος: Ο τροβαδούρος της λευτεριάς*, Αθήνα : Αποστολική Διακονία, σ. 10.

⁵¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώττας*, ό.π., σσ. 30, 104-106, όπου παρακολουθούμε τις προσπάθειες του δασκάλου και συγχωριανού του Καπετάν Κώττα να καλλιεργήσει στους μαθητές του την ελληνική συνείδηση, πολεμώντας τη βουλγαρική προπαγάνδα, την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα.

⁵² Στο ίδιο, σ.108 : Ο ανώνυμος δάσκαλος, μιλώντας για το εκπαιδευτικό του έργο αναφέρει : *«τους μαθαίνω ελληνικά να μιλάνε, να τραγουδάνε ελληνικά και προπαντός να σκέφτονται ελληνικά»*.

⁵³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2004), *Στις ρίζες της λευτεριάς*, ό.π., σ. 197-198, όπου η συγγραφέας με γλαφυρότητα και ρεαλισμό, φωτογραφίζει έναν αυστηρό και αμετακίνητο στις απόψεις του δάσκαλο, υπογραμμίζοντας συγχρόνως τον φόβο και την αποστροφή που προκαλούν οι βάνανυες πειθαρχικές μέθοδοι, στους μαθητές του. Αυτή, όμως, η σκληρότητα συμβαδίζει με την αυστηρότητα που γενικότερα κυριαρχούσε στην εκπαίδευση την εποχή εκείνη, καθώς βρισκόμαστε στην τουρκοκρατούμενη Σμύρνη του 18^{ου} αιώνα. Σχετικά με τη νεοελληνική λογοτεχνία ως πηγή πληροφοριών για τις σχέσεις δασκάλου-μαθητή, βλέπε Μαλαφάντης Κ.Δ. (2005), κεφ.: *«Η νεοελληνική λογοτεχνία ως πηγή της ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης»*, *Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*, τόμ. 2^{ος}, ό.π., σσ. 101-125.

⁵⁴ Γρηγοριάδου –Σουρέλη Γαλάτεια (1992, καλοκαίρι), *«Παπάδες και δάσκαλοι, μακεδονομάχοι»*, περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 26, σσ.105-107. Στο συγκεκριμένο άρθρο, η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη εξαιρεί τη σπουδαία συμβολή των ιερέων και των εκπαιδευτικών στον Μακεδονικό Αγώνα. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η Παιδεία και η Εκκλησία είναι οι δυο πυλώνες πάνω στους οποίους στηρίχτηκε ο Μακεδονικός Αγώνας, που κράτησαν άσβεστη τη φλόγα του ελληνισμού στη Μακεδονία στα ταραγμένα εκείνα χρόνια . Αξίζει επίσης να αναφέρουμε ότι, ενώ η γυναικεία παρουσία είναι σχετικά

Στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, που τοποθετούνται σε πιο σύγχρονο περιβάλλον, οι δάσκαλοι αγωνίζονται με την ίδια αγάπη και αφοσίωση που έχουν οι δάσκαλοι των ιστορικών της αφηγημάτων, για τη μόρφωση και την πρόοδο των μαθητών τους. Συγκεκριμένα, οι δάσκαλοι στα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι νέα άτομα, γεμάτα πάθος και ενθουσιασμό για το επάγγελμά τους, το οποίο και αντιμετωπίζουν ως λειτούργημα⁵⁵. Πρόκειται για ευσυνειδητούς και υπεύθυνους εκπαιδευτικούς της δημόσιας εκπαίδευσης, ως επί το πλείστον άντρες⁵⁶, που λειτουργούν περισσότερο ως εμπνευστές και σύντροφοι των μαθητών τους. Έτσι, οι δάσκαλοι κατορθώνουν να μεταβάλουν την μαθησιακή διαδικασία σε μια ευχάριστη περιπέτεια.

Παράλληλα, στα έργα αυτά, οι δάσκαλοι εναντιώνονται σε παρωχημένες παιδαγωγικές μεθόδους (υπερβολική αυστηρότητα, άσκηση σωματικής ή ψυχικής βίας στους μαθητές)⁵⁷, γεγονός που τους φέρνει πολλές φορές αντιμέτωπους όχι μόνο με τους συντηρητικούς και οπισθοδρομικούς συναδέλφους τους, αλλά και με την τοπική κοινωνία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων εκπαιδευτικών, αποτελούν οι προοδευτικοί δάσκαλοι των μυθιστορημάτων *«Εμένα με νοιάζει»*⁵⁸ και *«Παιχνίδι*

μικρή στον τομέα της εκπαίδευσης, μέσα στο έργο της συγγραφέως (οι δάσκαλοι στην πλειοψηφία τους είναι άντρες), η συγγραφέας, στο συγκεκριμένο άρθρο δε λησμονά τη σπουδαία συμβολή των γυναικών δασκάλων στον Μακεδονικό Αγώνα, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στις νεαρές εκπαιδευτικούς που αφιέρωσαν τη ζωή τους στην μόρφωση των παιδιών της Μακεδονίας. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη τονίζει τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι γυναίκες αυτές στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων, εκτελώντας το εκπαιδευτικό τους καθήκον με ευλάβεια και αξιοσημείωτη προσήλωση.

⁵⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, έκδ.30^η, Αθήνα: Πατάκης, σ.49. Ο δάσκαλος που συντροφεύει και καθοδηγεί τη μαθητική ομάδα του συγκεκριμένου μυθιστορήματος, αναφερόμενος στον παιδαγωγικό του ρόλο, υποστηρίζει με ενθουσιασμό πως : *«Δουλειά μου, χρέος μου και καθήκον μου είναι να διαπλάσω τα παιδιά, να τα κάνω καλύτερα, να τους φυτέψω την αγάπη στην ομορφιά, στα ιδανικά, στον άνθρωπο, να ξεριζώσω ό,τι ζιζάνιο υπάρχει, που πάει να πνίξει το καλό και το ωραίο»*. Το προοδευτικό πνεύμα και τις δημοκρατικές πρακτικές του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού σχολιάζει και η Νικολέτα Γκλιάου σε άρθρο της στο περιοδικό *Διαδρομές*. Βλέπε Γκλιάου Ν. (1995, χειμώνας), «Το πρόσωπο του δασκάλου στην ελληνική παιδική λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 40, σσ. 324-326.

⁵⁶ Εξαίρεση αποτελεί η ευγενική, προσιτή και ιδιαίτερα αγαπητή στους μαθητές της δασκάλα της Δευτέρας Δημοτικού, στο μυθιστόρημα *«Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί»*, η οποία κατορθώνει με τον ενθουσιασμό και το ενδιαφέρον της, να κερδίσει αμέσως τους μαθητές της (σσ. 16-18, σσ. 133-135).

⁵⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ. 18, 22-25. Ο Αλέξανδρος Δασκαλόπουλος, ο νεαρός δάσκαλος που με το προσωπικό του παράδειγμα φωτίζει τον δρόμο και τις επιλογές των μαθητών του, αρνείται να καταφύγει στη χειροδικία, και επιβάλλεται στους μαθητές του με το ανώτερό του ήθος και το ειλικρινές ενδιαφέρον του. Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα θα μπορούσαμε να πούμε πως ο χαρακτήρας του δασκάλου έχει την ίδια σχεδόν δύναμη με τα παιδιά-ήρωες του έργου. Η συγγραφέας παρουσιάζει πολλά από τα γεγονότα του μυθιστορήματος από την πλευρά του εκπαιδευτικού, εστιάζοντας κυρίως στις σχέσεις του με τους μαθητές του.

⁵⁸ Στο ίδιο, σσ. 26-28, 49-52, 73-79. Ο δάσκαλος, ζώντας στην ελληνική επαρχία της δεκαετίας του '70, βιώνει την αποδοκιμασία και την εχθρότητα της τοπικής κοινότητας και των οικονομικών παραγόντων του τόπου, όταν αποκαλύπτει το μέγεθος της περιβαλλοντικής μόλυνσης που απειλεί τους κατοίκους του χωριού και κυρίως τα παιδιά.

χωρίς κανόνες»⁵⁹, οι οποίοι με τις δημοκρατικές απόψεις και τα ανθρωπιστικά ιδανικά που προβάλλουν, συγκρούονται με το συντηρητικό κατεστημένο της εποχής τους⁶⁰, κερδίζοντας, όμως την εκτίμηση της μαθητικής κοινότητας. Αυτό το επιτυγχάνουν, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία σε βιωματικές μεθόδους μάθησης, που προϋποθέτουν την ενεργό εμπλοκή των μαθητών τους σε αυτές⁶¹. Για τον σκοπό αυτό οργανώνουν δράσεις που οξύνουν το κριτικό πνεύμα των παιδιών⁶², ενώ συγχρόνως καλλιεργούν τη φαντασία και τη δημιουργικότητά τους⁶³. Χάρη σε αυτές τις μεθόδους, οι μαθητές έρχονται σε άμεση επαφή με τα γνωστικά αντικείμενα. Επίσης, οι ήρωες μαθαίνουν να αξιολογούν τις πληροφορίες που δέχονται και διαμορφώνουν τις δικές τους απόψεις ως μελλοντικοί, υπεύθυνοι πολίτες⁶⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα παιδιά και οι νέοι, προετοιμάζονται για την είσοδό τους στην κοινωνία, ενώ συγχρόνως διδάσκονται αξίες και αρχές, που θα τους συντροφεύσουν, όχι μόνο στη μαθητική, αλλά και σε όλη τους τη ζωή.

⁵⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.133-134. Ο Αλέκος, ένας από τους συγκατοίκους του Βαγγέλη στην εργατική πολυκατοικία της Κολωνίας, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το επάγγελμα του δασκάλου, λόγω των κοινωνικών του πεποιθήσεων. Ως εκπαιδευτικός αγωνιζόταν για την προάσπιση της κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας, γεγονός που τον έθεσε στο στόχαστρο της συντηρητικής ελληνικής επαρχίας, στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1960. Χωρίς ο ίδιος να έχει εκφράσει κάποια πολιτική τοποθέτηση, χαρακτηρίστηκε ως κομμουνιστής, απολύθηκε και εκδιώχθηκε από τις αρχές. Έπειτα κατέφυγε στη Γερμανία ως εργάτης, για να συντηρήσει την οικογένειά του. Ο συγκεκριμένος ήρωας αποτελεί έναν δάσκαλο για τον νεαρό πρωταγωνιστή, καθώς τον βοηθά να επανεξετάσει τις επιλογές που έκανε στο παρελθόν και να δει με κριτική και πιο ώριμη ματιά τις συνέπειες αυτών των επιλογών (στο ίδιο, σσ.132-134 και σσ.161-163). Κατ' αυτόν τον τρόπο, η παρουσία του Αλέκου είναι καθοριστική για την επιστροφή του ήρωα στην Ελλάδα και στον δρόμο της μόρφωσης.

⁶⁰ Σε αυτά τα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη προβάλλεται ο δημοκρατικός τύπος δασκάλου, του οποίου κύρια χαρακτηριστικά είναι η ευγένεια, η ηρεμία, η κατανόηση, η αισιοδοξία και η φιλικότητα. Σχετικά με τον συγκεκριμένο τύπο εκπαιδευτικού βλέπε και Τσιπλητάρης Α.Φ. (2011), *Ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης*, Αθήνα: Διάδραση, σσ. 223-245.

⁶¹ Πρόκειται για μαθητοκεντρικές μεθόδους διδασκαλίας, που εστιάζουν στον ρόλο και τη συμμετοχή των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία. Σχετικά με αυτές τις μεθόδους διδασκαλίας βλέπε Ματσαγγούρας Η.Γ. (1998), *Η σχολική τάξη*, Αθήνα: Γρηγόρης, σσ. 416-421.

⁶² Οι δάσκαλοι στα κοινωνικά μυθιστορήματα «*Εμένα με νοιάζει*», «*Τέλος δεν έχει η αγάπη*» και «*Οι φρουροί του παραδείσου*» της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οργανώνουν εκδρομές στη φύση, προκειμένου να καταστήσουν παραστατική και ενδιαφέρουσα τη διδασκαλία του κύκλου της ζωής. Αυτές οι εξορμήσεις, δίνουν στους εκπαιδευτικούς την ευκαιρία να θίξουν στους μαθητές τους φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα, όπως είναι η μόλυνση του περιβάλλοντος. Συγχρόνως, ωθούν τους μαθητές τους, στην τοποθέτηση ερωτημάτων σχετικά με το μέλλον του πλανήτη και το μέγεθος της ατομικής ευθύνης.

⁶³ Στα μυθιστορήματα «*Εμένα με νοιάζει*», «*Τέλος δεν έχει η αγάπη*» και «*Οι φρουροί του παραδείσου*» οι μαθητές, με την καθοδήγηση και τη συμπαράσταση των δασκάλων τους, δημιουργούν μαθητικούς συνεταιρισμούς, που τους επιτρέπουν να ξεδιπλώσουν τα ταλέντα τους και να δημιουργήσουν στενούς δεσμούς με τους συνομήλικούς τους.

⁶⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ. 40: «*Ο Θανάσης έφυγε και τα λόγια του δασκάλου του κουδούνιζαν στ' αυτιά του. 'ΜΕ ΝΟΙΑΖΕΙ, αν καταστρέφεται ένα δέντρο! ΜΕ ΝΟΙΑΖΕΙ, αν θαμπώνει ένα βοτσαλάκι!'. Ε, λοιπόν, ο Θανάσης, ανακάλυψε πως κι αυτόν τον ΕΝΟΙΑΖΕ!*». Η μόλυνση του περιβάλλοντος είναι ένα θέμα που οι εκπαιδευτικοί προσεγγίζουν με εξαιρετική ευαισθησία, στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, κατορθώνοντας να κινητοποιήσουν τους μαθητές τους στην ανάληψη δράσεων για την προστασία του περιβάλλοντος.

Ταυτόχρονα, οι δάσκαλοι στα κοινωνικά έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη δίνουν ιδιαίτερη σημασία στη δημιουργία ενός θετικού και ευχάριστου ψυχολογικού κλίματος⁶⁵, καλλιεργώντας, ήδη από την αρχή της σχολικής χρονιάς, μια ζεστή σχέση εμπιστοσύνης και σεβασμού με τους μαθητές τους⁶⁶. Ειδικότερα στο μυθιστόρημα «*Εμένα με νοιάζει*», όπου η παρουσία του δασκάλου είναι καταλυτική για την εξέλιξη της δράσης, η συγγραφέας, σχολιάζοντας την όμορφη σχέση των μαθητών με τον δάσκαλό τους, αναφέρει πως με την πάροδο του χρόνου, τα παιδιά: «*είχαν τώρα αποκτήσει μιαν άλλη αίσθηση σεβασμού. Δεν φοβόνταν να μιλήσουν στον δάσκαλό τους, νιώθαν ελεύθερα κοντά του κι η καρδιά τους ήταν γεμάτη από αγάπη για τον 'κυρ Αλέκο*». *Κι αυτό πρώτη φορά το ένιωθαν*»⁶⁷. Έτσι, τα παιδιά στο έργο της συγγραφέως αισθάνονται ότι στο πρόσωπο του δασκάλου βρίσκουν έναν σύμβουλο και συμπαράστατη στις δυσκολίες της σχολικής ζωής και της καθημερινότητας⁶⁸.

Η εξασφάλιση μιας ευχάριστης μαθησιακής ατμόσφαιρας επιτυγχάνεται και μέσω του διαλόγου⁶⁹, στον οποίο ασκούνται οι μαθητές με την καθοδήγηση των δασκάλων τους, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει έλλειψη πειθαρχίας και ορίων στις μεταξύ τους σχέσεις⁷⁰. Στο ευχάριστο αυτό κλίμα συμβάλλει και η έντονη αίσθηση δικαιοσύνης και ισότητας που διακρίνει τους εκπαιδευτικούς. Πράγματι, στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι δάσκαλοι δεν κάνουν καμία διάκριση ανάμεσα στους μαθητές τους και συμπεριφέρονται σε όλους ανεξαιρέτως, με τον ίδιο σεβασμό και εκτίμηση. Έτσι, βλέπουμε τον δάσκαλο να δείχνει το ίδιο ενδιαφέρον στον Θανάση, τον γιο του εργοστασιάρχη και στα εγγόνια του μπάρμπα-Αντρέα, εργάτη του

⁶⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ. 24-25 - Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ.14, 67-68, 71-72 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Οι φρουροί του παραδείσου*, ό.π., σσ. 4-5, 7-9. Τη σπουδαιότητα του ψυχολογικού κλίματος της σχολικής υπογραμμίζει και ο καθηγητής Παιδαγωγικής Ηλίας Γ. Ματσαγγούρας στο έργο του: *Η σχολική τάξη*, ό.π., σσ. 157-160.

⁶⁶ Η ίδια η συγγραφέας, σε διήγημά της υποστηρίζει πως «*Το πρώτο μέλημα ενός καλού δασκάλου είναι να δημιουργήσει καλή επαφή με τους μαθητές του, σχέσεις συναισθηματικές. Αν οι μαθητές αποστρέφονται ή περιφρονούν τον δάσκαλό τους, δε θα κατορθώσει να τους μάθει πολλά πράγματα*». Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα «Ο πατέρας, το παιδί και η πειθαρχία» στη συλλογή διηγημάτων: *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ. 186.

⁶⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ.64 και σσ. 150-154, στο ίδιο μυθιστόρημα, όπου ο Γιώργης, ένα από τα παιδιά-ήρωες του μυθιστορήματος, διακινδυνεύει τη ζωή του, για να σώσει τον δάσκαλό από τις φλόγες της πυρκαγιάς.

⁶⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ. 99-104. Ο δάσκαλος είναι το άτομο στο οποίο τα παιδιά εμπιστεύονται τις ανησυχίες, αλλά και τους προβληματισμούς τους για τα θέματα που τα απασχολούν. Εκείνος, από την πλευρά του, αποδεικνύεται καλός ακροατής και συμπαράστατης των μαθητών του, στηρίζοντας τον Στέλιο στο δύσκολο διαζύγιο των γονιών του και βοηθώντας τον Φώτη να ξεπεράσει τη ζήλεια που αισθάνεται για τη νεογέννητη αδερφούλα του.

⁶⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.54-57.

⁷⁰ Στο ίδιο, ό.π., σ.56, σσ.133-135. Σχετικά με τις προϋποθέσεις που εξασφαλίζουν καλές σχέσεις ανάμεσα στον δάσκαλο και στους μαθητές του βλέπε Τσιπλητάρης Α.Φ. (2011), *Ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης*, ό.π., σ. 237-238 και Ματσαγγούρας Η.Γ. (1998), *Η σχολική τάξη*, ό.π., σσ. 194-201.

εργοστασίου⁷¹. Αυτή η δικαιοσύνη στη συμπεριφορά του δασκάλου χαρακτηρίζει και τον ανώνυμο, αλλά κάπως αυστηρό εκπαιδευτικό του μυθιστορήματος «*Τα δώδεκα φεγγάρια*»⁷², αλλά και τον πατέρα Ιωάννη, τον νεαρό ιερέα και δάσκαλο, που συντροφεύει τους ήρωες του μυθιστορήματος «*Οι φρουροί του παραδείσου*».

Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί πως στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι εκπαιδευτικοί δίνουν ιδιαίτερο βάρος στην καλλιέργεια στάσεων φιλιαναγνωσίας στους μαθητές τους, επιδιώκοντας να τους μεταδώσουν το προσωπικό τους ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία και το καλό βιβλίο⁷³. Πρωτίστως, μέσα στο έργο της συγγραφέως, οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί, λειτουργούν ως αναγνωστικά πρότυπα για τους μαθητές τους⁷⁴, παρωθώντας τους να διαβάζουν λογοτεχνικά βιβλία⁷⁵. Στηριζόμενοι πάντοτε στα ενδιαφέροντα και στις προτιμήσεις των μαθητών τους⁷⁶, προσπαθούν να τους φέρουν σε επαφή με σημαντικούς Έλληνες και ξένους λογοτέχνες⁷⁷, ενώ δε διστάζουν να αφηγηθούν στους μαθητές τους λαϊκά παραμύθια και ιστορίες από την ελληνική θρησκευτική παράδοση⁷⁸. Επίσης, οι δάσκαλοι οργανώνουν ποικίλες δράσεις φιλιαναγνωσίας, όπως δραστηριότητες δημιουργικής

⁷¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ. 34-40 και σσ. 131-133. Η ίδια ισότητα αφορά και στο φύλο των μαθητών, με τον εκπαιδευτικό να έχει τις ίδιες προσδοκίες από τα αγόρια και τα κορίτσια της τάξης του.

⁷² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, ό.π., σσ.32-33 και σσ. 89-92.

⁷³ Σχετικά με τη φιλιαναγνωσία, τη σπουδαιότητά της στα πλαίσια της σχολικής ζωής και τον ρόλο που μπορεί να επιτελέσει ο εκπαιδευτικός για την προώθησή της, βλέπε τις μελέτες Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2008), «Λογοτεχνία και Εκπαίδευση, Από τα στενά όρια μιας διδασκαλίας στην καλλιέργεια της φιλιαναγνωσίας», στο συλ. τόμο : *Φιλιαναγνωσία και σχολείο*, Κατσίκη-Γκίβαλου Α., Καλογήρου Τζ., Χαλκιαδάκη Α. (επιμ.), Αθήνα : Πατάκης, σσ. 27-34 -Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2013), «Η φιλιαναγνωσία και η αναγκαιότητα καλλιέργειάς της», στο συλ. τόμο *Καλλιερώντας τη φιλιαναγνωσία: πραγματικότητες και προοπτικές*, Κατσίκη –Γκίβαλου Α. και Πολίτης Δ. (επιμ.), Αθήνα :Διάδραση, σσ.42-46 και τον τόμο Κατσίκη-Γκίβαλου Άντα (2010), *Φιλολογικές διαδρομές Γ'*, έκδ. 2^η, Αθήνα: Πατάκης, σσ.214-222.

⁷⁴ Βλέπε και Μαλαφάντης Κ.Δ. (2005), *Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*, τόμ. 2^{ος}, Αθήνα: Γρηγόρης, σσ.15-72, το κεφάλαιο «Παιδαγωγικές πρακτικές για την προαγωγή της φιλιαναγνωσίας των παιδιών».

⁷⁵ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αλέξανδρου Δασκαλόπουλου, ο οποίος εντυπωσιάζει τον Θανάση με την πλούσια συλλογή λογοτεχνικών βιβλίων που διαθέτει. Ο εκπαιδευτικός παρακινεί τον μαθητή του και ήρωα του μυθιστορήματος να δανείζεται βιβλία από την προσωπική του συλλογή, όποτε το επιθυμεί (βλέπε μυθιστόρημα *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ.35-36).

⁷⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ. 114-115, όπου οι ίδιοι οι μαθητές εκφράζουν την προτίμησή τους προς την περιπέτεια, την επιστημονική φαντασία και το χιούμορ, ιδιαίτερα δημοφιλή αναγνωστικά θέματα στα παιδιά των μεγαλύτερων τάξεων του Δημοτικού. Σχετικά με τις αναγνωστικές προτιμήσεις των μαθητών, βλέπε και τη μελέτη: Μαλαφάντης Κ. Δ. (2005), *Το Παιδί και η Ανάγνωση: Στάσεις, Προτιμήσεις, Συνήθειες*, Αθήνα: Γρηγόρης, σσ. 114-119.

⁷⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), ο δάσκαλος διαβάζει στην τάξη ένα ποίημα του Γκαίτε (*Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ.68-69) και ο πατήρ Ιωάννης (*Οι φρουροί του παραδείσου*, ό.π., σ.8 και σ.29), διαβάζει στους μαθητές του ποιήματα του Οδυσσέα Ελύτη, που εξυμνούν τη φύση και τις ομορφιές της υπαίθρου.

⁷⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ.101-102, όπου ο δάσκαλος αφηγείται στους μαθητές του ένα κυπριακό παραμύθι για τη μητρική αγάπη. Βλέπε και το μυθιστόρημα *Οι φρουροί του παραδείσου*, όπου ο δάσκαλος κάνει μια μυθιστορηματική παρουσίαση της ζωής του Αγίου Τρύφωνα (σσ. 18-20) και του Κοσμά του Αιτωλού (σσ.22-24).

γραφής⁷⁹ και εκθέσεις βιβλίων⁸⁰. Τέλος, οι εκπαιδευτικοί στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, θεωρούν πολύ σημαντική τη δημιουργία βιβλιοθηκών που θα παρέχουν στους μαθητές τους πλούσιο υλικό προς ανάγνωση⁸¹.

Από τα ανωτέρω, συμπεραίνουμε πως ο ρόλος του δασκάλου στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι καθοριστικός για την εξέλιξη της προσωπικότητας και της δράσης των ηρώων. Οι περισσότεροι δάσκαλοι στο έργο της συγγραφέως, ανεξάρτητα από την εποχή στην οποία ανήκουν, διαμορφώνουν στενές συναισθηματικές σχέσεις με τους μαθητές τους, αποτελώντας πρότυπα μίμησης και θαυμασμού. Ήρωες πολέμου, διδάσκαλοι του γένους, ιερείς ή και απλοί πολίτες, οι χαρακτήρες αυτοί αγωνίζονται με όλες τους τις δυνάμεις για την μόρφωση των μαθητών τους, προετοιμάζοντάς τους για την κοινωνία που τους περιμένει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι δάσκαλοι μέσα στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, κατορθώνουν με το ανώτερό τους ήθος, να κερδίσουν τον σεβασμό των μαθητών τους και να τους μεταδώσουν, όχι μόνο γνώσεις, αλλά ιδανικά και αξίες που μεταβάλλουν τους νέους ήρωες σε φλογερούς πατριώτες και ενεργούς πολίτες.

⁷⁹ Σχετικά με τη σπουδαιότητα του «δημιουργικού γραψίματος» για την οικοδόμηση μιας ουσιαστικής σχέσης των μαθητών με τη λογοτεχνία βλέπε τη μελέτη των Καλογήρου Τζίνας και Βησσαράκη Ελένης (2005), με τίτλο: «Η συμβολή της θεωρίας της L. M. Rosenblatt στον εμπλουτισμό της Διδακτικής της Λογοτεχνίας», στο συλ. τόμο : *Η Λογοτεχνία στο σχολείο : Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Καλογήρου Τζ. και Λαλαγιάννη Κ. (επιμ.), Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, σσ. 75-78.

⁸⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ. 81-84, σσ.115-127.

⁸¹ Βλέπε τα μυθιστορήματα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*», ό.π., σσ.227-228, 232 και *Εμένα με νοιάζει*, ό.π, σ.139 . Η δημιουργία και σωστή λειτουργία των βιβλιοθηκών αποτελούσε διαρκές μέλημα της συγγραφέως. Σχετικά με τις απόψεις της συγγραφέως για τη σπουδαιότητα των βιβλιοθηκών βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1991, χειμώνας), *Επιστημάνσεις*: «Ένα ΜΠΡΑΒΟ!», «Και δεύτερο ΜΠΡΑΒΟ», περ. *Διαδρομές*, τεύχ.24, σσ. 245-246.

5.3. Το παιδί και ο έφηβος ως μαθητές στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.

Η σχολική ζωή αποτελεί σημαντικό κομμάτι της καθημερινότητας των παιδιών και έφηβων ηρώων της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Οι ήρωες της συγγραφέως περνούν ένα μεγάλο μέρος της παιδικής και εφηβικής τους ηλικίας στα σχολικά έδρανα, με ορισμένους από αυτούς να συνεχίζουν τη μαθησιακή τους πορεία και στην ανώτατη εκπαίδευση. Η συχνή αυτή εικόνα των ηρώων μαθητών στο έργο της συγγραφέως μάς επιτρέπει να παρατηρήσουμε, τα συναισθήματα και τις απόψεις τους για το σχολείο και τους συμμαθητές τους⁸².

Στα ιστορικά μυθιστορήματα της συγγραφέως η εμπλοκή των ηρώων στα ιστορικά γεγονότα συμβαίνει λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια των σχολικών ή πανεπιστημιακών τους σπουδών⁸³. Ο Λευτέρης (*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*) πηγαίνει σχολείο, όταν κηρύσσεται η επανάσταση στην Ύδρα. Κατά παρόμοιο τρόπο, στο μυθιστόρημα «*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*», η επανάσταση βρίσκει τον Κωνσταντίνο στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και πιο συγκεκριμένα στο Βουκουρέστι, φοιτητή στις σχολές των διδασκάλων του γένους⁸⁴. Παρόμοια και ο Θόδωρος, ένας χαρακτήρας που βιώνει μια ομαλή σχολική ζωή⁸⁵, αφήνει τις σπουδές του στην Ιατρική, για να λάβει μέρος στις επιχειρήσεις της Μικρασιατικής Εκστρατείας⁸⁶.

Παρατηρούμε πως, στα ιστορικά αφηγήματα της συγγραφέως, η μόρφωση αποτελεί ηθικό χρέος των ηρώων απέναντι στην πατρίδα⁸⁷, με τους έφηβους ήρωες να

⁸² Οι σχέσεις των ηρώων με τους δασκάλους τους προσεγγίστηκαν στη ενότητα «Ο δάσκαλος και η διδασκαλία του στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη», της παρούσης εργασίας.

⁸³ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (2001), *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980 : Τα πρόσωπα και τα προσώπεια*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΠΤΔΕ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, σσ.242-243. Ο Ιωάννης Α. Μητροφάνης, αναφερόμενος στα μυθιστορήματα «*Ο μικρός μπουρλοτιέρης* και «*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*», σχολιάζει πως οι σπουδές των ηρώων καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την έναρξη της επανάστασης και τη δική τους συμμετοχή σε αυτήν.

⁸⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.29-31.

⁸⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 12-19.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 11.

⁸⁷ Η μόρφωση αποτελεί ηθική επιταγή και για τους έφηβους ήρωες των μυθιστορημάτων «*Στις ρίζες της Λευτεριάς*» και «*Ρήγας Φεραίος: Ο τροβαδούρος της λευτεριάς*». Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2004), *Στις ρίζες της λευτεριάς*, ό.π., σσ. 199-200, 206-207, όπου η συγγραφέας με το μοναδικό αφηγηματικό της ταλέντο, μας δίνει μυθιστορηματικά τα μαθητικά χρόνια του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος με πάθος ισχυρίζεται πως «*Σαν τελειώσω, ο πατέρας μου θέλει να με πάρει στο μαγαζί [...]* όμως, εγώ άλλα ονειρεύομαι. Να πάω να σπουδάσω έξω! Να πάψω να είμαι ραγιάς, δούλος» (ό.π., σ. 199). Ομοίως βλέπε και τη μυθιστορηματική βιογραφία Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ., (1984), *Ρήγας Φεραίος: Ο τροβαδούρος της λευτεριάς*, ό.π., σσ.10-12, όπου η συγγραφέας με την ίδια γλαφυρότητα παρουσιάζει τη λαχτάρα του έφηβου Ρήγα να πάει στο σχολείο, μην επιτρέποντας στην αυστηρότητα και τον αυταρχισμό του δασκάλου του να τον αποθαρρύνουν.

αισθάνονται ευγνωμοσύνη για τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες που τους προσφέρονται. Εξίσου, όμως, σημαντική, για τους ήρωες των ιστορικών αφηγημάτων της συγγραφέως, είναι και η συμμετοχή τους στους αγώνες για την απελευθέρωση και την προστασία της πατρίδας⁸⁸. Για τον λόγο αυτό, οι ήρωες, εγκαταλείπουν τις σπουδές τους και με προθυμία λαμβάνουν μέρος στα πολεμικά γεγονότα της εποχής τους. Η συμμετοχή τους, όμως, στον πόλεμο, δεν συμβαδίζει με το τέλος της εκπαιδευτικής τους πορείας, καθότι εισέρχονται σε ένα άλλο, μεγαλύτερο σχολείο, εκείνο της ζωής.

Στα έργα της συγγραφέως που τοποθετούνται στη σύγχρονη εποχή, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη παρουσιάζει αρκετές φορές μαθητές μικρότερων ηλικιών, εστιάζοντας συχνά σε εκείνους που βρίσκονται στο ξεκίνημα της σχολικής τους πορείας. Η συγγραφέας κατορθώνει να δώσει με τρυφερότητα, ευαισθησία, αλλά και χιούμορ τη διστακτικότητα, την αγωνία και την ανυπομονησία των παιδιών που προετοιμάζονται πυρετωδώς, για την πρώτη τους μέρα στο σχολείο⁸⁹. Ο ίδιος ενθουσιασμός κατά την έναρξη της σχολικής χρονιάς, διακατέχει και τους μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων του δημοτικού και ιδιαίτερα εκείνους, που στο σχολείο έχουν διαμορφώσει γερές και δυνατές φιλίες⁹⁰.

Το δίχως άλλο, οι σχέσεις με τους συμμαθητές, αποτελούν βασικό κομμάτι της σχολικής ζωής των παιδιών και των έφηβων ηρώων, όχι μόνο στα κοινωνικά αλλά και στα ιστορικά αφηγήματα⁹¹ της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Πράγματι, οι σχέσεις ανάμεσα στους συμμαθητές κρίνονται πολύ σημαντικές, καθώς επηρεάζουν τη στάση των ηρώων απέναντι στο σχολείο, αλλά και τη σχολική τους επίδοση. Στα έργα της συγγραφέως, οι ομαλές και ζεστές διαμαθητικές σχέσεις προάγουν σημαντικά τη μαθησιακή διαδικασία και συμβάλλουν στη συνοχή της μαθητικής ομάδας⁹². Παρακολουθούμε τους ήρωες να εκπληρώνουν με μοναδική υπευθυνότητα τις

⁸⁸ Βλέπε μυθιστορήματα «Ο μικρός μπουρλοτιέρης» και «Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα».

⁸⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, ό.π., σ. 10-11 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2017), *Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί*, ό.π., σσ. 13-15.

⁹⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σ. 11-13.

⁹¹ Στο ιστορικό μυθιστόρημα «Ο μικρός μπουρλοτιέρης», ο Λευτέρης παρακινεί συνεχώς τον αδερφικό φίλο και συμμαθητή του Θανάση να είναι συνεπής στα καθήκοντά του (ό.π., σσ.12-13) και ο Κωνσταντίνος (*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*) εμπνέεται από τη φιλομάθεια του Αλέξανδρου, ο οποίος του μεταφέρει τις φοιτητικές του εντυπώσεις, αλλά και το πνεύμα του επαναστατικού αναβρασμού που κυριαρχεί στα πανεπιστήμια της Ιταλίας, όπου και σπουδάζει (βλέπε μυθιστόρημα «Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα», ό.π., σσ. 28-31).

⁹² Χαρακτηριστικά βλέπε τις μαθητικές ομάδες των μυθιστορημάτων «Εμένα με νοιάζει», «Τέλος δεν έχει η αγάπη» και «Οι φρουροί του παραδείσου», οι οποίες διακρίνονται για την αλληλεγγύη και το συνεργατικό τους πνεύμα. Σχετικά με τη συμβολή των διαμαθητικών σχέσεων στη μαθησιακή διαδικασία βλέπε Ματσαγγούρας Η.Γ. (1998), *Η σχολική τάξη*, ό.π., σσ. 200-201 και Τσιπλητάρης Α.Φ.(2011), *Ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης*, ό.π., σσ. 97-101 και 117-118.

μαθησιακές τους υποχρεώσεις, ενώ συγχρόνως βοηθούν τους φίλους και συμμαθητές τους να προοδεύσουν⁹³. Στις περιπτώσεις, όμως, που διαταράσσονται ή απουσιάζουν οι σχέσεις με τους συμμαθητές, οι ήρωες, αναπτύσσουν συναισθήματα αποστροφής απέναντι στο σχολείο⁹⁴.

Αναμφισβήτητα, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη ανήκει σε εκείνους τους συγγραφείς της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας, που βρίσκονται κοντά στην ψυχολογία του μικρού παιδιού. Για τον λόγο αυτό, η συγγραφέας, μας δίνει με ευαισθησία και ρεαλισμό, λεπτομέρειες από τη σχολική ζωή των ηρώων της, παρουσιάζοντας όχι μόνο την ακαδημαϊκή τους πρόοδο, αλλά και περιστατικά της καθημερινότητας, όπως είναι οι διαφωνίες, οι σκανταλιές και τα πειράγματα μεταξύ των μαθητών στα διαλείμματα, αλλά και οι μαθητικές αταξίες, κυρίως των μικρότερων ηλικιακά ηρώων⁹⁵. Επίσης, τα παιδιά και οι έφηβοι μαθητές στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, διακρίνονται από μοναδική ενεργητικότητα και αξιοθαύμαστη φιλομάθεια, ενώ προσπαθούν, στο μέτρο του δυνατού, να σέβονται τον σχολικό χώρο, τους συμμαθητές, αλλά και τους δασκάλους τους⁹⁶. Τέλος, η συγγραφέας κατορθώνει να μεταδώσει τη ζωντάνια, τον αυθορμητισμό, την περιέργεια και την αθωότητα, που χαρακτηρίζει τη μαθητική ζωή των ηρώων της⁹⁷.

Είναι, βέβαια, σημαντικό να τονίσουμε πως η φιλομάθεια και η συνέπεια δεν αποτελούν μόνιμα χαρακτηριστικά των μαθητών, μέσα στο έργο της συγγραφέως. Μέσα στα αφηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη δεν απουσιάζουν και τα παραδείγματα ηρώων που απαξιώνουν την εκπαίδευση και παραμελούν τις σπουδές τους. Η αρνητική αυτή στάση, οφείλεται, όπως έχουμε αναφέρει, στις μεγάλες

⁹³ Βλέπε μυθιστορήματα: «Εμένα με νοιάζει», ό.π., σσ. 133-135 και «Πριν από το τέρμα», ό.π., σ.37 και σ.40, όπου οι τρεις φίλοι (Λευτέρης, Γιάννης και Γιώργης) διαβάζουν μαζί για τις εξετάσεις της δευτέρας Λυκείου, βοηθώντας ο ένας τον άλλο στη μελέτη του.

⁹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991), διήγημα «Κίνηση λάθος... Κίνηση σωστή», Συλλογή διηγημάτων: *Οι μάγοι της κασέτας*, ό.π., σ. 61 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ?*, ό.π., σσ.87-88.

⁹⁵ Βλέπε μυθιστορήματα «Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί», ό.π., 69-72 και «Τα δώδεκα φεγγάρια», ό.π., σσ. 27-33 και σσ.89-92.

⁹⁶ Οι μαθητές μέσα στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη έχουν όρια και πειθαρχημένη συμπεριφορά, στοιχεία που καλλιεργούνται πρωτίστως μέσα στην οικογένεια, όπως έχουμε αναφέρει και στο κεφάλαιο «Η οικογένεια, το παιδί και ο έφηβος στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη», της παρούσης εργασίας. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εκπαίδευση μέσα στο έργο της συγγραφέως, έρχεται να συμπληρώσει την αγωγή που λαμβάνουν οι μαθητές στο σπίτι.

⁹⁷ Οι ήρωες των μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, θυμούνται τα μαθητικά τους χρόνια ως την πιο ήρεμη και ευτυχισμένη περίοδο της ζωής τους, καθώς μεγαλώνουν και μπαίνουν στον στίβο της ζωής. Αυτή η διαπίστωση ισχύει, τόσο για τους νέους των ιστορικών μυθιστορημάτων («Ο μικρός μπουρλοτιέρης», «Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα», «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός»), όσο και για τους έφηβους που ωριμάζουν απότομα στα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη («Παιχνίδι χωρίς κανόνες» και «Πριν από το τέρμα»).

οικονομικές δυσκολίες που βιώνουν οι συγκεκριμένοι χαρακτήρες. Η απομάκρυνση, όμως αυτή από την εκπαίδευση, είναι προσωρινή, καθώς μετά από πολλές περιπέτειες, οι ήρωες επιστρέφουν στα μαθητικά και φοιτητικά έδρανα, αναγνωρίζοντας τη συμβολή της μόρφωσης στην πρόοδο του ατόμου⁹⁸.

Τέλος, οφείλουμε να αναφερθούμε και σε ένα σημαντικό κομμάτι της μαθητικής ζωής που φαίνεται να ενδιαφέρει ιδιαίτερα τη συγγραφέα, παρόλο που θίγεται μόνο σε ένα μυθιστόρημα. Πρόκειται για το φθοροποιό άγχος των εξετάσεων και κυρίως των Πανελληνίων, το οποίο καταβάλλει τους μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων, οι οποίοι βρίσκονται στην ευαίσθητη ηλικία της εφηβείας⁹⁹. Η συγγραφέας, μητέρα τεσσάρων παιδιών, έχοντας βιώσει από κοντά τη δύσκολη αυτή περίοδο¹⁰⁰, παρουσιάζει με εξαιρετικό ρεαλισμό τις αγωνίες και τους φόβους, όχι μόνο των παιδιών, αλλά και των οικογενειών τους, μπροστά σε αυτό το σημαντικό κομμάτι της μαθητικής τους πορείας. Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, σκιαγραφεί με λεπτότητα τη δύσκολη πορεία, που διαγράφουν οι ήρωές της στη διάρκεια της Γ' Λυκείου, εστιάζοντας, στις επιπτώσεις που έχουν η πίεση και η αγωνία αυτής της χρονιάς στην ψυχολογία τους¹⁰¹. Έτσι, ενώ ορισμένοι ήρωες εστιάζουν στη μελέτη τους, άλλοι, στην κρίσιμη αυτή περίοδο, καταλαμβάνονται από απογοήτευση και απελπισία, με αποτέλεσμα να διαταράσσεται σημαντικά η συναισθηματική τους ισορροπία¹⁰².

⁹⁸ Βλέπε μυθιστορήματα «*Εμένα με νοιάζει*», ό.π., σ. 130-131, «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*», ό.π., σσ. «*Πριν από το τέρμα*», ό.π., σσ. 145, 154-155.

⁹⁹ Για τις καταστρεπτικές συνέπειες του άγχους, όταν αυτό βιώνεται σε αρκετά υψηλά επίπεδα βλέπε: Elliot Stephen N., Kratochwill Thomas R., Littlefield - Cook Joan, Travers John F. (2008), *Εκπαιδευτική Ψυχολογία: Αποτελεσματική διδασκαλία-Αποτελεσματική μάθηση*, Σόλμαν Μ. και Καλύβα Φ. (μτφ.), Λεοντάρη Α. και Συγκολίττου Έ. (επιμ.), Αθήνα: Gutenberg, σσ.450-453.

¹⁰⁰ Βλέπε το διήγημα «Οι εξετάσεις» της συλλογής *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, όπου η συγγραφέας χαρακτηριστικά αναφέρει για την περίοδο των Πανελληνίων: «*Τα σπίτια μουντά αυτόν τον μήνα, μουγγά, τα παιδιά μας κατακίτρινα, εκνευρισμένα σέρνονται με δυνατούς πόνους στο στομάχι ή στο κεφάλι, γερασμένα πριν την ώρα τους*» (στο διήγημα: *Οι εξετάσεις*, ό.π., σ. 165) και συνεχίζει υπογραμμίζοντας τον εκνευρισμό και την απογοήτευση των εφήβων μαθητών. Οι απόψεις της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη σχετικά με το άγχος των Πανελληνίων και την είσοδο ή μη στην ανώτατη εκπαίδευση, παρουσιάζονται και στο διήγημα «*Η επιτυχία*» της ίδιας συλλογής (σσ. 222-226), όπου η συγγραφέας υπογραμμίζει την καθοριστική συμβολή της οικογένειας στην περίπτωση «*αποτυχίας*» εισόδου του νέου στη σχολή της επιθυμίας του.

¹⁰¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ.44-47. Οι ήρωες, άυπνοι και με μειωμένη όρεξη, γεγονός που έχει συνέπειες και στη σωματική τους υγεία, κάνουν έναν αγώνα δρόμου που δοκιμάζει συνεχώς τις αντοχές και τα νεύρα τους.

¹⁰² Βλέπε το μυθιστόρημα «*Πριν από το τέρμα*», όπου ο Λευτέρης με τον Γιάννη διακατέχονται από μια συγκρατημένη αισιοδοξία και ακολουθούν μια σταθερή πορεία στη μελέτη τους (ό.π., σσ. 37-39). Αντίθετα, ο Γιώργης επηρεασμένος από τις δύσκολες κοινωνικές συνθήκες (φτώχεια, ανεργία της νέας γενιάς) που τον περιβάλλουν, κυριεύεται από απελπισία και αγανάκτηση. Τα φθοροποιά αυτά συναισθήματα συνθλίβουν την αυτοεκτίμησή του (ό.π., σσ.48-52).

Από τη μελέτη του έργου της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη προκύπτει πως τα παιδιά και οι έφηβοι ήρωες ως μαθητές χαρακτηρίζονται από μια δίψα για μάθηση, η οποία συμβαδίζει με το ανήσυχο και ανυπόταχτο πνεύμα τους. Η συγγραφέας, άλλοτε με ευαισθησία και χιούμορ και άλλοτε με αφοπλιστικό ρεαλισμό, παρουσιάζει τον μικρόκοσμο της μαθητικής ζωής και τις πολύπλοκες σχέσεις και δυναμικές που αναπτύσσονται μέσα, αλλά και έξω από τις σχολικές αίθουσες. Δίνοντας τις επιτυχίες, τις δυσκολίες, τις χαρές, αλλά και τις απογοητεύσεις αυτής της τόσο σημαντικής πλευράς της ζωής των ηρώων της, η συγγραφέας αναδεικνύει τη σπουδαιότητα του σχολείου και γενικότερα του θεσμού της εκπαίδευσης, στην ηθική διάπλαση και πορεία των ηρώων της.

5.4. Η θρησκευτικότητα στη ζωή του παιδιού και του εφήβου

Όπως έχουμε αναφέρει, οι ήρωες της συγγραφέως, μεγαλώνουν μέσα σε ιδιαίτερα θρησκευόμενα οικογενειακά περιβάλλοντα, με τους γονεϊκούς χαρακτήρες να ξεχωρίζουν για τη θρησκευτική τους ευλάβεια. Παράλληλα και στον χώρο της εκπαίδευσης, η θρησκευτική πίστη των δασκάλων συμβάλλει εξίσου δυναμικά στην οικοδόμηση της θρησκευτικής συνείδησης των παιδιών και εφήβων ηρώων¹⁰³. Πρόκειται για μια θρησκευτική πίστη που αντιτάσσεται στο μίσος και στον φόβο, μια πίστη που προβάλλει τη σιγουριά, την ελπίδα και την αγάπη απέναντι στον συνάνθρωπο, στη φύση και στην ίδια τη ζωή¹⁰⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ήρωες, ήδη από πολύ νεαρή ηλικία, χάρη στην ευεργετική παρουσία των γονέων, αλλά και των δασκάλων τους, μούνται στις πρακτικές και στις παραδόσεις της Ορθοδοξίας, με τα μηνύματα του Χριστιανισμού να συντροφεύουν την σκέψη και τα έργα τους.

Στα μυθιστορήματα και στα διηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη το θρησκευτικό στοιχείο διαπλέκεται έντονα με τη ζωή των ηρώων και εκφράζεται με ποικίλους τρόπους, όπως είναι η προσευχή¹⁰⁵, η παρακολούθηση των κυριακάτικων¹⁰⁶ και των μεγάλων εορταστικών λειτουργιών¹⁰⁷. Συνήθης είναι και η συμμετοχή των παιδιών σε λαϊκές, θρησκευτικές εκδηλώσεις, όπως είναι τα

¹⁰³ Οι δάσκαλοι, στα ιστορικά, αλλά και στα κοινωνικά αφηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είναι απαλλαγμένοι από κάθε τυπολατρία και άκαμπτο δογματισμό. Οι λογοτεχνικοί αυτοί χαρακτήρες, με απλότητα και ειλικρίνεια, φέρνουν τις παιδικές και νεανικές ψυχές σε επαφή με τα διδάγματα της Ορθοδοξίας, χωρίς να καταπιέζουν τους μαθητές τους. Ο Μιαούλης (*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*), οι διδάσκαλοι του Γένους (*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*), ο Αλέξανδρος Δασκαλόπουλος (*Εμένα με νοιάζει*) και ο Αλέκος (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*), διακρίνονται για τη θρησκευτική τους ευσέβεια και την βαθιά τους πίστη στη θεία πρόνοια.

¹⁰⁴ Για τη συμβολή της λογοτεχνίας στην καλλιέργεια της θρησκευτικής πίστης στη νέα γενιά βλέπε: Καλλέργης Η. Ε. (2004), «Ματιές στο θρησκευτικό νεανικό μας μυθιστόρημα», *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό-νεανικό μυθιστόρημα* (συλ. τόμ.), Τσιλιμένη Τ. (επιμ.), Αθήνα :Σύγχρονοι ορίζοντες, σσ. 144-154.

¹⁰⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ.20,31,88 και σσ.104-105, 155. Βλέπε και μυθιστόρημα «*Τα δώδεκα φεγγάρια*», ό.π., σσ. 48-49 , όπου τα παιδιά προσεύχονται για την ανάρρωση της μητέρας.

¹⁰⁶ Τα παιδιά που πρωταγωνιστούν στο μυθιστόρημα «*Οι φρουροί του παραδείσου*», παρακολουθούν την κυριακάτικη λειτουργία, αλλά και τον εσπερινό του Σαββάτου (σσ.7-16 και σσ.26-30). Οι ήρωες του μυθιστορήματος συνδέουν τις θρησκευτικές τελετές με τις ευχάριστες συζητήσεις και δράσεις που ακολουθούν τη λειτουργία, τις οποίες συντονίζει ο αγαπητός τους πατήρ Ιωάννης ή κοινώς παπά Γιάννης .

¹⁰⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ. 24-29, όπου ο ήρωας παρακολουθεί την ευλόγηση του Επαναστατικού Αγώνα στο Μοναστήρι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Ύδρα. Ο νεαρός Λευτέρης και οι κάτοικοι του νησιού γιορτάζουν συγχρόνως την Παρασκευή της Διακαινησίμου συνδέοντας την εορταστική λειτουργία με την «Ανάσταση» του Γένους. Βλέπε και σσ. 181-182, στο ίδιο μυθιστόρημα, όπου ο ήρωας παρακολουθεί τη Χριστουγεννιάτικη λειτουργία.

πανηγύρια¹⁰⁸. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως η θρησκευτικότητα αποτελεί κομμάτι της καθημερινότητας των παιδιών και των εφήβων, με τους ήρωες να αντλούν μέσα από την πίστη τους αξίες, αρχές, αλλά και στάσεις ζωής, όπως είναι ο σεβασμός¹⁰⁹, η υπομονή, η επιμονή και η συναίσθηση της ατομικής και συλλογικής ευθύνης για την πρόοδο της κοινωνίας¹¹⁰.

Οι λογοτεχνικοί ήρωες της συγγραφέως συγκλονίζουν με την ευλάβεια, την ευσέβεια και την ταπεινοφροσύνη τους, όταν βρίσκουν στην πίστη τους δύναμη και κουράγιο για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες του πολέμου¹¹¹, αλλά και τα προβλήματα της καθημερινότητας¹¹². Αυτή η πίστη, που εντυπωσιάζει με τη δύναμή της, αποτελεί ίσως το μοναδικό στήριγμα των ηρώων που βιώνουν την κοινωνική αδικία¹¹³, αλλά και τις φρικαλεότητες του πολέμου. Με μεστό και γλαφυρό λόγο η συγγραφέας δίνει την απόγνωση των παιδιών και των εφήβων μπροστά στη βία και τον θάνατο, καθώς παλεύουν να κρατηθούν από το μόνο που τους έχει απομείνει

¹⁰⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2017), *Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί*, ό.π., σσ. 64-65.

¹⁰⁹ Στο μυθιστόρημα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*» η θρησκευτικότητα, είναι ένα από τα στοιχεία που συνδέουν τον Βαγγέλη με τους αλλοεθνείς και αλλόθρησκους φίλους του. Η πίστη, όπως την βιώνουν οι ήρωες στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη δε χωρίζει, δε φανατίζει τους ανθρώπους. Αντίθετα, μπορεί να τους φέρει κοντά, λειτουργώντας ως γέφυρα επικοινωνίας. Το θρησκευτικό στοιχείο κυριαρχεί και στο μυθιστόρημα «*Αφρική καλημέρα...*», όπου η συγγραφέας με αισιοδοξία και ενθουσιασμό, περιγράφει της περιπέτειες μιας ομάδας νεαρών ιεραποστόλων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην Αφρική. Το συγκεκριμένο μυθιστόρημα, που απευθύνεται κυρίως σε ενηλίκους, διακρίνεται για τον θερμό και ειλικρινή τρόπο με τον οποίο η συγγραφέας προσεγγίζει την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και ιεραποστολή. Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αποδίδει με λεπτότητα και ευαισθησία τις αμφιβολίες, τις απορίες και τις ελπίδες που γεννιούνται στην ψυχή των απλών καθημερινών ανθρώπων, που αγωνίζονται σε μια ξένη ήπειρο για να μεταδώσουν τα μηνύματα του Χριστιανισμού.

¹¹⁰ Η Α. Νικολοπούλου στο άρθρο της «Το θρησκευτικό στοιχείο στο παιδικό-εφηβικό μυθιστόρημα», περ. *Διαδρομές*, τεύχ.45, ό.π., σσ. 21-22, περιλαμβάνει την Γρηγοριάδου-Σουρέλη στους λογοτέχνες της σύγχρονης παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας, που μέσα στο έργο τους εξαίρουν τη στενή σχέση του ελληνισμού με την Ορθοδοξία.

¹¹¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ.41, όπου παρακολουθούμε τον Κωνσταντίνο να προσεύχεται μαζί με τους Ιεροολχίτες συναγωνιστές του: «*Κύριε εμέ τον ανάξιο με αξιώσες να βρίσκομαι εδώ τούτη την ώρα, εμέ τον ασημαντο, Κύριε και ξέρεις πόσο, Κύριε, είμαι αδύναμος. Ο Κωνσταντίνος νιώθει τη γη να τρέμει κάτω απ' τα πόδια του. Σ' ξέρεις, όμως, Κύριε τη φλόγα της αγάπης μου, πέφτει στα γόνατα μαζί με το λαό ο Κωνσταντίνος και πλένονται οι πλάκες της εκκλησίας από τα τόσα δάκρυα...*». Εξίσου συγκινητική είναι και η θρησκευτική ευλάβεια του νεαρού Δημητρίου, στη μυθιστορηματική βιογραφία «*Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*». Στο ανωτέρω μυθιστόρημα, ο νεαρός ήρωας βιώνοντας μια έντονη και σκληρή εσωτερική πάλη (σσ. 55-60), αποκηρύσσει το Ισλάμ και επιστρέφει στην Ορθοδοξία (σσ.67-79), την οποία και υπερασπίζεται με τον μαρτυρικό του θάνατο.

¹¹² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ. 135.

¹¹³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.197-198. Ο Βαγγέλης καταπονημένος από την εκμετάλλευση και τους εξευτελισμούς που υφίσταται ως μετανάστης στη Γερμανία, βρίσκει καταφύγιο σε μια προτεσταντική εκκλησία. Ο ήρωας αναζητά δύναμη από την Παναγία που πιστεύει ότι έχει προδώσει, αλλά αισθάνεται ξένος μέσα σε αυτόν τον ναό που δεν έχει καμία σχέση με τις εκκλησίες του μικρού του χωριού: «*Αλλόγλωσσα μιλάς, δε σε καταλαβαίνω, της λέει απελπισμένος. Παναγιά μου, σ' έχασα και σένα εδώ στα ξένα;*». Στο συγκεκριμένο κοινωνικό μυθιστόρημα η συγγραφέας, με κάθε ευκαιρία, εξαίρει τη σημασία της πίστης στη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης των Ελλήνων μεταναστών.

σε εκείνες τις τραγικές στιγμές, την πίστη τους¹¹⁴. Αυτή η πίστη είναι που κρατά ζωντανή μέσα τους την ανθρωπιά και την ελπίδα.

Βέβαια, η θρησκευτική αυτή πίστη δεν είναι πάντοτε σταθερή ή ακλόνητη, μέσα στο έργο της συγγραφέως. Πράγματι, τόσο στα ιστορικά, όσο και στα κοινωνικά μυθιστορήματα της συγγραφέως υπάρχουν παραδείγματα λογοτεχνικών ηρώων που αμφισβητούν έντονα¹¹⁵ ή απαρνούνται τα διδάγματα της Ορθοδοξίας¹¹⁶ και τις θρησκευτικές παραδόσεις¹¹⁷, με τις οποίες μεγάλωσαν. Η απομάκρυνση από την παράδοση της θρησκείας και του τόπου τους, οδηγεί τους ήρωες σε μοιραία και μεγάλα λάθη, σε ένα μεγάλο συναισθηματικό και ηθικό αδιέξοδο, από το οποίο πρέπει να παλέψουν σκληρά προκειμένου να απεγκλωβιστούν¹¹⁸. Στο τέλος, όμως, έπειτα από σκληρή και επίπονη προσπάθεια, μετά από θυσίες, ταλαιπωρίες και εξευτελισμούς, οι ήρωες της συγγραφέως βρίσκουν τη χαμένη τους πίστη, μετανοούν για τα λάθη τους και οδηγούνται από το σκοτάδι στο φως. Όπως σχολιάζει και ο Η. Ε. Καλλέργης, αυτή η μετάνοια είναι που στο τέλος λυτρώνει τους ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη και τους γεμίζει κουράγιο για τη συνέχιση του αγώνα¹¹⁹.

¹¹⁴ Βλέπε τα διηγήματα «Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά» (σσ. 29-32) και «Η προσφυγιά του άγιου» (σσ. 45-54) της συλλογής διηγημάτων «Μνήμες της Σμύρνης», τα οποία συγκλονίζουν με την ρεαλιστική απεικόνιση των βιαιοτήτων που υπέστη ο άμαχος πληθυσμός στη Μικρασιατική Καταστροφή. Τη βαθιά θρησκευτικότητα των διηγημάτων αυτής της συλλογής σχολιάζει και η Α. Νομικού, στην εργασία της «Η Μικρασιατική Καταστροφή και το δράμα των προσφύγων μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους», ό.π., σσ. 158, 160-164. Η μελετήτρια τονίζει πως η συγγραφέας δεν παραλείπει να παράσχει στους αναγνώστες της στοιχεία αποδεικτικά της αγιότητας, αλλά και της δύναμης της πίστης σε ιερά και όσια.

¹¹⁵ Οι τρεις έφηβοι ήρωες του μυθιστορήματος «Πριν από το τέρμα», παρασυρμένοι από τα όνειρα, τις φιλοδοξίες, αλλά και την ανάγκη να ξεφύγουν από την οικονομική στέρηση, ποδοπατούν τις αρχές με τις οποίες μεγάλωσαν, μεταβάλλοντας την οικονομική επιτυχία σε αυτοσκοπό (ό.π., σσ. 105-106).

¹¹⁶ Ο νεαρός Δημήτριος (*Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*), απαρνείται την πίστη του και ασπάζεται τον Μουσουλμανισμό, λαχταρώντας μια ζωή χωρίς εκμετάλλευση, στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα (ό.π., σσ. 35-41).

¹¹⁷ Ο Βαγγέλης (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*), κλέβει την εικόνα-κειμήλιο της οικογένειας και του χωριού του (ό.π., σσ. 51-52), για να εξασφαλίσει την είσοδό του στη Γερμανία, κίνηση που τον γεμίζει τύψεις και ενοχές (ό.π., σσ. 11-112, 157-158, 197).

¹¹⁸ Στο μυθιστόρημα «Πριν από το τέρμα», ο Γιάννης, για την απομάκρυνσή του από τις θρησκευτικές του παραδόσεις, θα πληρώσει με ένα σοβαρό τραυματισμό και ο Λευτέρης θα υποστεί τη μοναξιά, που ο ίδιος καλλιέργησε ανάμεσα σε αυτόν και στα άτομα που αγαπά. Ο Βαγγέλης (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*), θυσιάζει την αθωότητα και την παιδικότητά του, καθώς γνωρίζει το σκληρότερο πρόσωπο της ζωής στα εργοστάσια της Γερμανίας. Τέλος, ο Δημήτριος (*Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*), θα εξιλεωθεί, προσφέροντας την ίδια του τη ζωή.

¹¹⁹ Βλ. Καλλέργης Η. Ε. (2004), «Ματιές στο θρησκευτικό νεανικό μας μυθιστόρημα», ό.π., σσ. 148-149.

Είναι σημαντικό, επίσης, να αναφέρουμε πως στη συνείδηση των ηρώων της συγγραφέως η θρησκευτική πίστη συμπορεύεται με την αγάπη για την πατρίδα¹²⁰, με τους ήρωες να θεωρούν την απομάκρυνση από την Ορθοδοξία ως προδοσία για το Γένος¹²¹. Στις δύσκολες στιγμές της Τουρκοκρατίας, του Εθνικοαπελευθερωτικού και του Μακεδονικού Αγώνα, του Μικρασιατικού πολέμου, αλλά και της ξενιτιάς στη Γερμανία του 20^{ού} αιώνα¹²², η πίστη είναι αυτή που καλλιεργεί στους ήρωες την πεποίθηση, πως αγωνίζονται για κάτι μοναδικό και ξεχωριστό, μεγαλύτερο και ανώτερο από τη δική τους ύπαρξη. Έτσι, η πίστη αυτή αναδεικνύεται σε πολύτιμο κομμάτι της ταυτότητάς τους.

Στην καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης των παιδιών και των εφήβων στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη συμβάλλει και η ενεργός συμμετοχή του κλήρου, ο οποίος εμψυχώνει και συμπαραστέκεται στους λογοτεχνικούς ήρωες¹²³. Μέσα στο έργο της συγγραφέως δεν είναι λίγα τα παραδείγματα φωτισμένων κληρικών, που αγωνίζονται μαζί με το ποίμνιό τους για την πνευματική αφύπνιση και εθνική απελευθέρωση του Γένους. Ο μητροπολίτης Χρυσόστομος, ο τελευταίος Δεσπότης της Σμύρνης αναδεικνύεται σε πνευματικό ηγέτη για τους Έλληνες πριν¹²⁴, αλλά και κατά τη διάρκεια της καταστροφής¹²⁵, δίνοντας κουράγιο και ελπίδα στους κατοίκους της πόλης, σε στιγμές που συγκλονίζουν για την τραγικότητά τους¹²⁶. Κατά παρόμοιο

¹²⁰ Η συγκεκριμένη πεποίθηση είναι βαθιά ριζωμένη στην ψυχή των παιδιών και των εφήβων, που βιώνουν την Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη ως κομμάτι της ελληνικότητάς τους.

¹²¹ Πρόκειται για μια πεποίθηση που εξέφραζε συχνά μέσα στο συγγραφικό της έργο η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, η οποία υπογράμμιζε πως στα ταραγμένα χρόνια της Τουρκοκρατίας «*Ελληνισμός και Ορθοδοξία ήταν ένα. Αν έχανε την Πίστη, χαμένος λογαριαζόσουν για τον τόπο*». Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1989, καλοκαίρι), «Προσεγγίσεις : Τα Συναξάρια του σήμερα», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 14, σ. 108 και το διήγημα «Η Κυρά» (σσ.51-55), της συλλογής διηγημάτων Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια, όπου η συγγραφέας υπογραμμίζει πως: «*Πίστη κι Ελληνισμός πορεύονται μαζί. Κι όταν πετάς το ένα το 'χεις και τ' άλλο πεταμένο*» (σ. 52). Με τα ίδια λόγια ο Βασίλης, ένας νεαρός κλέφτης στα βουνά της Πελοποννήσου, ταρακουνά τον εξωμότη Μεχμέτ στο μυθιστόρημα *Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς* (σσ. 51-54) και τον αναγκάζει να θυμηθεί τις ρίζες και την παράδοσή των προγόνων του.

¹²² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, έκδ.23η, Αθήνα: Πατάκης.

¹²³ Την ενεργό συμμετοχή του κλήρου στους αγώνες του έθνους τονίζει και η ίδια η Γρηγοριάδου-Σουρέλη στο άρθρο της ««Παπάδες και δάσκαλοι, μακεδονομάχου», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 26, σσ.105-107.

¹²⁴ Βλέπε μυθιστόρημα *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.33-34, 65-66 και σσ.99-100 και το διήγημα «Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά», της συλλογής διηγημάτων *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σσ.29-31.

¹²⁵ Βλέπε διήγημα «Η τελευταία λειτουργία», της συλλογής διηγημάτων *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σσ.82-83, όπου η συγγραφέας με ρεαλισμό και γλαφυρότητα περιγράφει την τελευταία λειτουργία στη μητρόπολη της Σμύρνης, στην οποία έχουν καταφύγει για προστασία οι άμαχοι και ανάμεσά τους η ανώνυμη μητρική φιγούρα του διηγήματος.

¹²⁶ Την ηρωική και βαθιά ανθρώπινη στάση της κορυφαίας αυτής μορφής του Μικρασιατικού ελληνισμού, μέσα στο μυθιστόρημα *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, σχολιάζει και η Φ. Κυριακού στην εργασία της «*Οψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς- Ανδρουτσπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου – Σουρέλη*», ό.π., σ.105. Ο μαρτυρικός

τρόπο, η παρουσία του Δεσπότη Καστοριάς, Γερμανού Καραβαγγέλη, κρίνεται καθοριστική για την πορεία του και τον αγώνα του μακεδονομάχου πρωταγωνιστή στο μυθιστόρημα *Καπετάν Κώττας*¹²⁷. Επώνυμα, αλλά και ανώνυμα μέλη του κλήρου¹²⁸ κρατάνε ζωντανή την ελπίδα στην ψυχή των ηρώων κάθε εποχής¹²⁹.

Μέσα από την έρευνά μας, διαπιστώσαμε πως η θρησκευτικότητα, είναι ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει γενικότερα το συγγραφικό έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη¹³⁰. Τα μυθιστορήματα, τα διηγήματα, αλλά και τα παραμύθια¹³¹ της συγγραφέως εκφράζουν την άποψή της πως η θρησκεία και γενικότερα η θρησκευτική πίστη αποτελεί σημαντικό πυλώνα της εθνικής ιστορίας, αλλά και της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και οικογένειας¹³². Όπως και η ίδια η συγγραφέας, έτσι και οι ήρωές της διαμορφώνουν μια απόλυτα προσωπική αλλά συγχρόνως αυθόρμητη και πηγαία σχέση με το θείο, η οποία παρά και τις περιπέτειες και τις δυσκολίες δεν διακόπτεται ποτέ οριστικά. Η πίστη των ηρώων, αναδεικνύεται ανώτερη των δυσκολιών και οδηγεί τους ήρωες στη σωτηρία και τη λύτρωση.

θάνατος του Δεσπότη από τον τουρκικό όχλο είναι άρρηκτα δεμένος με τις τελευταίες στιγμές της Σμύρνης και δίνεται με μοναδικό ρεαλισμό, μέσα από τα μάτια ενός μικρού παιδιού, στο διήγημα «Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά», της συλλογής διηγημάτων *Μνήμες της Σμύρνης*, ό.π., σσ. 29-32.

¹²⁷ Σύμφωνα με την Φ. Κυριάκου, η πνευματική και υλική υποστήριξη, που παρείχε το συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο, υπήρξε καθοριστική για την ενίσχυση του ελληνισμού της Μακεδονίας. Βλέπε Κυριάκου Φωτεινή (2017), *Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη*, ό.π., σσ. 89-90.

¹²⁸ Βλέπε μυθιστόρημα *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 136-137, τον ανώνυμο ιερέα που βοηθά τον Θόδωρο να κρατήσει ζωντανή μέσα του την ελπίδα, όταν όλα γύρω του χάνονται : «Και τον είδε τώρα να μουρμουρίζει λόγια απλά και να ζητά από τον Θεό να θυμάται πάντα-αιώνια η μνήμη- τούτα τα πλάσματά του. Ήταν τόσο εξωφρενικό αυτό που έκανε ο παπάς , τόσο εξωπραγματικό, πιο τρελό και από την τρέλα των τρελών που ποδοπατιόνταν ξεφωνίζοντας, που ρίξωσε ο Θόδωρος». Μέσα στην καταστροφή και στον θάνατο, ο ανώνυμος ιερέας προσφέρει στον κεντρικό αφηγηματικό χαρακτήρα λίγη ηρεμία και γαλήνη.

¹²⁹ Στη σύγχρονη εποχή, η συμβολή του πατέρα Ιωάννη (*Οι φρουροί του παραδείσου*), είναι καθοριστική, όχι μόνο για την πνευματική και ηθική, αλλά και για την κοινωνική ανάπτυξη των ηρώων του μυθιστορήματος.

¹³⁰ Σχετικά με το καίριο ρόλο που διαδραμάτισε η θρησκεία στη συγγραφική πορεία της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη βλέπε και το 1^ο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας, με τίτλο : «Η ζωή και το έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη».

¹³¹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα παραμύθια της συλλογής «*Μια ευχή στον ουρανό*» και τα παραμύθια «*Κατερίνα*» και «*Πόσα λέει η ελιά, πόσα ακούει ο λαγός...*». Ιδιαίτερα το τελευταίο αυτό παραμύθι, με λογοτεχνικό ύφος και λόγο φανερά συμβολικό, φέρνει τους νεαρούς αναγνώστες πιο κοντά στον λόγο του Χριστού.

¹³² Βλέπε τα διηγήματα «Κουράγιο ζει!» (σσ.92-96) , «Αδιέξοδα και ευθύνες» (σσ.124-128) , «Νηστεία του Δεκαπενταύγουστου» (σσ.193-196) της συλλογής διηγημάτων *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, στα οποία η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη υπογραμμίζει τη συμβολή της θρησκευτικής αγωγής και της χριστιανικής πίστης στην ολόπλευρη καλλιέργεια του ατόμου. Συγχρόνως, η συγγραφέας αγωνιά για τη συνεχή υποτίμηση που υφίστανται στη σύγχρονη εποχή οι θρησκευτικές παραδόσεις και οι αρχές της Ορθοδοξίας , οι οποίες σύμφωνα με τη συγγραφέα αποτελούν κομμάτι της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής του ελληνισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΤΟ ΠΑΙΔΙ, Ο ΕΦΗΒΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

6.1. Γενικά χαρακτηριστικά του παιδιού και του εφήβου στα έργα της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Τα έργα της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη εκφράζουν το νέο πνεύμα που κυριάρχησε στην ελληνική παιδική λογοτεχνία μετά τη δεκαετία 1970-1980, όσον αφορά το παιδί και την αντιμετώπισή του. Μέσα στα έργα της συγγραφέως τα παιδιά και οι έφηβοι δεν είναι άβουλα και πειθήνια πλάσματα. Αντίθετα, σκέφτονται ελεύθερα, προβληματίζονται, κρίνουν, αυτενεργούν, παίρνουν πρωτοβουλίες και απορρίπτουν ανθρώπους και ιδέες που δεν τα εκφράζουν ή τα καταπιέζουν. Στα μυθιστορήματα και στα διηγήματα της συγγραφέως πρωταρχική θέση έχουν τα παιδιά της κυρίως παιδικής ηλικίας (8-12 ετών)¹, ενώ τα ηλικιακά μικρότερα παιδιά έχουν σχετικά μικρότερη αντιπροσώπευση μέσα στα έργα της². Επίσης, μέσα στο έργο της συγγραφέως, είναι πολύ σημαντική και η παρουσία ηρώων που βρίσκονται στην περίοδο της εφηβείας³ ή της πρώτης νεότητας⁴.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως στα μυθιστορήματα και διηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι κεντρικοί αφηγηματικοί χαρακτήρες είναι παιδιά και έφηβοι του αντρικού φύλου. Σύμφωνα με τον Ι. Μητροφάνη, οι ήρωες των κατεξοχήν ιστορικών μυθιστορημάτων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη διακρίνονται από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά⁵. Ο ερευνητής υποστηρίζει πως σ' αυτά τα έργα της συγγραφέως οι ήρωες είναι συνήθως προέφηβοι, με έντονη ακόμα μέσα τους την παιδική αθωότητα. Στη συνέχεια, ο Ι. Μητροφάνης τονίζει πως οι ήρωες αυτοί της

¹ Βλέπε τα μυθιστορήματα «Εμένα με νοιάζει», «Τέλος δεν έχει η αγάπη», «Οι φρουροί του παραδείσου», στα οποία κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν παιδιά των μεγαλύτερων τάξεων του Δημοτικού.

² Από το σύνολο των μυθιστορημάτων που μελετήσαμε, μόνο στα μυθιστορήματα «Τα δώδεκα φεγγάρια» και «Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί» εμφανίζονται παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας (6-7 ετών). Επίσης, στο μυθιστορημα-παραμύθι «Ο Αλέξης με το ζύλινο άλογο», κεντρική θέση έχει ένα παιδί προσχολικής ηλικίας.

³ Βλέπε τα μυθιστορήματα «Παιχνίδι χωρίς κανόνες» και «Πριν από το τέρμα».

⁴ Ο Θόδωρος, ο Κώστας και ο Αλή στο μυθιστορήμα «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός» βρίσκονται στην φάση της νεότητας και ωριμάζουν μέσα από τη συμμετοχή τους στη μικρασιατική εκστρατεία. Την ίδια φάση διανύουν και οι νέοι φοιτητές του μυθιστορήματος «Παιχνίδι χωρίς κανόνες».

⁵ Αναφερόμαστε στα ιστορικά μυθιστορήματα «Ο μικρός Μπουρλοτιέρης», «Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα» και όχι στις μυθιστορηματικές βιογραφίες, όπου η αναφορά στην παιδική ή εφηβική ηλικία γίνεται σε συσχετισμό με την εκάστοτε βιογραφούμενη ιστορική προσωπικότητα. Βέβαια, στις μυθιστορηματικές βιογραφίες συναντάμε κοινωνικούς θεσμούς και πλαίσια που αφορούν στη ζωή των παιδιών και των νέων, όπως είναι η εκπαίδευση και η οικογένεια.

συγγραφέως, ενηλικιώνονται μέσα από τη συμμετοχή τους στον αγώνα και ξεχωρίζουν μέσα σε αυτόν, όχι τόσο για τη σωματική τους διάπλαση, όσο για τις ξεχωριστές πνευματικές τους ικανότητες και το ανώτερό τους ήθος. Συγχρόνως, οι ήρωες στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη διακρίνονται για τον αυθορμητισμό τους, την αναζήτηση της περιπέτειας και την ανάγκη που αισθάνονται να προσφέρουν στην πατρίδα τους⁶.

Ομοιότητες παρουσιάζουν και οι ήρωες των κοινωνικών μυθιστορημάτων και διηγημάτων της συγγραφέως, οι οποίοι εκτός από το στοιχείο του φύλου (είναι άρρενες), εμφανίζονται να έχουν παρόμοιες ανάγκες και επιθυμίες. Η ανάγκη για νέες εμπειρίες, μακριά από την οικογενειακή ασφάλεια και θαλπωρή, είναι κοινή στους ήρωες των κοινωνικών μυθιστορημάτων και διηγημάτων της συγγραφέως, οι οποίοι προσπαθούν μέσα σε δύσκολες και αφιλόξενες συνθήκες να διαμορφώσουν την προσωπική τους ταυτότητα, δοκιμάζοντας, συγχρόνως, τις αντοχές και τις δυνάμεις τους. Η ίδια αποφασιστικότητα διακατέχει και τον Βαγγέλη στο «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*», που παλεύει με αξιοπρέπεια με τον ρατσισμό, την εκμετάλλευση και το στίγμα του «γκασταρμπάιτερ» σε μια ξένη χώρα, αλλά και τους τρεις εφήβους ήρωες, τον Γιάννη, τον Γιώργη και τον Λευτέρη στο μυθιστόρημα «*Πριν από το τέρμα*».

Οφείλουμε, επίσης, να αναφέρουμε πως η παρουσία του γυναικείου φύλου δεν είναι ιδιαίτερα έντονη στα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, που αναφέρονται στο ιστορικό παρελθόν. Αντίθετα, στα μυθιστορήματά της που τοποθετούνται στη σύγχρονη εποχή, οι γυναικείοι χαρακτήρες έχουν μια πιο δυναμική παρουσία, χωρίς όμως να έχουν κεντρικό αφηγηματικό ρόλο. Θα μπορούσαμε να πούμε, πως μέσα στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, οι γυναικείοι χαρακτήρες, πλαισιώνουν τα κεντρικά αφηγηματικά πρόσωπα, λειτουργώντας υποστηρικτικά και συμπληρωματικά ως προς τη δράση των κεντρικών ηρώων⁷. Βέβαια, στα μυθιστορήματα της συγγραφέως, που κεντρικό ρόλο έχουν ομάδες συνομηλίκων («*Εμένα με νοιάζει*», «*Τέλος δεν έχει η*

⁶ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π., σσ. 243-246, όπου ο μελετητής εξαιρεί τον ηρωισμό, τη φιλοπατρία και την ανιδιοτέλεια των ηρώων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη.

⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι φοιτήτριες της νεανικής φοιτητικής ομάδας στο μυθιστόρημα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*» και η έφηβη Ελένη στο μυθιστόρημα «*Πριν από το τέρμα*». Οι συγκεκριμένοι λογοτεχνικοί χαρακτήρες αναπτύσσονται αρκετά, όχι όμως στον ίδιο βαθμό με τον χαρακτήρα των αρρένων πρωταγωνιστών. Εξαιρέση αποτελούν οι μητρικές φιγούρες, τις οποίες η συγγραφέας παρουσιάζει σφαιρικά και ολόπλευρα, παρόλο που ποτέ δεν τις τοποθετεί στο κέντρο της δράσης. Σχετικά με τους χαρακτήρες ενός λογοτεχνικού έργου και τον χαρακτηρισμό τους ως κεντρικών ή δευτερευόντων προσώπων μιας ιστορίας, βλέπε Κανατσούλη Μ. (2002), *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της Παιδικής Λογοτεχνίας : σχολικής και προσχολικής ηλικίας*, εκδ. 2η, University Studio Press: Θεσσαλονίκη, σσ.47-48.

αγάπη», «Τα δώδεκα φεγγάρια», «Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί», «Οι φρουροί του παραδείσου»), βλέπουμε μια πιο ισχυρή παρουσία του γυναικείου φύλου. Οι ανωτέρω ομάδες, όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, συγκροτούνται ισότιμα και ισοδύναμα από μέλη και των δυο φύλων, χωρίς όμως να απουσιάζουν και παντελώς μικρές διακρίσεις με βάση το φύλο των ηρώων⁸.

Η επιλογή του φύλου, αλλά και της ηλικίας των ηρώων από τη Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη δεν είναι τυχαία. Η εκλογή αυτή δικαιολογείται τόσο μέσα από το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο των μυθιστορημάτων, όσο και μέσα από τα θέματα που επιχειρεί να προβάλλει μέσα στο έργο της η συγγραφέας. Στα ιστορικά μυθιστορήματα, η συγγραφέας αποσκοπεί να φωτίσει κομβικές περιόδους του Ελληνικού Έθνους, οι οποίες συνοδεύονται από πολυετείς πολεμικές επιχειρήσεις, στις οποίες οι ήρωες λαμβάνουν μέρος ως στρατιώτες ή ναύτες⁹. Επίσης, στα κοινωνικά μυθιστορήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τα θέματα που τίγονται (βία στα γήπεδα, ρατσισμός, οικονομική μετανάστευση, μόλυνση του περιβάλλοντος) προσεγγίζονται από τη συγγραφέα με μεγαλύτερη άνεση μέσω των αρρένων και πιο ώριμων ηλικιακά πρωταγωνιστών της. Εξάλλου, όντας και η ίδια μητέρα και γιαγιά αγοριών, είχε μέσα στο περιβάλλον της πλούσια ερεθίσματα, για να προσεγγίσει τον κόσμο του αγοριού, παιδιού και εφήβου¹⁰.

Στο σύνολό τους, οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, παιδιά και νέοι, είτε ζουν στο μακρινό ιστορικό παρελθόν, είτε στη σύγχρονη κοινωνία, είναι ιδεολόγοι και αγωνιστές. Πιστεύουν σε ιδανικά που κατευθύνουν τη ζωή και τις σχέσεις τους. Αγωνίζονται και δε εγκαταλείπουν εύκολα τον αγώνα. Λυγίζουν και πονούν, αλλά δεν σταματούν ποτέ να μάχονται, είτε με τα όπλα, στο πεδίο της μάχης, είτε με τα φτυάρια, φυτεύοντας δέντρα στις καμένες πλαγιές των βουνών. Οι ήρωες μικρά παιδιά και νέοι αιχμαλωτίζουν εξίσου τον αναγνώστη με το αστείρευτο πάθος τους για ζωή, ελευθερία και αγάπη. Συγχρόνως, τα παιδιά και οι έφηβοι μέσα στο έργο της συγγραφέως δεν συμβιβάζονται με συνθήκες που τους προσβάλλουν, τους μειώνουν ή τους περιορίζουν.

⁸ Βλέπε υποκεφάλαιο 4.3. :«Ομάδες συνομηλίκων», σσ. 113-117, της παρούσης εργασίας.

⁹ Ο Λευτέρης στο «Μικρό μπουρλοτιέρη» συμμετέχει στα μπουρλότα του Μιαούλη και του Κανάρη. Ο Κωνσταντίνος (Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα) λαμβάνει μέρος στις σημαντικότερες χειρσαίες επιχειρήσεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 (ξεσηκωμός στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, επανάσταση της Μακεδονίας, πολιορκία και έξοδος του Μεσολογγίου). Τέλος, ο Θόδωρος με τον Κώστα (Ο μεγάλος αποχαιρετισμός) υπηρετούν ως φαντάροι στο Μικρασιατικό μέτωπο.

¹⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα: «Είμαι ερωτευμένη» (σσ.45-50), «Οι εξετάσεις» (σσ.164-167) και «Η επιτυχία» (σσ.222-226) της συλλογής διηγημάτων :Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια, Αθήνα : Ακρίτας.

Πράγματι, τόσο στα ιστορικά, όσο και στα κοινωνικά έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τα παιδιά και οι έφηβοι ήρωες διακρίνονται για τη γενναιότητα¹¹, την αυταπάρνηση¹² και την ανιδιοτέλεια τους¹³, χωρίς αυτό να σημαίνει πως στερούνται ανθρώπινων αδυναμιών και ελαττωμάτων. Οι ήρωες της συγγραφέως είναι αθώοι, αλλά δεν παρουσιάζονται ως αλάνθαστοι και εξιδανικευμένοι χαρακτήρες. Αντίθετα, είναι απλοί καθημερινοί άνθρωποι, νέοι και παιδιά, που το πάθος, τα όνειρα και ο αυθορμητισμός τους τα οδηγούν κάποιες φορές σε λάθη¹⁴ και σε εσφαλμένα μονοπάτια¹⁵. Επιπλέον, η συγγραφέας δε διστάζει να μας δώσει και στιγμές φόβου¹⁶, αμφιβολίας, δισταγμού και απελπισίας¹⁷, αποκαλύπτοντας, έτσι, το ταλέντο της στην σκιαγράφηση του πολύπλοκου συναισθηματικού κόσμου των νεαρών ηρώων της.

Αυτή η αδύναμη, αλλά συγχρόνως βαθιά ανθρώπινη πλευρά των ηρώων σκιαγραφείται πολύ πιο έντονα στα κοινωνικά μυθιστορήματα και διηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στα οποία ήρωες, εφηβικής κυρίως ηλικίας, παρουσιάζονται πιο τρωτοί, πιο ευάλωτοι σε σχέση με τους πρωταγωνιστές των ιστορικών μυθιστορημάτων. Πράγματι, μέσα στο έργο της συγγραφέως, δεν είναι λίγες οι φορές που οι ήρωες των αφηγημάτων που τοποθετούνται σε σύγχρονο κοινωνικό περιβάλλον, πληγώνουν και προδίδουν τους ανθρώπους που τους αγαπούν. Παράλληλα, έρχονται στιγμές που και οι ίδιοι οι ήρωες πληγώνονται, στην προσπάθειά τους να κερδίσουν την ανεξαρτησία τους και να υλοποιήσουν τα όνειρά τους. Παρόλα, όμως, τα σφάλματα και τις αδυναμίες τους, οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη δε σταματούν να αγωνίζονται και να παλεύουν για να βρουν τον δικό τους δρόμο στη ζωή.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι ήρωες της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αποδίδονται με εντυπωσιακό ρεαλισμό και πάντοτε σε σχέση με το ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν. Ανεξάρτητα από την ηλικία και την εποχή στην οποία ζουν, οι ήρωες της συγγραφέως διακρίνονται για το

¹¹ Βλέπε τα μυθιστορήματα: *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ.52-53, 109-110, 197 - *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ. 55-58, 103 και *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 45, 156-157.

¹² Χαρακτηριστικά βλέπε το μυθιστόρημα: *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 45,48.

¹³ Βλέπε το μυθιστόρημα : *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ. 114-115.

¹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ. 51-54.

¹⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 77-79, 82-83, 97-98.

¹⁶ Βλέπε χαρακτηριστικά το μυθιστόρημα «*Ο μικρός μπουρλοτιέρης*», ό.π., σ. 51, 78. Με παρησία η συγγραφέας αποδίδει τα συναισθήματα του νεαρού Λευτέρη, που πρώτη φορά παίρνει μέρος σε μάχη : «*Ο Λευτέρης φοβάται λίγο, νιώθει ένα σφίξιμο στην καρδιά. Μια κρυάδα τ' ανατριχιάζει την πλάτη. Δε δείχνεται , όμως. Παίρνει κουράγιο απ' τις φωνές των ναυτών, απ' τα αποφασισμένα πρόσωπα των συντρόφων*» (σ.51).

¹⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ. 121-122, 124,149-150.

ήθος τους, τα ανώτερα ιδανικά που πρεσβεύουν, καθώς και για τη δύναμη και την αισιοδοξία τους απέναντι στις τραγικές και δύσκολες στιγμές της ζωής. Τέλος, οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, καθημερινοί άνθρωποι, απλοί, προσιτοί και οικείοι, μέσα από τις επιτυχίες, αλλά και τις αποτυχίες τους, αγγίζουν τους αναγνώστες κάθε ηλικίας.

6.2. Το ερωτικό στοιχείο

Η εφηβεία, το πέρασμα από την παιδική ηλικία στην ωριμότητα, είναι μια περίοδος έντονων μεταβολών, που σκιαγραφείται με ιδιαίτερη ευαισθησία, μέσα στο έργο της συγγραφέως. Οι αλλαγές αυτές επηρεάζουν πολλούς τομείς της καθημερινότητας των ηρώων, αλλά δεν εκδηλώνονται με την ίδια έκταση και στον ίδιο βαθμό σε όλους τους ήρωες. Αναμφισβήτητα, το στοιχείο εκείνο που σηματοδοτεί την είσοδο των ηρώων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στην εφηβεία είναι οι έντονες βιολογικές αλλαγές, οι οποίες συνοδεύονται από συναισθηματικές εντάσεις και μεταπτώσεις¹⁸.

Σε αυτήν την περίοδο εμφανίζεται και το ερωτικό στοιχείο μέσα στη ζωή των ηρώων της συγγραφέως. Πράγματι, ο εφηβικός ή νεανικός έρωτας, εμφανίζεται μέσα σε αρκετά έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τόσο μυθιστορήματα¹⁹, όσο και διηγήματα²⁰, όμως δε φαίνεται να βρίσκεται στο επίκεντρο του αφηγηματικού της ενδιαφέροντος. Το θέμα του εφηβικού-νεανικού έρωτα εμφανίζεται μέσα στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, κυρίως για να σηματοδοτήσει την είσοδο των μυθοπλαστικών προσώπων σε μια νέα περίοδο, διαφορετική από εκείνη της παιδικής ηλικίας, τη φάση της εφηβείας και γενικότερα της νεότητας.

¹⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σσ. 22-23. Σχετικά με τις αλλαγές που παρατηρούνται κατά την είσοδο του ατόμου στην εφηβεία, βλέπε και Παρασκευόπουλος Ι.Ν. (χ.χ.), *Εξελικτική ψυχολογία: Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση: εφηβική ηλικία, τόμ. 4ος*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, σσ.8-17.

¹⁹ Το ερωτικό στοιχείο εντοπίζεται στα κοινωνικά μυθιστορήματα «*Εμένα με νοιάζει*», «*Είναι κανείς εδώ?*», «*Πριν από το τέρμα*», αλλά και στο ιστορικό μυθιστόρημα «*Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*».

²⁰ Ο εφηβικός έρωτας εμφανίζεται επίσης, στα ιστορικά διηγήματα «*Σκύλος και παιδί*» και «*Το κλειδί*» της συλλογής «*Μνήμες της Σμύρνης*», όπως και στο διήγημα «*Το σύνθημα*» της συλλογής «*Οι μάγοι της κασέτας*».

Οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, καθώς εισέρχονται στην εφηβεία, βιώνουν έντονα την αφύπνιση του σεξουαλικού ενστίκτου και αρχίζουν να ενδιαφέρονται για το άλλο φύλο²¹. Πολλές φορές οι αναστολές²² και η ατολμία του χαρακτήρα τους²³, εμποδίζει τους έφηβους ήρωες από το να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Επίσης, δεν λείπουν και οι περιπτώσεις ερωτικών απογοητεύσεων, οι οποίες και συνοδεύονται από συναισθήματα πόνου²⁴ και ματαίωσης²⁵. Οι μεγαλύτεροι ηλικιακά ήρωες, κυρίως εκείνοι που βρίσκονται στη φάση της νεότητας, διαχειρίζονται με μεγαλύτερη ωριμότητα τη σεξουαλικότητά τους. Όμως, τα συναισθήματα που τους γεννούν τα άτομα του άλλου φύλου εκφράζονται με την ίδια συστολή που διακρίνει και τους έφηβους ήρωες της συγγραφέως²⁶. Σε αυτές τις περιστάσεις δημιουργούνται όμορφες σχέσεις που στηρίζονται στον σεβασμό και στην ειλικρίνεια που τρέφουν οι νέοι. Η απουσία βαθύτερων συναισθημάτων οδηγεί τους ήρωες στην απογοήτευση και τη διάλυση των ερωτικών σχέσεων²⁷.

Μέσα από την έρευνα, οδηγηθήκαμε στο συμπέρασμα πως ο έρωτας, τρυφερός ή διστακτικός²⁸, άλλοτε πλατωνικός²⁹ και άλλοτε καθαρά σαρκικός³⁰,

²¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σσ. 22-23, 59-60 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ. 27-28.

²² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ.99 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ. 107. Οι έφηβες κοπέλες μέσα στο έργο της συγγραφέως, παρουσιάζονται περισσότερο μαζεμένες και διστακτικές, στην εκδήλωση των συναισθημάτων τους, σε σχέση με τα αγόρια.

²³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σσ.90-91.

²⁴ Στο ίδιο, σ.92.

²⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ.109, 144. Στο περιθώριο της μυθιστορηματικής δράσης βρίσκεται η πλατωνική ερωτική σχέση του Λευτέρη με την Ελένη. Η Ελένη, βαθιά απογοητευμένη από τους ηθικούς συμβιβασμούς και τις επιλογές του Λευτέρη, αποφασίζει να διακόψει κάθε επικοινωνία μαζί του, τονίζοντάς του πως δεν επιθυμεί να συνεχίσει να είναι μαζί με έναν «συνταξιούχο αγωνιστή».

²⁶ Βλέπε στο μυθιστόρημα *«Εμένα με νοιάζει»*, ό.π., σσ.119-128, 157-158, τη σχέση του δασκάλου Αλέξανδρου με τη Λαμπρούλα. Βλ. επίσης στο μυθιστόρημα *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*, ό.π., σσ.221-222 και σσ. 229-230 τον έρωτα ανάμεσα στην Λυδία, μια ελληνίδα φοιτήτρια και τον Γερμανό Χανς.

²⁷ Βλέπε στο μυθιστόρημα *«Είναι κανείς εδώ;»*, ό.π., σσ.25-26, την αποτυχημένη ερωτική σχέση που είχε δημιουργήσει ο πατέρας του έφηβου ήρωα του μυθιστορήματος με μια γειτόνισσά του, στα νεανικά του χρόνια : «Σμίξαμε, είπα και δεν αποτελείωσα. Ή πιο σωστά σμίζανε τα κορμιά μας. Γιατί αμέσως μετά, ίδιο δάσος που κατακάηκε από φλόγες θεόρατες, τρομαχτικές και μένουν αποκαΐδια, μετά ήμουν μόνος πιο μόνος από μόνος, ολομόναχος. Σκέψου, μετά από τέτοιο σμίξιμο, μόνος. Κι αυτή μονάχη πρέπει να 'τανε».

²⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, σσ. 46,59,78-79 και 87-89. Τη σχέση ανάμεσα στον Θωδωρή και την Ξανθή σχολιάζει και η Φ. Κυριάκου (2017), ό.π., σ. 204, υπογραμμίζοντας τη μονοδιάστατη σκιαγράφιση του χαρακτήρα της έφηβης κοπέλας από τη συγγραφέα. Είναι όμορφη, έξυπνη και με ευγενικά συναισθήματα, χαρακτηριστικά που την καθιστούν ερωτεύσιμη από τον πρωταγωνιστή. Όμως, μέσω αυτής της σχέσης εδραιώνεται και ο δεσμός του ήρωα με τη Σμύρνη.

²⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ.69-71.

³⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, ό.π., σσ. 24-27.

εμφανίζεται μέσα στο έργο της συγγραφέως, χωρίς όμως να αποτελεί κυρίαρχο μυθοπλαστικό θέμα. Ο έρωτας, όποτε αυτός εντοπίζεται, βρίσκεται στο περιθώριο των δραματικών εξελίξεων, καθώς επισκιάζεται από τα ιστορικά γεγονότα και τα κοινωνικά θέματα που επιθυμεί να θίξει η συγγραφέας στο εκάστοτε έργο της. Παρόλα αυτά, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, κατορθώνει να προσεγγίζει με εξαιρετική ευαισθησία και λεπτότητα το πανανθρώπινο αυτό συναίσθημα, για το οποίο και η ίδια πίστευε πως: *«Η υπόθεση Έρωτας είναι κάτι τόσο μεγάλο, θέλει τόση προσοχή για να μη χαλάσει, είναι ένα σπάνιο φυτό που θέλει προφύλαξη και όχι βιάση»*³¹.

6.3. Το παιδί, ο έφηβος και το κοινωνικό περιβάλλον

Μέσα στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη η δράση των παιδιών και των εφήβων είναι άμεσα εξαρτημένη από τις ιστορικές, τις κοινωνικές και σε ορισμένες περιπτώσεις, τις πολιτικές περιστάσεις στις οποίες ζουν. Όπως έχουμε αναφέρει, τα παιδιά και οι έφηβοι πρωταγωνιστές στα έργα της συγγραφέως είναι προικισμένοι με χαρακτηριστικά που τα βοηθούν να ανταπεξέλθουν στις ποικίλες προκλήσεις και δυσκολίες που συναντούν στη ζωή τους. Πράγματι, η ωριμότητα, η ηθική ακεραιότητα, η αυτογνωσία και η μοναδική υπευθυνότητα που διακρίνουν τους ήρωες της συγγραφέως, τους βοηθούν να αντιμετωπίσουν καταστάσεις και προβλήματα, τα οποία κλονίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις και διαταράσσουν καθοριστικά τις ισορροπίες που επικρατούν μέσα στις οικογένειές τους.

6.3.1. Το παιδί και ο έφηβος μέσα στον πόλεμο

Ένα από τα βασικότερα θέματα που φαίνεται να απασχολούν τη συγγραφέα είναι η απάνθρωπη βία και κακοποίηση που υφίστανται τα παιδιά και οι έφηβοι άμαχοι στον πόλεμο. Στα ιστορικά μυθιστορήματα και διηγήματα της συγγραφέως υπάρχουν πλήθος παιδιών και εφήβων που υφίστανται απάνθρωπους εξευτελισμούς και απώλειες εν καιρώ πολέμου. Μέσα στο άνθος και στην αθωότητα της ηλικίας

³¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), διήγημα: «Είμαι ερωτευμένη!!!», στη συλλογή *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ. 48.

τους, οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη γίνονται μάρτυρες³² και θύματα³³ δολοφονιών και βιαιοπραγιών, ενώ σε άλλες περιπτώσεις βλέπουν τις οικογένειές τους να διαλύονται και να ξεκληρίζονται³⁴. Τέλος, δεν είναι λίγοι οι ήρωες που, μέσα στη δίνη του πολέμου, χάνουν το σπίτι και την πατρίδα τους, παίρνοντας τον δρόμο της προσφυγιάς³⁵.

Τα συναισθήματα που υπάρχουν στην ψυχή των ηρώων σε αυτές τις στιγμές είναι πολλά και έντονα. Κυριαρχεί, όμως, η έκπληξη που την διαδέχεται ο φόβος και η απορία, καθώς, όντας αθώα θύματα, οι ήρωες της συγγραφέως, αδυνατούν να κατανοήσουν τα αίτια αυτής της βιαιότητας. Ακολουθούν ο πόνος και η οδύνη, που παγώνουν τις αντιδράσεις³⁶, στερώντας πολλές φορές από τους ήρωες ακόμα και τη θέληση για ζωή³⁷. Παρόλα αυτά, τα παιδιά και οι νέοι, μέσα στο έργο της

³² Βλέπε το μυθιστόρημα «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός», ό.π., σ. 153, και τα διηγήματα της συλλογής *Μνήμες της Σμύρνης*: «Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά», σ. 32, «Η προσφυγιά του αγίου», σ. 53, «Η τελευταία λειτουργία», σ. 83 και «Το κλειδί», σ. 94. Στο τελευταίο διήγημα συγκλονίζει η μαρτυρία του έφηβου πρωταγωνιστή που βλέπει τη Σμύρνη να καταστρέφεται: «Και το καράβι, βαρυσφορτωμένο, ξεμάκρυνε απ' την προκουαία και σκόνταψε όχι σε κύματα, μα σε ανθρώπινα κορμιά. Όσο η φωτιά έφτανε προς την παραλία, όλο και περισσότεροι ήταν αυτοί που πέφτανε στη θάλασσα. Δεν είχε ξεμακρύνει το καράβι αρκετά κι έτσι είδα τα μαχαίρια που αστράφτανε στον ήλιο πριν πέσουν στα κεφάλια των ανθρώπων, που σαν τρελοί τρέχαν, τότε στη μια μεριά του λιμανιού, τότε στην άλλη».

³³ Βλέπε το μυθιστόρημα «Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα», ό.π., σσ.115-116, όπου γίνεται λόγος για τη φρικτή μοίρα της Ανθούσας, της κόρης της οικογένειας που φιλοξενεί τον Κωνσταντίνο στη Νάουσα. Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα η ίδια η μάνα, σε τραγικό αδιέξοδο φτάνει στο σημείο να πνίξει το παιδί της στο ποτάμι, για να το σώσει από τα αντίποινα των Τούρκων και από μια ζωή σκλαβιάς και μαρτυρίου. Βλέπε και στο μυθιστόρημα «Καπετάν Κώττας», ό.π. σσ.127-129, τον μαρτυρικό θάνατο ενός εφήβου, συγχωριανού του κεντρικού αφηγηματικού χαρακτήρα και πρωταγωνιστή του έργου, καπετάν Κώττα. Ο νεαρός Βασίλης υφίσταται τη βιαιότητα των Βουλγάρων κομιτατζήδων, όταν αρνείται να αποκηρύξει το έθνος του και τον συγχωριανό του, τον καπετάνιο που πίστεψε και λάτρεψε ως ήρωα.

³⁴ Βλέπε το διήγημα «Η προσφυγιά του αγίου», ό.π., σ. 52, στη συλλογή της Γρηγοριάδου-Σουρέλη με τίτλο: «*Μνήμες της Σμύρνης*».

³⁵ Βλέπε το διήγημα «Σκύλος και παιδί», στη συλλογή «*Μνήμες της Σμύρνης*», ό.π., σ. 65-67. Στο συγκεκριμένο διήγημα, η συγγραφέας, μέσα από την ιδιόμορφη σχέση που αναπτύσσει ένα ελληνόπουλο με τον σκύλο ενός Τούρκου, αποκαλύπτει το μέγεθος και την τραγικότητα της μικρασιατικής καταστροφής. Η ανωνυμία του ήρωα προβάλλει την οικουμενικότητα των συναισθημάτων, καθώς στο πρόσωπο του μικρού ήρωα η συγγραφέας βλέπει κάθε άμαχο, κάθε αθώο θύμα του πολέμου: «Τραβήξαμε το παλαμάρι. Δυο ξένοι. Δυο εχθροί. Δε ρίξαμε το βλέμμα πίσω. Μακρύνουμε απ' τον γιαλό. Άρπαξα τα κουπιά. Δυο εχθροί παρέα. Δυο πρόσφυγες. Κι οι δύο χαροκαμένοι...» (σ.67). Βλέπε, επίσης στο μυθιστόρημα «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός», ό.π., σσ.165-171, τον ξεριζωμό της οικογένειας της Ξανθής. Βλέπε και τους άμαχους Ψαριανούς, που βρίσκουν καταφύγιο στην Ύδρα μετά την καταστροφή του νησιού από τους Τούρκους, στο έργο «Ο μικρός μπουρλοτιέρης» (ό.π., σ.123-125). Το δράμα και τα δεινά των αμάχων δεν μπορούν να αφήσουν ασυγκίνητο τον νεαρό Λευτέρη, που συνειδητοποιεί το βαρύ τίμημα της ελευθερίας και νιώθει «πως του ξερίζωσαν ένα κομμάτι απ' την καρδιά του», παρακολουθώντας το δράμα των ομοεθνών του.

³⁶ Βλέπε το διήγημα «Η ασημοκαπνισμένη Παναγιά», ό.π., σ. 32 και το ιστορικό μυθιστόρημα «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός», ό.π., σ. 141.

³⁷ Βλέπε το διήγημα «Η προσφυγιά του αγίου», ό.π., σ. 53. Η συγγραφέας με ποιητικότητα, αλλά και ρεαλισμό παρουσιάζει τα συναισθήματα ενός παιδιού που γίνεται μάρτυρας της καταστροφής της Σμύρνης: «Και η φωτιά μας πήρε στο κατόπι· κι όπως ο προβολέας κάποιου καραβιού εφώτιζε τη θάλασσα, την είδε γιομισμένη να' ναι από κορμιά, που γλιτωμένα από φόβους και τρομάρες, είχανε

συγγραφέως, κατορθώνουν να κρατήσουν μέσα τους τη φλόγα της ελπίδας, την οποία και αρνούνται να θυσιάσουν στον βωμό του πολέμου.

Το δίχως άλλο, για τη Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη ο πόλεμος συνιστά παραβίαση της παιδικής ηλικίας, της αθωότητας, αλλά και της ίδιας της ζωής³⁸. Έτσι, ακόμα και οι ήρωες που συμμετέχουν πρόθυμα και με γενναιότητα στις πολεμικές συγκρούσεις ως στρατιώτες, σοκάρονται από την ωμή βία της μάχης και γκρεμίζουν μέσα τους τις ιδανικές και ρομαντικές εικόνες που είχαν πλάσει στα παιδικά τους χρόνια για τον πόλεμο. Οι εμπειρίες που βιώνουν οι ήρωες στη διάρκεια του πολέμου, αλλά και οι σοβαροί τραυματισμοί που υφίστανται³⁹, επενεργούν καθοριστικά πάνω στις μέχρι τότε αθώες τους ψυχές, οδηγώντας τους σε μια απότομη, αλλά και βίαιη ωρίμανση.

Αυτή η άγρια και σκληρή είσοδος στον κόσμο της ενήλικης ζωής, που συντελείται παράλληλα με την πορεία του πολέμου, εκφράζεται και από τους ίδιους τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες. Ο Θόδωρος στον «Μεγάλο αποχαιρετισμό» ομολογεί: «Εκείνο που πρέπει σίγουρα να γράψουμε είναι πως ήρθαμε παιδαρέλια στη Μικρασία και γίναμε εδώ άντρες»⁴⁰. Το ίδιο ακριβώς σχόλιο για την απότομη ωρίμανση του πρωταγωνιστή μέσα από την συμμετοχή του στον πόλεμο, γίνεται από τον καπετάν Μιαούλη, στο μυθιστόρημα «Ο μικρός μπουρλοτιέρης». Ο καπετάνιος της επανάστασης σχολιάζει πως ο Λευτέρης, ήταν παιδί, όταν μπαρκάρισε για πρώτη φορά με τα πλοία του Αγώνα και το τέλος του πολέμου τον βρίσκει έναν ώριμο τραυματία πολέμου⁴¹.

γαληνέψει στην αγκαλιά του χάροντα. Είπα στ' ορκίζομαι, να πέσω στο νερό κι εγώ για να γλιτώσω. Πιο φίλος μου φαινότανε κείνες τις ώρες τις φριχτές ο θάνατος».

³⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σσ.110-111. Ο Κωνσταντίνος βλέποντας ένα μικρό παιδί που συμμετέχει στην εξέγερση της Νάουσας, σκέφτεται με πόνο και παράπονο: «Γιατί δεν έπρεπε αντί να κρατάει όπλο το παιδί αυτό, να κρατάει χαρταετό, να κρατάει λουλούδια, να κρατάει κοντύλι και βιβλίο, να μαθαίνει γράμματα.; Να παίζει αμπάριζα στους δρόμους, να κλέβει φρούτα;».

³⁹ Οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη θυσιάζουν τα πάντα στον βωμό του Αγώνα, της ελευθερίας και της πατρίδας τους, προσφέροντας κυριολεκτικά και μεταφορικά το μεγαλύτερο κομμάτι του εαυτού τους. Την υπέρτατη αυτή προσφορά των νεαρών ηρώων και αγωνιστών σχολιάζει και ο Ιωάννης Α. Μητροφάνης (1997, ό.π., σ. 246). Ο ερευνητής αναφέρει πως όλοι οι ήρωες της συγγραφέως που συμμετέχουν στον πόλεμο υφίστανται ένα βαρύ τραυματισμό: Ο Λευτέρης σε μια ριψοκίνδυνη αποστολή χάνει το πόδι του, ο Κωνσταντίνος (*Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*) το χέρι του κατά την έξοδο του Μεσολογγίου και ο Θόδωρος στον «Μεγάλο αποχαιρετισμό» τραυματίζεται βαριά στο ένα του πόδι.

⁴⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 128.

⁴¹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σσ. 201-202.

6.3.2. Το παιδί, ο έφηβος και η πολιτική

Ένα εξίσου σημαντικό θέμα που αναγκάζονται να αντιμετωπίσουν οι ήρωες, κυρίως στα ιστορικά μυθιστορήματα της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, είναι οι πολιτικές έριδες, τα μίσση και οι ακρότητες που σημαδεύουν τα ιστορικά γεγονότα στα οποία λαμβάνουν μέρος. Οι έφηβοι και οι νέοι ήρωες-φαντάροι, στα ιστορικά μυθιστορήματα της συγγραφέως, βιώνουν έντονα την πόλωση που προκαλούν η εθνική διχόνοια και ο φανατισμός, καθώς γίνονται μάρτυρες των ολέθριων συνεπειών τους στην πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων.

Ο Λευτέρης με απορία και απογοήτευση βλέπει τη στασιμότητα που επικρατεί στο μέτωπο του Αγώνα, την περίοδο που η Επανάσταση σπαράζεται από τον Εμφύλιο⁴². Ανάλογα είναι και τα αισθήματα του Κωνσταντίνου που αισθάνεται καταρρακωμένος μπροστά στον εθνικό αλληλοσπαραγμό, που κινδυνεύει να καταστρέψει όλα αυτά για τα οποία πολέμησε: *«Γλύτωσε εκείνη την τρομερή νύχτα, γλύτωσε για να ζήσει και αυτός μαζί με τους άλλους πατριώτες την πίκρα την αβάσταχτη, της διχόνοιας»*⁴³.

Η διχόνοια και η έλλειψη συνεννόησης, σε επίπεδο πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας είναι ακόμα πιο έντονες στο τελευταίο ιστορικό μυθιστόρημα της συγγραφέως με τίτλο *«Ο μεγάλος αποχαιρετισμός»*. Στο συγκεκριμένο έργο, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, μένοντας πάντοτε πιστή στις πηγές της⁴⁴, παρουσιάζει με γλαφυρότητα τα πολιτικά μίσση που διαβρώνουν τόσο την ελληνική κοινωνία των πρώτων δεκαετιών του 20^{ού} αιώνα⁴⁵, όσο και το ίδιο το στράτευμα⁴⁶. Συγχρόνως, η συγγραφέας υπογραμμίζει τις βιαιότητες που πυροδότησαν οι πολιτικές έριδες⁴⁷, αλλά και τις ολέθριες συνέπειές τους, για την πορεία του πολέμου και την τύχη του

⁴² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, ό.π., σ. 99.

⁴³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, ό.π., σ. 154. Η συγγραφέας αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο που ξέσπασε εν μέσω του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα.

⁴⁴ Κυριάκου Φωτεινή (2017), *Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη*, ό.π., σ. 93. Η μελετήτρια υποστηρίζει πως η μελέτη και η αξιοποίηση των ιστορικών πηγών, συνιστούν οργανικό συστατικό και καθοριστικό κομμάτι του μυθιστορήματος *«Ο μεγάλος αποχαιρετισμός»*. Στη συνέχεια η Φ. Κυριακού υπογραμμίζει πως: *«Για να πιστοποιήσει την αυθεντικότητα της εποχής, η συγγραφέας παραθέτει και πλούσιο φωτογραφικό υλικό από τη Σμύρνη, το λιμάνι, το δεσποτικό της Αγίας Φωτεινής, από την αμυντική γραμμή του πολέμου και την άτακτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού»* (ό.π., σσ. 98-99).

⁴⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ. 67-70.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 76.

⁴⁷ Στο ίδιο, σσ.106-107, όπου η συγγραφέας περιγράφει μια αιματηρή συμπλοκή ανάμεσα σε φαντάρους του ελληνικού στρατού και μια ομάδα νεαρών σμυρνιών, οπαδών του βενιζελικού κόμματος: *«Λόγο στο λόγο, χόντρυναν τα πράγματα. Και κει, στη μέση του δρόμου, άρχισαν να δέρνονται άγρια. Ίδιοι εχθροί»*.

μικρασιατικού ελληνισμού⁴⁸. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε πως η συγγραφέας, μέσα από το έργο της, κάνει ένα σημαντικό σχόλιο για την αναγκαιότητα ύπαρξης εθνικής ομόνοιας και ομοψυχίας για την πρόοδο του έθνους⁴⁹.

Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη έδωσε το μεγαλύτερο μέρος του έργου της μετά τη δεκαετία του 1970, σε μια εποχή που το πολιτικό στοιχείο άρχισε να εισάγεται δυναμικά στον χώρο της παιδικής και εφηβικής μυθοπλασίας⁵⁰. Η νέα αυτή τάση στον χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους, δεν άφησε ανεπηρέαστη τη συγγραφέα, που εισήγαγε την πολιτική σκέψη στη ζωή των ηρώων της, αλλά σε σχετικά μικρό βαθμό σε σχέση με άλλους σύγχρονους της λογοτέχνες⁵¹. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, συγκριτικά με το θρησκευτικό στοιχείο, το οποίο είναι ιδιαίτερα έντονο μέσα στο έργο της συγγραφέως, το πολιτικό καταλαμβάνει ένα πολύ μικρό κομμάτι του ενδιαφέροντός της. Αυτό έχει να κάνει με την ιδιοσυγκρασία και το ύφος της συγγραφέως, όσο και με τις ιδέες, στις οποίες ήθελε να εστιάσει μέσα στο έργο της.

Όσον αφορά τη σχέση των ηρώων της συγγραφέως με την πολιτική, μελετώντας τα έργα της συγγραφέως, διαπιστώσαμε πως οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, παρόλο που έχουν πολιτικές αντιλήψεις, εντούτοις προσπαθούν και αποφεύγουν να αναφέρονται σε αυτές⁵². Ο Βαγγέλης, στο μυθιστόρημα *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*, απομακρύνεται από μια ομάδα Ελλήνων μεταναστών, όταν η συζήτησή τους αρχίζει να αποκτά πολιτική χροιά⁵³. Οι συνθήκες, όμως, που βιώνει ο

⁴⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ.161. Μέσα από τον λόγο του στρατηγού Πλαστήρα δίνονται τα αίτια της αποτυχίας της εκστρατείας: «*Το σκουλήκι που τρώει τη φυλή μας και την καταστρέφει δεν το φέρνουν οι ξένοι. Αυτοί μπορεί να το ταΐζουν, να το κανακεύουν, να το βοηθούν να μεγαλώσει. Μα το σκουλήκι είναι δικό μας. Δεν το κουβαλούν απ' έξω. Είναι... πώς να στο πω... εγχώριο. Η διχόνοια[...]. Βενιζέλος... Βασιλιάς! Είμαι εγώ στα πράγματα, βάζω τους δικούς μου αξιωματικούς! Είσαι εσύ, έξω οι δικοί μου δε σου κάνουνε, βάζεις τους δικούς σου. Αχρηστεύεται έτσι ο λαός».*

⁴⁹ Βλέπε Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), ό.π., σ. 240. Σύμφωνα με τον ερευνητή, η επιταγή για εθνική ενότητα είναι ένα θέμα που εμφανίζεται στα περισσότερα ιστορικά αφηγήματα της συγγραφέως.

⁵⁰ Βλέπε Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2011), *Το θαυμαστό ταξίδι: Μελέτες για την Παιδική Λογοτεχνία*, ό.π., σσ. 21-22.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 21. Βλέπε και Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (1990, Φεβρουάριος), «Το παιδί και ο έφηβος στη λογοτεχνία για παιδιά του 20ού αιώνα», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 232, σ. 69. Σύμφωνα με την καθηγήτρια της Παιδικής Λογοτεχνίας, πρωτοπόροι σε αυτήν την νέα αντίληψη υπήρξαν οι λογοτέχνες Άλκη Ζέη και Ζωρζ Σαρή. Οι συγκεκριμένες συγγραφείς, ήταν εκείνες που εισήγαγαν δυναμικά στο παιδικό βιβλίο το στοιχείο της πολιτικής σκέψης, καθιστώντας την προνόμιο, όχι μόνο των μεγάλων, αλλά και των παιδιών και των εφήβων.

⁵² Πρόκειται για άποψη που υποστηρίζει και ο Ιωάννης Α. Μητροφάνης στη μελέτη του: *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π., σ. 242.

⁵³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ. 81 : «*Τραβήχτηκε ο Βαγγέλης απ' τη συντροφιά. Δε θέλει να τον μπλέξουν με τα πολιτικά. Το χωριό του έχει καεί από κάτι τέτοια»*,

ήρωας στη Γερμανία και οι συζητήσεις που έχει με τους μεγαλύτερους ηλικιακά συγκατοίκους του, τον βοηθούν να διαμορφώσει τις δικές του απόψεις για τη θέση των μεταναστών και για τις άθλιες συνθήκες παραμονής τους στη Γερμανία⁵⁴. Κατά παρόμοιο τρόπο και ο Θόδωρος στον «Μεγάλο αποχαιρετισμό», κρατά μια συγκρατημένη και ουδέτερη στάση απέναντι στις πολιτικές αντιπαραθέσεις που επικρατούν στην απελευθερωμένη Σμύρνη⁵⁵ και η στάση του απέναντι στις διαφορετικές πολιτικές απόψεις χαρακτηρίζεται πάντοτε από σεβασμό.

Σ' ένα μεγάλο βαθμό οι ήρωες της συγγραφώς ενστερνίζονται τις πολιτικές θέσεις της οικογένειάς τους και κυρίως των γονιών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ήρωες, παιδιά και νέοι, του μυθιστορήματος «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός». Ο Θόδωρος και ο Κώστας, παρόλο που συναναστρέφονται με οπαδούς της βενιζελικής παράταξης, δεν εγκαταλείπουν τις φιλοβασιλικές πεποιθήσεις, με τις οποίες ανατράφηκαν στις αθηναϊκές οικογένειές τους. Παρόμοια και ο Στέλιος, ο μεγαλύτερος αδερφός της συμρναϊκής οικογένειας με την οποία συναναστρέφεται ο Θόδωρος, έχει υιοθετήσει τις απόψεις του βενιζελικού πατέρα του και υποστηρίζει θερμά το βενιζελικό κόμμα⁵⁶. Σε αντίθεση, με τον Θόδωρο, ο συγκεκριμένος έφηβος ήρωας, παρασύρεται από την ένταση και το πάθος των πολιτικών του φρονημάτων και βλέπει ως εχθρούς του έθνους κάθε οπαδό του βενιζελικού κόμματος⁵⁷.

Από τα ανωτέρω, συμπεραίνουμε πως, ενώ υπάρχει το πολιτικό στοιχείο μέσα σε κάποια έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, τα πολιτικά σχόλια που γίνονται από τους ήρωες δεν είναι ιδιαίτερα συχνά ή έντονα. Αυτό συμβαίνει διότι η συγγραφέας ενδιαφέρεται περισσότερο να προβάλλει τον αντίκτυπο που έχουν τα πολιτικά γεγονότα στην ψυχολογία και στη δράση των ηρώων της, καθώς και στην γενικότερη πορεία των πολεμικών γεγονότων στα οποία συμμετέχουν.

αναφέρει ο ήρωας δίνοντας, συγχρόνως, τον απόηχο μιας Ελλάδας ρημαγμένης από τον εμφύλιο πόλεμο.

⁵⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ. 109, 125-128.

⁵⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σσ.68-72.

⁵⁶ Ακόμα και η μικρότερη κόρη της συμρναϊκής οικογένειας, συμπαρασύρεται από τον πολιτικό αναβρασμό που επικρατεί στην οικογένειά της και απαγγέλλει τραγούδια της εποχής, που εκθείαζαν το πρόσωπο του Ελευθέριου Βενιζέλου (βλέπε μυθιστόρημα «Ο μεγάλος αποχαιρετισμός», ό.π., σ.71).

⁵⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, ό.π., σ. 106. Ο Στέλιος αποτελεί ένα από τα μυθοπλαστικά πρόσωπα του μυθιστορήματος «Ο Μεγάλος αποχαιρετισμός», όμως δεν είναι ο κεντρικός χαρακτήρας του έργου και η παρουσία του στοχεύει περισσότερο στην παρουσίαση της πολιτικής πόλωσης που επικρατούσε στην απελευθερωμένη Σμύρνη.

6.3.3. Το παιδί και ο έφηβος απέναντι σε μεγάλα κοινωνικά προβλήματα

Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, μια συγγραφέας με έντονες κοινωνικές ανησυχίες, θέλησε να προβάλει μέσα στο έργο της τους κινδύνους και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η νέα γενιά, σε κάθε εποχή. Τα θέματα που τίγονται μέσα στο έργο της, εντοπίζονται τόσο στη σύγχρονη πραγματικότητα, όσο και σε παλαιότερες εποχές, παραμένοντας, όμως πάντοτε πολύ επίκαιρα.

Ένα βασικό κοινωνικό πρόβλημα που αναδεικνύεται μέσα στο έργο της συγγραφέως είναι η παράνομη παιδική και εφηβική εργασία, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη φτώχεια και την οικονομική ανέχεια. Μέσα στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, υπάρχουν αρκετά παραδείγματα παιδιών⁵⁸ και εφήβων⁵⁹ ηρώων που παρασύρονται από την ανάγκη ή από υποσχέσεις εύκολου πλουτισμού⁶⁰ και εξαναγκάζονται να δουλέψουν κάτω από δύσκολες ή και απάνθρωπες εργασιακές συνθήκες⁶¹.

Ειδικότερα, στο μυθιστόρημα *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*, η συγγραφέας κάνει ένα έντονο σχόλιο και για την παράνομη μετακίνηση των ατόμων με στόχο την εργασιακή τους εκμετάλλευση. Πρόκειται για το *«δουλεμπόριο του αιώνα»*, όπως το αποκαλούν και οι ίδιοι οι ήρωες μέσα στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα⁶². Η συγγραφέας με λόγο μεστό, παραστατικό και εντυπωσιακά ρεαλιστικό, ξεσκεπάζει τις ραδιουργίες που λαμβάνουν χώρα στο παρασκήνιο αυτής της εργασιακής

⁵⁸ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ. 89.

⁵⁹ Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1990), *Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*, ό.π., σσ. 16-19 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.42-43,57, όπου γίνεται λόγος για τον πρωταγωνιστή του μυθιστορήματος, που ανήλικος ακόμα αποφασίζει να φύγει εργάτης στη Γερμανία.

⁶⁰ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γιώργη στο μυθιστόρημα *«Εμένα με νοιάζει»*, ό.π., σ.90 . Το παιδί, μαθητής των τελευταίων τάξεων του Δημοτικού, παρασύρεται από ανέντιμα άτομα και πιάνει δουλειά στο τοπικό εργοστάσιο, οι ιδιοκτήτες του οποίου δεν τηρούν ούτε τους τυπικούς κανόνες ασφαλείας. Κατά παρόμοιο τρόπο και ο Βαγγέλης (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*), μαγεύεται από τις υποσχέσεις ενός επιτήδειου συγχωριανού του και νιώθει πως χαραμίζεται *«εδώ στην Ψωροκώσταινα»* (ό.π., σσ.32-33).

⁶¹ Βλέπε τα μυθιστορήματα *«Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς»*, ό.π., σσ.20-22 και *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*, ό.π., σσ.81,84,88,107. Στα δυο αυτά μυθιστορήματα της συγγραφέως (το ένα ιστορικό και το άλλο κοινωνικό), τίγονται οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των εφήβων πρωταγωνιστών, οι οποίοι δουλεύουν ως εργάτες, σε δυο διαφορετικές χρονικές περιόδους και χώρες. Τόσο ο Δημήτριος, στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, όσο και ο Βαγγέλης στην μεταπολεμική δυτική Γερμανία, επιτελούν επίπονες χειρονακτικές εργασίες, που τους εξασθενούν σωματικά και ψυχικά. Επιπλέον και οι δυο νέοι ήρωες, διαμένουν σε άθλια οικήματα, που στερούνται ακόμα και των βασικών προδιαγραφών ασφαλούς διαβίωσης.

⁶² Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.109-110 και σ.161.

εκμετάλλευσης⁶³, θύμα του οποίου πέφτει και ο έφηβος ήρωας του έργου, ο οποίος μπαίνει με πλαστά χαρτιά στη Γερμανία.

Έτσι, μέσα από τις δυσκολίες και πολλές φορές μέσα από τους εξευτελισμούς που βιώνουν οι ήρωές της, η συγγραφέας καταγγέλλει την εργασιακή εκμετάλλευση των ευαίσθητων αυτών ηλικιακών ομάδων. Επιπλέον, η λογοτέχνης μέσα από τα έργα της κάνει και ένα σχόλιο για τις συνέπειές αυτής της εκμετάλλευσης, στην ψυχολογία των νέων, αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο⁶⁴.

Ένα εξίσου σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα που απασχολεί τη Γρηγοριάδου-Σουρέλη μέσα στο λογοτεχνικό της έργο είναι η ανεργία. Μέσα στα κοινωνικά, κυρίως, μυθιστορήματα της συγγραφέως, οι ήρωες, έρχονται από νωρίς αντιμέτωποι με τη μάστιγα της ανεργίας. Ο Βαγγέλης (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*) ασφυκτιά μπροστά στην απουσία εργασιακών ευκαιριών, που του παρέχονται στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60. Ο έφηβος πρωταγωνιστής, όπως και χιλιάδες άλλοι νέοι της εποχής εκείνης, τρομάζει μπροστά στον γολγοθά που βλέπει να ορθώνεται μπροστά του, οργίζεται, απελπίζεται και χάνει κάθε πίστη στην ελληνική κοινωνία⁶⁵.

Εξίσου γλαφυρή είναι η προσέγγιση του συγκεκριμένου κοινωνικού προβλήματος και στο μυθιστόρημα *«Πριν από το τέρμα»*. Η συγγραφέας, παρουσιάζει με παραστατικότητα τους φόβους και τις αγωνίες των νέων παιδιών, που βλέπουν την ανεργία να συντρίβει τα όνειρα και τις φιλοδοξίες τους. Ο Γιώργης, μέσα στο έργο, αναρωτιέται με πικρία: *«Έχεις δει καμιά αγγελία να λέει “ζητείται νέος με χρυσή καρδιά δι’ εργασίαν”»*⁶⁶. Παρόμοια και οι παιδικοί του φίλοι, ο Λευτέρης και ο Γιάννης, αποθαρρύνονται από τις περιορισμένες επαγγελματικές προοπτικές που τίθενται μπροστά τους⁶⁷. Νέα παιδιά και οι τρεις ήρωες, προερχόμενοι από

⁶³ Στο ίδιο, σσ. 52-54, 89-90, 99, 114-117.

⁶⁴ Στο μυθιστόρημα *«Παιχνίδι χωρίς κανόνες»*, δίνονται και οι προεκτάσεις που έχει η απογύμνωση της χώρας από το νεανικό δυναμικό της: *«Το φευγικό σου αποδυνάμωσε τον τόπο μας. Αν μάθαινες γράμματα και πάλενες στην Ελλάδα, αντί για δω κι ιδροκόπαγες για τον τόπο μας, όπως κάνεις εδώ για ξένον τόπο, να ‘σαι σίγουρος πως θα ‘βαζες ένα λιθαράκι για να προκόψει ο λαός μας. Κι αυτό το λιθαράκι τώρα δεν το βάζεις εκεί που πρέπει»* (σσ. 162-163). Με τα λόγια αυτά του Αλέκου, φίλου αλλά και δασκάλου του νεαρού Βαγγέλη, η συγγραφέας φωτίζει μια τρομακτικά επίκαιρη κατάσταση για την Ελλάδα εκείνης, αλλά και της σημερινής εποχής.

⁶⁵ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ. 42-43.

⁶⁶ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σ. 39.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 49: Η συγγραφέας με το μοναδικό της ταλέντο φωτίζει την ψυχολογία του νέου ανθρώπου, που βλέπει την ανεργία να τον απειλεί: *«Η ανεργία, είπε ο Λευτέρης, κι έφαχνε να βρει τις λέξεις του μήπως και πικράνει άθελά του τον Γιώργη, είναι γεγονός. Γεγονός, επίσης είναι πως πρέπει, για να βολευντείς κάπου, να ‘χεις κι ένα σπρώξιμο, ένα δόντι που λέμε, μέσον...*

-Εμείς δεν έχουμε δόντι, είπε ο Γιώργης κι ήταν έτοιμος να ζαναπέσει στην προηγούμενη απελπισία.

-Βέβαια αυτό δε σημαίνει πως μόνο αυτός που έχει μέσον τακτοποιείται. Αυτοί είναι το 10 ή, αν θες, το 20 τοις εκατό.

-Κι οι άλλοι τι κάνουνε; Ρώτησε με αγωνία ο Γιώργης.

οικογένειες που ήδη αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσχέρειες, δυσκολεύονται να διαχειριστούν τα συναισθήματα, τα οποία τους προκαλούν οι δύσκολες καταστάσεις που βιώνουν. Έτσι, οι ήρωες του έργου αναγκάζονται να καταφύγουν σε επαγγέλματα που δεν τους καλύπτουν, ούτε συναισθηματικά, αλλά ούτε και οικονομικά⁶⁸.

Εκτός από την ανεργία, στο μυθιστόρημα *«Πριν από το τέρμα»*, η συγγραφέας ασχολείται και με τη βία στα γήπεδα. Αυτό το κοινωνικό πρόβλημα απασχόλησε ιδιαίτερα τη συγγραφέα, τόσο ως λογοτέχνη, όσο και ως γονέα και πολίτη⁶⁹. Στο συγκεκριμένο έργο, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη διεισδύει στην ψυχολογία του έφηβου, οπαδού και λάτρη μιας ποδοσφαιρικής ομάδας. Με τέχνη και γοργό ρυθμό η συγγραφέας παρουσιάζει στους αναγνώστες της εκείνο το μοναδικό βίωμα, που αν κάποιος δεν το έχει ζήσει, δεν μπορεί να το καταλάβει: την ψυχολογία της κερκίδας, μέσα στην οποία ο νέος ψάχνει απεγνωσμένα την διάκριση και την αποδοχή⁷⁰.

Στο κοινωνικό μυθιστόρημα *«Πριν από το τέρμα»*, ο Γιώργης, μεταμορφώνεται από έναν ευαίσθητο, γεμάτο όνειρα νέο, σε έναν παθιασμένο φίλαθλο που είναι διατεθειμένος να προβεί σε κάθε είδους ακρότητα προκειμένου να προστατέψει την ομάδα του⁷¹. Ο ήρωας, πάνω στο άνθος της ηλικίας του, παρασύρεται από τους φόβους και τις ανασφάλειές του και οδηγείται σε έναν δρόμο μίσους, φανατισμού και βιαιότητας. Χαρακτηριστικά, η συγγραφέας, αναφέρει πως ο ήρωας εμφανίζει αυτήν την ιδιαίτερα επιθετική συμπεριφορά *«[...]ακριβώς επειδή ένιωθε να είναι στο περιθώριο»*⁷².

Ο Λευτέρης δαγκώθηκε. Ξαναζύγισε τα λόγια του.

-Οι άλλοι κοιτούν να αποκτήσουν προσόντα. Όπλα, που λέει και ο πατέρας μου».

⁶⁸ Ο Γιώργης (*Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ.60-61) αναλαμβάνει μια δουλειά μερικής απασχόλησης ως διανομέας εφημερίδων και ο Λευτέρης ξεκινά να εργάζεται στο καφεενείο που εξυπηρετεί μια μεγάλη εφημερίδα (στο ίδιο μυθιστόρημα, σσ. 58-60).

⁶⁹ Στα διηγήματα της συλλογής *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, η συγγραφέας αναφέρεται συχνά στο φαινόμενο της βίας στα γήπεδα, που ήδη από τη δεκαετία του 1980 (το μυθιστόρημα *Πριν από το τέρμα* εκδόθηκε το 1988), αμαύρωνε τις σελίδες του ελληνικού ποδοσφαίρου.

⁷⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 112-113.

⁷¹ Στο ίδιο, σσ.114-115. Η συγγραφέας, δίνοντας παραστατικά την ψυχολογία του νέου που μετατρέπεται σε χούλιγκαν, αναφέρει *« Ο Γιώργης, λοιπόν, ώρα με την ώρα μεταμορφωνόταν. Αυτός που μυρμήγκι δε σκότωνε έκανε εχθρούς. Εχθροί του, ορκισμένοι που λένε, δεν ήταν μόνο οι αντίπαλες ενδεκάδες, αλλά και οι αντίπαλοι φίλαθλοι. Ο εχθρός λοιπόν, πρέπει να ηττηθεί, όχι μονάχα στον αγωνιστικό χώρο, αλλά να νικηθεί και από τον Γιώργη και την παρέα του έξω στους δρόμους, πριν και μετά τον αγώνα».*

⁷² Στο ίδιο, σ.115

Συγχρόνως, ο νεαρός ήρωας υιοθετώντας μια νέα εμφάνιση και προκλητική συμπεριφορά, επιδιώκει να φωνάξει σε όλους : «*πως αντιστέκεται στα κοινωνικά πρότυπα που επιβάλλονται στους νέους. Ήθελε να προκαλέσει αντίδραση. Στο βάθος, όμως, ήθελε να εκφράσει την απελπισία του. Επεδίωκε με κάθε τρόπο να μην περάσει απαρατήρητος· να τον προσέξεις, να τον δεις, να τον υπολογίσεις*»⁷³. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η συγγραφέας αποτυπώνει την δύνη των συναισθημάτων που συνταράσσουν την ψυχή ενός νέου, που μέσα από τη λατρεία και την αποθέωση μιας ομάδας, αναζητά την ταυτότητά του και τη δική του θέση στην κοινωνία.

Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στο μυθιστόρημα «*Πριν από το τέρμα*», ζωγραφίζει με μαεστρία τις στιγμές συγκίνησης και πάθους ενός ατόμου που έχει μυηθεί στη ζωή του φιλάθλου. Την ίδια, όμως, στιγμή, η λογοτέχνης καταγγέλλει τις ακρότητες και τη βία, στις οποίες οδηγείται ο φανατισμένος φίλαθλος⁷⁴. Με αυτόν τον τρόπο κατορθώνει να κάνει ένα δυναμικό σχόλιο για τη βία μέσα στα γήπεδα, ένα φαινόμενο που πλήττει όχι μόνο την απογοητευμένη νέα γενιά, αλλά ταυτόχρονα τον αθλητισμό και την ίδια την κοινωνία⁷⁵.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται ωφέλιμο να αναφερθούμε και στο θέμα του ρατσισμού, ένα πολύ σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο κατέχει κεντρική θέση στο μυθιστόρημα «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*» της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Στο συγκεκριμένο έργο, ο νεαρός πρωταγωνιστής συμμετέχει στο κύμα των Ελλήνων μεταναστών που στήριξαν το οικονομικό θαύμα της Γερμανίας. Πρόκειται για ένα «*θαύμα-ντροπή*», όπως σχολιάζει και ο Ι.Α. Μητροφάνης, το οποίο έμελλε να χαρακτηρίσει για ακόμα μια φορά την ιστορία αυτής της χώρας, μετά από αυτό του Ναζισμού⁷⁶.

Ο Βαγγέλης, ένας έφηβος, βιώνει στην ξένη χώρα, γνωρίζει από νωρίς το αληθινό πρόσωπο της «φιλοξενίας» που του υποσχέθηκαν, υπομένοντας στωικά

⁷³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ.138-139.

⁷⁴ Στο ίδιο, σσ. 173-176, 183-185.

⁷⁵ Σχετικά με τα γεγονότα που αποτέλεσαν την έμπνευση του μυθιστορήματος «*Πριν από το τέρμα*», η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη αναφέρει: «*Όταν άναυδη άκουσα την τραγική είδηση πριν από χρόνια, πως στη Λάρισα στο γήπεδο σκότωσαν χούλιγκαν έναν καθηγητή, αποφάσισα να γράψω ένα βιβλίο. Με αυτό, το μόνο όπλο που διαθέτει ένας συγγραφέας θα αγωνιζόμουν να ευαισθητοποιήσω τον νεαρό αναγνώστη πάνω στη βία, που ένα δείγμα της είναι η βία στα γήπεδα. Έτσι γράφτηκε το 'Πριν από το τέρμα'*». Βλέπε διήγημα «*Ετοιμάζουμε έναν χούλιγκαν;*», στη συλλογή *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ. 244.

⁷⁶ Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, ό.π., σ. 84.

άσχημες συμπεριφορές⁷⁷ και υβριστικούς χαρακτηρισμούς⁷⁸. Ο νέος ήρωας, αντιμετωπίζει με ωριμότητα και αξιοπρέπεια την καθημερινή δυσπιστία και εχθρότητα, που τον αποκαρδιώνουν και τον πληγώνουν βαθιά⁷⁹. Η άρνηση εισόδου σε μαγαζιά⁸⁰ και η απαξιωτική συμπεριφορά από δημοσίους λειτουργούς και όργανα της δικαιοσύνης, όταν ο ήρωας προστρέχει σε αυτούς, για να βοηθήσει τον φίλου του Μεχμέτ⁸¹, είναι ορισμένες μόνο από τις περιπτώσεις, στις οποίες ο νέος ήρωας πέφτει θύμα του ρατσισμού που κυριαρχούσε εναντίον των οικονομικών μεταναστών. Η κατάφορη οικονομική εκμετάλλευση που υφίσταται ο πρωταγωνιστής από τους υπαλλήλους ενός γερμανικού μεσιτικού γραφείου, αποτελεί και τη σταγόνα που ξεχειλίζει το ποτήρι και οδηγεί τον νέο στη συναισθηματική κατάρρευση⁸².

Αυτά τα μικρά, ύπουλα και συχνά χτυπήματα στην αξιοπρέπεια του νέου, τον κάνουν να καταλάβει πως «αυτός κι οι όμοιοί του δεν είναι σαν τους μετανάστες που πήγαν στην Αμερική. Εδώ δεν έχουν μόνιμη διαμονή, δεν έχουν μόνιμη εργασία, δεν έχουν πολιτικά δικαιώματα. Είναι οι ‘γκασταρμπάιτερ’, που σημαίνει αυτοί που έρχονται από το Νότο. Πάει να πει πως είσαι, βέβαια, άνθρωπος, μα κάτι λιγότερο από τους άλλους ανθρώπους. Είσαι, ας πούμε και ολίγον άνθρωπος. Είσαι μια καινούργια τάξη, κάτι ανάμεσα σε μηχανή και σε άνθρωπο, κάτι ανάμεσα σε ζώο και σε άνθρωπο, αν αυτό δε σ’ ενοχλεί, δηλαδή είσαι ‘γκάσταρμπάιτερ’»⁸³.

Σύμφωνα με την Μ. Κανατσούλη, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη στο συγκεκριμένο έργο αποδίδει με πιστότητα μια σύγχρονη μορφή δουλείας, την εκμετάλλευση των εργατών-μεταναστών σε ξένες χώρες, δίνοντας, συγχρόνως, μια άγρια και σκληρή εικόνα του σύγχρονου ρατσισμού. Σύμφωνα με τη μελετήτρια της παιδικής λογοτεχνίας, η συγγραφέας μέσα σε αυτό το έργο, κρίνει και κατακρίνει, την πολυεπίπεδη πολιτική εκμετάλλευση των ξένων εργατών από τη δυτική Γερμανία⁸⁴. Αποκορύφωμα αυτής της ρατσιστικής στάσης τόσο των κατοίκων όσο

⁷⁷ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*. Ο Βαγγέλης δέχεται υπομονετικά την αγενή συμπεριφορά, του θυρωρού της εργατικής πολυκατοικίας στην οποία μένει (ό.π., σ. 78), καθώς και εκείνη του υπεύθυνου εργασίας, στο εργοστάσιο όπου δουλεύει (ό.π., σσ. 86-88).

⁷⁸ Στο ίδιο, σσ. 125-126.

⁷⁹ Στο ίδιο, σσ. 131-132.

⁸⁰ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σ. 131, όπου ο ήρωας, μας μεταφέρει αυτολεξεί τα λόγια του ιδιοκτήτη μιας γερμανικής παμπ: «Σε τούτο το μαγαζί, όπως και σε κάμποσα άλλα, μπαίνουν, ξεκουράζονται, δροσίζονται, μονάχα Γερμανοί! Και πάλι ευχαριστημένοι να ‘μαστε, μον ‘πε ο διευθυντής. Ο Χίτλερ ούτε σε παγκάκι δεν άφηνε να κάτσουν όσοι δεν ήταν Άριοι».

⁸¹ Στο ίδιο, σσ. 141-142.

⁸² Στο ίδιο, σσ. 178-179.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 129.

⁸⁴ Κανατσούλη Μ. (1994), «Ο ρατσισμός στο ελληνικό παιδικό βιβλίο», *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και πράξη*, Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (επιμ.), τόμ. 2ος, σσ. 208-209.

και της κρατικής εξουσίας απέναντι στους μετανάστες, είναι η ρατσιστική προκήρυξη που πέφτει στα χέρια του Βαγγέλη, στο τέλος του έργου. Η συγκεκριμένη προκήρυξη, η οποία είναι αντίγραφο πραγματικής⁸⁵, αντιστρέφει με τρόπο διαστροφικό το πρόβλημα, κάνοντας λόγο για γερμανική μειονότητα, που παλεύει να επιβιώσει μέσα στο κύμα των μεταναστών. Το συγκεκριμένο κείμενο διακηρύσσει τον εκτοπισμό των γερμανών πολιτών από τις θέσεις εργασίας και υπογραμμίζει τον κίνδυνο αφανισμού τους από την απειλητική πλειοψηφία των ξένων εργατών⁸⁶.

Πρόκειται για έναν καθαρά ρατσιστικό λόγο που παραπλανά, λασπολογεί και κινδυνολογεί. Μέσα από αυτό το κείμενο, καθώς και μέσα από τα συναισθήματα απελπισίας που προκαλούνται στον ήρωα⁸⁷, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη φωτίζει μια συγκεκριμένη και πολύ επικίνδυνη μορφή ρατσισμού, καθιστώντας τα μηνύματα του έργου της συγκλονιστικά επίκαιρα.

Είναι εξίσου σημαντικό να τονίσουμε πως η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, βιώνοντας τις ραγδαίες αλλαγές, που υπέστη η ελληνική κοινωνία στη μεταπολεμική περίοδο, προσπάθησε μέσα στο έργο της να αποτυπώσει τις επιπτώσεις, που έχουν οι γρήγοροι ρυθμοί ζωής και το κυνήγι του ευδαιμονισμού στη ζωή των παιδιών και των εφήβων. Η αστικοποίηση⁸⁸, ο καταναλωτισμός, η εμμονική προσκόλληση στα υλικά αγαθά και στις ατομικές ανάγκες⁸⁹, που συνοδεύονται από την παρακμή των ηθικών αξιών και την αποξένωση των ανθρώπων⁹⁰, αποτελούν θέματα που θίγονται με μοναδική ευγλωττία στα κοινωνικά, κυρίως, μυθιστορήματα και διηγήματα της συγγραφέως.

⁸⁵ Ο μελετητής των έργων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, Ιωάννης Α. Μητροφάνης (1997), ό.π., σσ. 83-85, υπογραμμίζει την προσπάθεια της συγγραφέως να παρουσιάσει όσο το δυνατόν πιο πιστά και ρεαλιστικά το φαινόμενο των "γκασταρμπάιτερ". Συγκεκριμένα ο Ι. Α. Μητροφάνης αναφέρει πως η Γρηγοριάδου-Σουρέλη στον πρόλογο του μυθιστορήματος «*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*» (σσ. 9-11), ίσως για πρώτη φορά στην πεζογραφική της παρουσία, ενδιαφέρεται να πείσει τον αναγνώστη της, πως το μυθιστόρημα που θα διαβάσει δεν είναι προϊόν της δημιουργικής της φαντασίας, αλλά ένα γεγονός, ένα κοινωνικό πρόβλημα, που πλήττει ακόμα και σήμερα τις χώρες που μαστίζονται από την ανεργία και την οικονομική κρίση.

⁸⁶ Βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ. 234-236, το πλήρες κείμενο, όπως το διαβάζει ο ήρωας του έργου.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ.236. Η συγγραφέας με λιτότητα δίνει τον συγκλονισμένο κόσμο ενός νέου ανθρώπου, που αδυνατεί να διαχειριστεί το μίσος που αισθάνεται να τον περιβάλλει.

⁸⁸ Βλέπε τα διηγήματα «Κίνηση λάθος... κίνηση σωστή» (σ.57) και «Σαν τότε...» (σσ.45-50), στη συλλογή διηγημάτων: *Οι μάγοι της κασέτας*. Βλέπε επίσης, το μυθιστόρημα *Είναι κανείς εδώ;* ό.π., σσ. 16-18, 41.

⁸⁹ Βλέπε το διήγημα «Οι μάγοι της κασέτας», στην ομώνυμη συλλογή της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, σσ. 6-9.

⁹⁰ Χαρακτηριστικά βλέπε τα μυθιστορήματα «*Είναι κανείς εδώ;*», και «*Πριν από το τέρμα*», καθώς και τα διηγήματα της συλλογής «*Οι μάγοι της κασέτας*», στα οποία η συγγραφέας φωτογραφίζει με παραστατικό τρόπο την απομάκρυνση των ανθρώπων στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις.

Εκείνο, βέβαια, που φοβίζει περισσότερο τη συγγραφέα, είναι το γεγονός ότι ο σύγχρονος νέος «ασυμβίβαστος στην αρχή, μπρος στη διαφθορά της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, συνθηκολογεί, ίσως, σιγά σιγά, μαθαίνει κι αυτός να πορεύεται σε έναν κόσμο που γκρέμισε τον Θεό, προσκυνώντας είδωλα, όπως τον ευδαιμονισμό, τη μηχανή»⁹¹. Αυτή την παραίτηση, την ηθική αλλοτρίωση και την απογύμνωση της νέας γενιάς από αξίες και όνειρα, είναι που καταγγέλλει η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, μέσα στο έργο της⁹². Για τον σκοπό αυτό, παρουσιάζει τη νέα γενιά, να βιώνει έντονα στην καθημερινότητά της τα ανωτέρω προβλήματα, εστιάζοντας στις συνέπειες που αυτά έχουν, όχι μόνο στις διαπροσωπικές τους σχέσεις, και στην συνολική τους πορεία. Οι ήρωες άλλοτε παραιτούνται και κρατούν παθητική στάση⁹³ και άλλοτε αναζητούν διεξόδους στη βία και τον φανατισμό⁹⁴. Ορισμένοι, όμως, ήρωες ασφυκτιούν μέσα στο γενικότερο κλίμα ηθικής κατάπτωσης και αντιδρούν, πραγματοποιώντας τη δική τους, προσωπική επανάσταση⁹⁵.

Η Γρηγοριάδου-Σουρέλη, πλησιάζοντας με τρυφερότητα τον κόσμο της νέας γενιάς μάς καλεί μέσα από τα έργα της να «ανακαλύψουμε τι κρύβεται πίσω από το αλαφιασμένο, αγριεμένο, φοβισμένο πρόσωπο του εφήβου»⁹⁶. Συγχρόνως, με χιούμορ και αισιοδοξία η συγγραφέας παλεύει να συμφιλιώσει τους ήρωες, αλλά και τους αναγνώστες της με τις ραγδαίες τεχνολογικές και κοινωνικές αλλαγές που τους περιβάλλουν, καλλιεργώντας μέσα τους την ελπίδα, την ομορφιά και την αισιοδοξία⁹⁷.

⁹¹Βλέπε το διήγημα «Η μόρφωση» της συλλογής διηγημάτων *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σσ.104-105. Στο συγκεκριμένο διήγημα, όπως και σε άλλα της ίδια συλλογής (βλέπε διηγήματα «Ευχές», σσ.29-32 και «Να χαμογελάς και να χαίρεσαι», σσ.35-39), η συγγραφέας εκφράζει τη μεγάλη της ανησυχία, σχετικά με τους κινδύνους (ανεργία, βία, αλκοόλ, ναρκωτικά, AIDS) που διατρέχει η νέα γενιά, στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία.

⁹² Βλέπε και τη μελέτη της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1988), «Το παιδί, η σύγχρονη πραγματικότητα και ο συγγραφέας», στο συλλογικό έργο *Η παιδική Λογοτεχνία και το μικρό παιδί*, ό.π., σσ. 127-134.

⁹³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ*; ό.π., σσ. 89-92.

⁹⁴ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ. 112-115, 175-176.

⁹⁵ Βλέπε τα διηγήματα «Το σύνθημα» (σσ.33-37) και «Κίνηση λάθος... κίνηση σωστή» (σσ.68-69) στη συλλογή *Οι μάγοι της κασέτας*. Βλέπε επίσης τα μυθιστορήματα *Πριν από το τέρμα* και *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, στα οποία οι κεντρικοί χαρακτήρες αναθεωρούν πολλές από τις αποφάσεις τους και αποφασίζουν να αλλάξουν δραστικά και προς το καλύτερο τη ζωή τους. Ο Λευτέρης, (*Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ.191-192) αποφασίζει να εγκαταλείψει τον κιτρινισμό του αθλητικού τύπου και να καταθέσει την προσωπική του άποψη στα άρθρα του. Ο Γιάννης (*Πριν από το τέρμα*, ό.π., σσ.133-134,161-165) αναλαμβάνει την προπόνηση μιας παιδικής ποδοσφαιρικής ομάδας, βάζοντας το δικό του μικρό λιθαράκι στην προετοιμασία των μελλοντικών αθλητών. Ο Βαγγέλης, ωριμότερος και δυνατότερος, επιστρέφει πίσω στην Ελλάδα, αποφασισμένος να αγωνιστεί για την πρόοδο του τόπου του (*Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, ό.π., σσ.239-241).

⁹⁶ Βλέπε το διήγημα «Η μόρφωση», στη συλλογή: *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, ό.π., σ. 104.

⁹⁷ Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1988), ό.π., σ. 133. Η συγγραφέας υπογραμμίζει πως : «Λουλειά της λογοτεχνίας είναι να συμφιλιώσει το παιδί με τους νέους θεούς, τη μηχανή, το διάστημα ή να το κάνει

Τέλος, θα ήταν μεγάλη παράλειψη εάν δεν αναφερόμασταν και στους οικολογικούς προβληματισμούς που θίγονται μέσα στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Η μόλυνση και η καταστροφή του περιβάλλοντος από την ανεξέλεγκτη εκβιομηχάνιση της οικονομίας, η αλόγιστη σπατάλη των φυσικών πόρων και το μέγεθος της ατομικής και συλλογικής ευθύνης για την προστασία του πλανήτη, αποτελούν κοινωνικά θέματα, που θίγονται έντονα μέσα στο έργο της συγγραφέως. Αρκετά μυθιστορήματα⁹⁸, αλλά και παραμύθια⁹⁹, που έγραψε η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη στη μακρά συγγραφική της πορεία, αναδεικνύουν τις οικολογικές της ανησυχίες, τις οποίες εκφράζουν τα παιδιά και οι νέοι ήρωες των έργων της.

Η λογοτέχνης, με τη συγγραφική της παρουσία, σηματοδότησε την αρχή μιας σειράς βιβλίων σχετικών με το περιβάλλον και την προστασία του¹⁰⁰. Μάλιστα, όσον αφορά στο μυθιστόρημα *«Εμένα με νοιάζει»*, ο Μ. Κοντολέων, σε άρθρο του στο περιοδικό *Διαδρομές*, εξαίρει το μαχητικό πνεύμα, τον άκρατο ενθουσιασμό και το καλλιτεχνικό πάθος, που διαποτίζουν τους ήρωες του συγκεκριμένου μυθιστορήματος, υπογραμμίζοντας, συγχρόνως τη μυθοπλαστική συγκίνηση και τη συναισθηματική μέθεξη που επιτυγχάνονται χάρη στη συγγραφική δεινότητα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Σύμφωνα με τον μελετητή της παιδικής λογοτεχνίας, το συγκεκριμένο μυθιστόρημα έχει *«το πάθος του πρωτομυούμενου σε μια εκστρατεία»* και εκφράζει τη σχεδόν «νεανική αγωνία» της συγγραφέως¹⁰¹, η οποία δίνει γλαφυρά

γενναίο, ώστε να παλέψει και όχι να συνθηκολογήσει με τον δράκο που λέγεται ρύπανση, πόλεμος ή καταναλωτική κοινωνία. Να το συμφιλιώσει με τον κόσμο των μεγάλων».

⁹⁸ Στα μυθιστορήματα *«Εμένα με νοιάζει»*, *«Τέλος δεν έχει η αγάπη»* και *«Οι φρουροί του παραδείσου»*, η δράση καθορίζεται από τις οικολογικές ανησυχίες των νεαρών ηρώων, με τη μόλυνση του περιβάλλοντος να ανάγεται σε μείζον κοινωνικό πρόβλημα.

⁹⁹ Σημαντικά οικολογικά μηνύματα προβάλλονται και μέσα από τα παραμύθια και τις μικρές ιστορίες της συγγραφέως. Μεταξύ αυτών είναι οι συλλογές *«Φουρφουρή, ο κότσυφας»* (ο τίτλος της πρώτης έκδοσης ήταν *«Πως φτιάχτηκε το δάσος»*-βλέπε στο παράρτημα της παρούσης εργασίας) και *«Τρελοβάπορο χωρίς τιμόνι»*. Τα παραμύθια των ανωτέρω συλλογών αναφέρονται και στο άρθρο του Ι. Παπαδάτου (1993, Δεκέμβριος), *«“Οικο”- δάσος και ελληνική παιδική λογοτεχνία»*, περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 325, σ. 102.

¹⁰⁰ Πρόκειται για το μυθιστόρημα *«Εμένα με νοιάζει»*, το οποίο ο Μ. Κοντολέων χαρακτηρίζει ως ορόσημο για την ελληνική παιδική λογοτεχνία. Βλέπε σχετικά Κοντολέων, Μάνος (1987, χειμώνας), *«Προσεγγίσεις στα βιβλία»*, περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 8, σσ. 300-302. Με αφορμή τα δέκα χρόνια από την πρώτη έκδοση του μυθιστορήματος *«Εμένα με νοιάζει»* (το μυθιστόρημα κυκλοφόρησε το 1977-βλέπε σχετικά και το παράρτημα της παρούσης εργασίας), ο Μ. Κοντολέων, επιχειρεί μια κριτική προσέγγιση του έργου, βλέποντάς το συγκριτικά με ένα πιο πρόσφατο έργο με παρόμοιο οικολογικό προβληματισμό, με τίτλο *Ανάσες και ψίθυροι του δάσους*, της Λίτσας Ψαραύτη.

¹⁰¹ Κοντολέων, Μάνος (1987, χειμώνας), ό.π., σσ. 301-302. Ο συγγραφέας και μελετητής της παιδικής λογοτεχνίας, αναφέρεται και στους συγγραφικούς περιορισμούς που διέπουν το συγκεκριμένο μυθιστόρημα, τονίζοντας ότι το γεγονός πως το έργο έχει διακριθεί με βραβεία που αφορούν βιβλία σχετικά με οικολογικά προβλήματα, δεν επιτρέπει στη συγγραφέα να ξεφύγει εντελώς από την σύμβαση της παράθεσης γνώσεων σχετικών με το περιβάλλον και τους κινδύνους που το απειλούν.

και παραστατικά τις αγωνίες μιας ομάδας παιδιών και του νέου δασκάλου τους, που παλεύουν να ισορροπήσουν ανάμεσα σε έναν κόσμο που χάνεται και σε έναν καινούργιο, που απλώνεται επικίνδυνος μπροστά τους.

Τους οικολογικούς προβληματισμούς που διέπουν το μυθιστόρημα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη «*Εμένα με νοιάζει*», σχολιάζει και ο Ιωάννης Παπαδάτος, ο οποίος έχει ασχοληθεί εκτενώς με τη μελέτη παιδικών λογοτεχνημάτων με οικολογικό προσανατολισμό¹⁰². Ο ερευνητής εξετάζει τις δράσεις που αναλαμβάνουν τα παιδιά-ήρωες του έργου, είτε έπειτα από παρακίνηση και καθοδήγηση του δασκάλου τους (μάθημα μέσα στη φύση, σχολικές εκδρομές στην εξοχή)¹⁰³, είτε με δική τους πρωτοβουλία (δημιουργία μαθητικού συνεταιρισμού, καλλωπισμός και δενδροφύτευση της περιοχής)¹⁰⁴. Ο Ι. Παπαδάτος στέκεται κριτικά και σε ορισμένο βαθμό, επικριτικά, απέναντι στους ρόλους που αναλαμβάνουν τα παιδιά με στόχο την προστασία του περιβάλλοντος. Ο ερευνητής υποστηρίζει πως η οικολογική δράση των ηρώων του μυθιστορήματος περιορίζεται και καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον δάσκαλό τους. Υποστηρίζει, επίσης, πως η προσωπικότητα του δασκάλου περιορίζει την αυτενέργεια των παιδιών, στην προσπάθειά του να τους μεταδώσει τις οικολογικές του ανησυχίες¹⁰⁵. Μέσα, όμως, από προσεκτική μελέτη του συγκεκριμένου έργου, στην παρούσα εργασία, καταλήξαμε στο συμπέρασμα, πως ο Αλέξανδρος Δασκαλόπουλος, ο νεαρός δάσκαλος του μυθιστορήματος «*Εμένα με νοιάζει*», κάθε άλλο παρά καταπνίγει την πρωτοβουλία και την αυτόβουλη δράση των μαθητών του.

Επίσης, όσον αφορά το περιεχόμενο και την επεξεργασία των οικολογικών μηνυμάτων του έργου, ο Μ. Κοντολέων, δηλώνει πως η Γρηγοριάδου-Σουρέλη δεν προχωρά σε μια ισχυρή καταγγελία και στιγματισμό των υπευθύνων της καταστροφής. Παρόλα, όμως, τα δυνατά και αδύνατα στοιχεία που εντοπίζει στο μυθιστόρημα «*Εμένα με νοιάζει*», ο ερευνητής, δε διστάζει να εκθειάσει τη σπουδαία συμβολή αυτού του έργου της Γρηγοριάδου-Σουρέλη που, όχι μόνο ευαισθητοποίησε το αναγνωστικό κοινό, αλλά άνοιξε και νέους συγγραφικούς δρόμους για την παιδική λογοτεχνία.

¹⁰² Ο Ι. Παπαδάτος (2003), *Τα περιβαλλοντικά προβλήματα στην ελληνική παιδική πεζογραφία (1975-1990) κοινωνιοπαιδαγωγική-λογοτεχνική προσέγγιση*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα. Ο ερευνητής, μεταξύ άλλων έργων της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας, εξετάζει στη μελέτη του, το μυθιστόρημα «*Εμένα με νοιάζει*» και το παραμύθι «*Η Νερανιώ*», της συλλογής παραμυθιών της Γρηγοριάδου-Σουρέλη με τίτλο: *Τρελοβάπορο χωρίς τιμόνι*, σσ. 39-69.

¹⁰³ Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σσ. 42-43, 63-64.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 55-58, 68-72.

¹⁰⁵ Βλέπε Ι. Παπαδάτος, (2003), *Τα περιβαλλοντικά προβλήματα στην ελληνική παιδική πεζογραφία (1975-1990) κοινωνιοπαιδαγωγική-λογοτεχνική προσέγγιση*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ό.π., σσ. 313-315.

Όπως έχουμε αναφέρει, οικολογικά μηνύματα, προβάλλονται και στα μυθιστορήματα της συγγραφέως : «*Τέλος δεν έχει η αγάπη*» και «*Οι φρουροί του παραδείσου*». Κοινό στοιχείο των ανωτέρω μυθιστορημάτων είναι η αγωνιώδης προσπάθεια των παιδιών να κάνουν ομορφότερο και καλύτερο έστω και ένα μικρό κομμάτι του κόσμου που τους περιβάλλει. Στα συγκεκριμένα έργα, όπως και στο μυθιστόρημα «*Εμένα με νοιάζει*», τα παιδιά-ήρωες του έργου, είναι αρχικά ανενημέρωτοι σχετικά με τους κινδύνους που αντιμετωπίζει το περιβάλλον και τρομάζουν, όταν συνειδητοποιούν το μέγεθος της επικείμενης καταστροφής¹⁰⁶. Όμως, οι νεαροί ήρωες της συγγραφέως, δεν πτοούνται και χωρίς να περιορίζονται από το νεαρό της ηλικίας τους, αναλαμβάνουν και φέρνουν εις πέρας με μεγάλη επιτυχία, δράσεις, που στόχο έχουν την προστασία του περιβάλλοντος και την κινητοποίηση της τοπικής κοινωνίας¹⁰⁷.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε πως η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη επιχείρησε να παρουσιάσει μέσα στο έργο της ορισμένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που πλήττουν τη νέα γενιά και την ελληνική κοινωνία. Παρατηρήσαμε, επίσης, πως ακόμα και στα αμιγώς ιστορικά και θρησκευτικά μυθιστορήματά της, δεν εκλείπουν οι αναφορές σε οικουμενικά προβλήματα που βασάνιζαν και βασανίζουν ακόμα και σήμερα στη χώρα μας χιλιάδες παιδιά και νέους. Για τον λόγο αυτό, η συγγραφέας, καταγγέλλει την παιδική εργασία και την εκμετάλλευση των παιδιών και των νέων, ενώ αναδεικνύει και τη θυματοποίησή τους εν καιρώ πολέμου. Τα πολιτικά μίσση, η βία και ο θάνατος καταδυναστεύουν βασικά δικαιώματα των ηρώων της συγγραφέως, καθώς επενεργούν καταλυτικά στη ζωή και την ψυχολογία τους. Άλλα θέματα, εξίσου σημαντικά για τη συγγραφέα, αποτελούν ο ρατσισμός, η βία στα γήπεδα, η ανεργία, η προσήλωση του ανθρώπου στα υλικά αγαθά και η καταστροφή του περιβάλλοντος, τα οποία και καλούνται να αντιμετωπίσουν τα παιδιά και οι νέοι ήρωες της συγγραφέως. Ανεξάρτητα, όμως, από το μέγεθος των δυσκολιών που συναντούν, τις φρικαλεότητες και τις απογοητεύσεις που υφίστανται, οι ήρωες της συγγραφέως επιστρατεύουν το κουράγιο, την πίστη και τη δημιουργικότητά τους και επιλέγουν να μην αφήσουν τις δυσκολίες να τους καταβάλουν και να τους νικήσουν ολοκληρωτικά.

¹⁰⁶ Χαρακτηριστικά βλέπε Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, ό.π., σ.45 και Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, ό.π., σσ. 63-64.

¹⁰⁷ Τις ομαδικές δράσεις των ηρώων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη έχουμε σχολιάσει σε προηγούμενη ενότητα της παρούσης εργασίας, στο υποκεφάλαιο που αναφέρεται στις ομάδες συνομηλίκων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη υπήρξε μία σπουδαία συγγραφέας, ένας υπέροχος άνθρωπος και μία μοναδική ομιλήτρια και παιδαγωγός. Ήταν μία φλογερή και πληθωρική προσωπικότητα, με καθαρές απόψεις για τη ζωή, τη λογοτεχνία, τη θρησκεία και την Ελλάδα. Πολυγραφότατη και πολυβραβευμένη λογοτέχνης, η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη διακρίθηκε σε όλα τα πεζογραφικά είδη, με τα οποία ασχολήθηκε, δηλαδή το μυθιστόρημα, το διήγημα και το παραμύθι. Τα έργα της διακρίνονται για την ενδιαφέρουσα και γεμάτη περιπέτειες πλοκή τους, τους ζωντανούς χαρακτήρες και την πλούσια θεματολογία που καλύπτουν.

Κλείνοντας την παρούσα εργασία θα πρέπει να τονίσουμε τη σπουδαία και πολύπλευρη προσφορά της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στον χώρο της παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας, τον οποίο και υπηρέτησε με ιδιαίτερη αγάπη και αφοσίωση σχεδόν μέχρι το τέλος της ζωής της, στις 23 Σεπτεμβρίου 2016. Βασικός στόχος της ανά χείρας μελέτης, ήταν η προσέγγιση των παιδιών και έφηβων ηρώων μέσα στα έργα της συγγραφέως, καθώς και των βασικών θεμάτων και προβλημάτων που τους απασχολούν. Στη διάρκεια της βιβλιογραφικής έρευνας και έπειτα από προσεκτική μελέτη του έργου της συγγραφέως, εκτός από τα παραπάνω, τέθηκαν και άλλα ερωτήματα, τα οποία αναφέρονται στις σχέσεις που αναπτύσσουν οι ήρωες της συγγραφέως με τα μέλη της οικογένειάς τους, αλλά και τον ευρύτερο κοινωνικό τους περίγυρο. Στην παρούσα μελέτη, τέλος, εστίασαμε και στον τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις που διαμορφώνουν οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, επιδρούν στη συμπεριφορά και στη γενικότερη πορεία τους.

Για την πραγματοποίηση της εργασίας καταβλήθηκε προσπάθεια να μελετηθεί το σύνολο του συγγραφικού έργου της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, όπως φαίνεται και στη βιβλιογραφία της ανά χείρας εργασίας. Παρόλα, αυτά, υπήρξαν έργα της συγγραφέως, που δεν μπορέσαμε να τα συμβουλευτούμε, λόγω διακοπής της έκδοσής τους από τους υπεύθυνους εκδοτικούς οίκους. Χρειάστηκε, επίσης, να ανατρέξουμε σε άρθρα και μελέτες της συγγραφέως, που φωτίζουν τις απόψεις της για βασικές θεματικές, οι οποίες απασχόλησαν την ερευνητική διαδικασία. Μελετήσαμε, επίσης, και μια ευρύτερη βιβλιογραφία, στην προσπάθειά μας να αναδείξουμε την προσφορά της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στα ελληνικά γράμματα.

Από τη μελέτη του έργου της συγγραφέως και την έρευνα της σχετικής βιβλιογραφίας προέκυψαν τα εξής συμπεράσματα, σχετικά με την προσέγγιση του παιδιού και του εφήβου από τη συγγραφέα:

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στη ζωή και το έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη και περιλαμβάνει πολλά βιογραφικά στοιχεία για τη ζωή και τη σταδιοδρομία της συγγραφέως. Στο κεφάλαιο αυτό παρατηρήσαμε πως τα προσωπικά βιώματα και οι εμπειρίες της συγγραφέως αποτέλεσαν γι' αυτή πηγή έμπνευσης και δημιουργίας. Συγχρόνως, οι μικρασιατικές της ρίζες, η μακεδονική της καταγωγή και οι επιρροές, που δέχτηκε από το βαθύτατα θρησκευτικό οικογενειακό της περιβάλλον, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία του προσωπικού λογοτεχνικού της ύφους, που χαρακτηρίζεται από εντυπωσιακό δυναμισμό, ειλικρίνεια, χιούμορ και αστείρευτη αισιοδοξία.

Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, εκτός από ένας βαθιά θρησκευόμενος άνθρωπος, υπήρξε και ένα άτομο με μεγάλες κοινωνικές ανησυχίες, τις οποίες και αποτύπωσε με παρρησία και ρεαλισμό στο εκτενές συγγραφικό της έργο, αποφεύγοντας τους στείρους διδακτισμούς και το κηρυγματικό ύφος, στοιχεία που πίστευε πως παραβιάζουν τον αληθινό προορισμό της τέχνης. Όντας υπέρμαχος της ηθικοπλαστικής και παιδαγωγικής δύναμης της λογοτεχνίας, η συγγραφέας επεδίωκε να αναδεικνύει μέσα στο έργο της ανώτερες αξίες και ιδανικά, όπως είναι η πατρίδα, η ελευθερία, η ανιδιοτελής αγάπη και η τίμια προσπάθεια.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετήσαμε την εποχή κατά την οποία εμφανίστηκε η συγγραφέας στην ελληνική γραμματεία και τις καλλιτεχνικές επιρροές που δέχτηκε από τα κυρίαρχα λογοτεχνικά μεταπολεμικά ρεύματα και από δυο μεγάλους λογοτεχνικούς συλλόγους, η δράση των οποίων υπήρξε καθοριστική για την προώθηση του έργου της, δηλαδή τη Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά και τον Κύκλο του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου. Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα της Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς για δημιουργία έργων που θα προβάλλουν την ελληνική ιστορία και παράδοση, δίνοντας συγχρόνως ήρωες με έντονη μέσα τους την ελληνική συνείδηση και την αγάπη για τον τόπο τους.

Από τη μελέτη του έργου της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη διαπιστώσαμε πως το ιστορικό μυθιστόρημα κατείχε εξέχουσα θέση στη συγγραφική της παραγωγή. Στα ιστορικά της μυθιστορήματα η συγγραφέας αναδεικνύει την ιστορία ως το θεμέλιο, πάνω στο οποίο οι νεότερες γενιές θα μπορέσουν να στηριχτούν,

προκειμένου να οικοδομήσουν το μέλλον. Με ιστορική και λογοτεχνική πειστικότητα, η συγγραφέας δίνει την ατμόσφαιρα και το κλίμα των εποχών, στις οποίες τοποθετεί τους ήρωες των ιστορικών της αφηγημάτων. Επιπλέον, η συγγραφέας αξιοποιεί δημιουργικά τις ιστορικές πηγές στις οποίες βασίζεται, αποφεύγοντας τις πατριωτικές εξάρσεις, τη στείρα πατριδολατρία και τον φανατισμό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα έργα αυτά της Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατορθώνουν να καλλιεργήσουν μια ευρύτερη εθνική συνείδηση, προβάλλοντας συγχρόνως τις πανανθρώπινες αξίες της αγάπης, της ειρήνης, της ανιδιοτελούς προσφοράς και της ελπίδας

Η ίδρυση του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου και αργότερα η θεματική διεύρυνση και ανανέωση που γνώρισε η ελληνική παιδική λογοτεχνία, έδωσαν στη συγγραφέα τη δυνατότητα να εκφράσει καλλιτεχνικά τις μεγάλες κοινωνικές της ανησυχίες, δημιουργώντας αξιόλογα κοινωνικά μυθιστορήματα και διηγήματα. Στο κεφάλαιο αυτό είδαμε, τέλος, ότι εξέχουσα σημασία στη ζωή και στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη είχαν πάντοτε τα παραμύθια, τα οποία χαρακτηρίζονται από τη διεισδυτικότητα και το μοναδικό της χιούμορ. Η συγγραφέας ασχολήθηκε με τη συγγραφή παραμυθιών σε όλη τη διάρκεια της μακράς συγγραφικής της πορείας.

Στο τρίτο κεφάλαιο είδαμε τον θεσμό της οικογένειας μέσα στο έργο της συγγραφέως. Εξετάσαμε, επίσης, τη δομή και την οργάνωση της ελληνικής οικογένειας σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και κοινωνικές συνθήκες. Από την έρευνα προέκυψε πως το μοντέλο της οικογένειας που προβάλλεται περισσότερο μέσα στο έργο της συγγραφέως είναι εκείνο της πατριαρχικής οικογένειας, με τον πατέρα να βρίσκεται στο επίκεντρο της λήψης των σημαντικότερων αποφάσεων. Οι πατρικοί χαρακτήρες είναι εκείνοι που με το επάγγελμά τους καθορίζουν τις επαγγελματικές, αλλά και ακαδημαϊκές προσδοκίες των νεαρών ηρώων, χωρίς, όμως να περιορίζουν τις φιλοδοξίες και τα όνειρά τους.

Τα πρόσωπα αυτά είναι άνθρωποι εργατικοί, φιλότιμοι, ευσεβείς και υπεύθυνοι, άτομα που αγωνίζονται και θυσιάζονται για την οικογένεια και την πατρίδα τους. Όλα αυτά τα θετικά στοιχεία, τα μεταλαμπαδεύουν στους ήρωες και πρωταγωνιστές των έργων που μελετήσαμε. Επίσης, οι πατεράδες μέσα στο έργο της συγγραφέως, παρά την αυστηρότητα τους, διακρίνονται για την ανιδιοτελή αγάπη και υποστήριξη που παρέχουν στα παιδιά τους, καθώς και για την αγωνία τους να τα προετοιμάσουν για την είσοδό τους στον στίβο της ζωής.

Μέσα από την έρευνα προέκυψε το συμπέρασμα πως, παρά την ισχυρή παρουσία του πατέρα στο έργο της συγγραφέως, ο χαρακτήρας εκείνος που διαδραματίζει τον πιο καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των ηρώων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, είναι εκείνος της μητέρας. Το δίχως άλλο, η συγγραφέας εστιάζει ιδιαίτερα στην παρουσίαση των μητρικών χαρακτήρων, καθώς και στις στενές σχέσεις αγάπης και στοργής που διαμορφώνουν με τους νεαρούς πρωταγωνιστές της. Στα μυθιστορήματα και στα διηγήματα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη, η μητέρα έχει μια πολύ έντονη και δυναμική παρουσία, χωρίς, όμως, να απέχει πολύ από τα παραδοσιακά πρότυπα. Η μητέρα, συνήθως αστή ή αγρότισσα, είναι τις περισσότερες φορές νοικοκυρά και νιώθει την ανάγκη να προσφέρει και να φροντίζει ακούραστα όλα τα μέλη της οικογένειάς της, στην οποία και αφιερώνει τη ζωή της.

Παρόλα αυτά, οι μητρικοί χαρακτήρες εμφανίζονται ως ώριμα και ολοκληρωμένα άτομα, των οποίων, όμως, πρωταρχική έγνοια είναι η πορεία των παιδιών τους. Οι μητέρες μέσα στα έργα της συγγραφέως παρουσιάζονται όλο και πιο δυναμικές και μαχητικές, καθώς περνούν τα χρόνια, ενώ σταδιακά βγαίνουν από τον οικιακό χώρο, διεκδικώντας το δικό τους μερίδιο στην αγορά εργασίας. Οι μητρικοί χαρακτήρες, οι οποίοι απηχούν πολλές φορές προσωπικά βιώματα και εμπειρίες της συγγραφέως, αποτελούν τη σιωπηρή δύναμη που στηρίζει, εμπνέει και ενδυναμώνει τους ήρωες να αγωνιστούν κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες, τόσο για την ατομική και εθνική τους ελευθερία, όσο και για να διεκδικήσουν τη δική τους θέση στον κόσμο.

Παράλληλα, στο τρίτο κεφάλαιο επικεντρωθήκαμε και σε άλλους δεσμούς που συντροφεύουν τα παιδιά και τους έφηβους ήρωες της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Η παρουσία στενών και υποστηρικτικών δεσμών ανάμεσα στα αδέρφια, αλλά και στους γονείς των ηρώων κρίνεται πολύ σημαντική για την ομαλή οικογενειακή ζωή και την συναισθηματική ωρίμανση των παιδιών και των νέων. Ξεχωριστή θέση μέσα στην οικογένεια φαίνεται να έχουν τα ηλικιωμένα μέλη, ο παππούς και η γιαγιά. Η συγγραφέας, μέσα στο μυθιστορηματικό και διηγηματικό της έργο, εξαίρει τον σπουδαίο ρόλο του παππού και της γιαγιάς στην ολόπλευρη συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και εφήβων ηρώων της. Παράλληλα, τονίζει τη συμβολή των ηλικιωμένων αυτών ατόμων στη συνοχή της οικογένειας, αλλά και στη διατήρηση των παραδόσεων του έθνους.

Οι σχέσεις των ηρώων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη με τα μέλη τη οικογένειάς τους δίνονται με ρεαλισμό, απλότητα και ευαισθησία. Αυτό, όμως δε σημαίνει πως η συγγραφέας αποφεύγει να θίξει τις συγκρούσεις και τις διαφωνίες της κοινής συμβίωσης. Πράγματι, οι οικογένειες που παρουσιάζονται μέσα στο έργο της συγγραφέως δεν είναι εξιδανικευμένες, ούτε και τέλειες. Παρόλα αυτά, συγκροτούνται από ανθρώπους που σέβονται, αγαπούν και νοιάζονται βαθιά ο ένας τον άλλο. Έχουν, δηλαδή, στοιχεία που βοηθούν τα μέλη τους να αντιμετωπίζουν από κοινού σημαντικά ιστορικά γεγονότα και κοινωνικά προβλήματα που κλονίζουν τις οικογενειακές ισορροπίες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι οικογένειες των ηρώων της συγγραφέως, αποτελούν γι' αυτούς, ένα ασφαλές καταφύγιο, αλλά και ένα ορμητήριο για να ξεκινήσουν τον δικό τους αγώνα στη ζωή.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, επιχειρήσαμε να μελετήσουμε την επιρροή των φιλικών δεσμών στην πορεία και στις επιλογές των ηρώων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο αυτό, η φιλία αποτελεί το δεύτερο σημαντικότερο κοινωνικοποιητικό πλαίσιο για τα παιδιά και τους έφηβους ήρωες της συγγραφέως. Οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη αναπτύσσουν φιλικές σχέσεις με τους συνομηλίκους τους, δημιουργώντας στενούς συναισθηματικούς δεσμούς. Συχνή είναι, επίσης, και η ένταξη των νεαρότερων ηλικιακά ηρώων της συγγραφέως σε ομάδες, μέσα στις οποίες βρίσκουν ασφάλεια, συμπαράσταση και αποδοχή. Οι φιλικοί αυτοί δεσμοί, είναι ιδιαίτερα δυνατοί και στηρίζονται στην κατανόηση, την αγάπη, την αλληλεγγύη και την εχεμύθεια, καθώς και σε κοινές αξίες και ιδανικά, όπως η αγάπη για την ελευθερία, το ενδιαφέρον για το περιβάλλον και τον αθλητισμό. Οι φίλοι αναδεικνύονται σε συντρόφους στις δυσκολίες και στις περιπέτειες που οι ήρωες συναντούν, τόσο στο μακρινό ιστορικό παρελθόν, όσο και στη σύγχρονη εποχή.

Η παρουσία των φιλικών προσώπων βοηθά τους ήρωες να αναπτύξουν τα ταλέντα τους, να αντιμετωπίσουν τους φόβους τους και να εξελιχθούν σε δυναμικά και ανεξάρτητα άτομα. Επιπλέον, όπως προκύπτει από τα έργα της συγγραφέως, η φιλία είναι μια όμορφη, όσο και μοναδική σχέση, που μπορεί να ενώσει άτομα διαφορετικής κουλτούρας, θρησκείας και εθνότητας, φέρνοντας κοντά ακόμα και τους πιο αταίριαστους, φαινομενικά, ανθρώπους.

Στο εν λόγω κεφάλαιο παρακολουθήσαμε, επίσης, τις επιπτώσεις που έχουν η απουσία και ο θάνατος των φιλικών προσώπων, στη συμπεριφορά των ηρώων. Οι ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη που βρίσκονται στην εφηβεία ή τη νεότητα,

είναι εκείνοι που βιώνουν την απώλεια των φιλικών δεσμών με τη μεγαλύτερη ένταση και οδύνη. Παρά τις διαφωνίες και τις διαφορές που αντιμετωπίζουν οι ήρωες με τους φίλους τους, τα φιλικά πρόσωπα αναδεικνύονται σε βασικό πυλώνα στην πορεία ζωής των ηρώων της συγγραφέως, καθότι τους βοηθούν να απαγκιστρωθούν από την οικογενειακή εστία και να διαμορφώσουν τη δική τους ταυτότητα.

Το πέμπτο κεφάλαιο, είναι αφιερωμένο στη σχολική ζωή των ηρώων και γενικότερα στην εκπαίδευση και στον ρόλο που αυτή διαδραματίζει μέσα στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Στα έργα που τοποθετούνται στο ιστορικό παρελθόν η εκπαίδευση διαπνέεται από τις αρχές και τις αξίες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και σε ορισμένες περιπτώσεις φέρει στοιχεία αυστηρότητας και αυταρχισμού. Αντίθετα, στα έργα που διαδραματίζονται σε ένα πιο σύγχρονο περιβάλλον, η συγγραφέας εστιάζει περισσότερο στην ηθικοπλαστική και κοινωνικοποιητική δύναμη της εκπαίδευσης. Αυτή η διάσταση της εκπαίδευσης συμβάλλει στην εξέλιξη των ηρώων σε ενεργά και υπεύθυνα άτομα, που ενδιαφέρονται για την ιστορία, την παράδοση, το περιβάλλον και τον συνάνθρωπό τους. Βέβαια, ανεξαρτήτως εποχής, μέσα στο έργο της συγγραφέως η εκπαίδευση διαπνέεται από ανώτερες ανθρωπιστικές αξίες και μηνύματα.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο μελετήσαμε πολύπλευρα τη μαθητική ζωή, προσεγγίζοντας τις σχέσεις των ηρώων τόσο με τους δασκάλους, όσο και με τους συμμαθητές τους. Διαπιστώσαμε, πως οι εκπαιδευτικές δυνατότητες των ηρώων επηρεάζονται από τις ιστορικές συνθήκες, το φύλο και την κοινωνικοοικονομική θέση της οικογένειάς τους. Οι ήρωες, παιδιά και έφηβοι, αναζητούν μέσα στην εκπαίδευση δυνατότητες κοινωνικής και οικονομικής ανόδου, καθώς και την ευκαιρία να προσφέρουν στον τόπο και στους συνανθρώπους τους. Είναι φιλομαθείς, σέβονται και εκτιμούν τους δασκάλους που τους συμπεριφέρονται δίκαια και ισότιμα.

Από την πλευρά τους, οι δάσκαλοι στο έργο της Γρηγοριάδου-Σουρέλη, δεν δρουν μόνο μέσα στα όρια της σχολικής τάξης, αλλά και σε χώρους έξω από αυτήν, καθοδηγώντας και εμπνέοντας τους μαθητές τους με το προσωπικό τους παράδειγμα. Είναι αγωνιστές, ήρωες πολέμου, μέλη του κλήρου ή και απλοί πολίτες, οι οποίοι αφιερώνουν τη ζωή τους στη μόρφωση των μαθητών τους, καθώς θεωρούν την παιδεία και την πνευματική καλλιέργεια βασικό στοιχείο ενός ελεύθερου και υπεύθυνου ατόμου. Αποστρέφονται παρωχημένες και καταπιεστικές παιδαγωγικές μεθόδους και ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για την ανάπτυξη της κριτικής και δημιουργικής σκέψης των μαθητών τους.

Στο πέμπτο κεφάλαιο μελετήσαμε, επίσης, τις περιπέτειες της μαθητικής ζωής, όπως τις βιώνουν τα παιδιά και οι έφηβοι ήρωες. Οι μικροχαρές της σχολικής καθημερινότητας, οι μαθητικοί καυγάδες, οι σχολικές σκανταλιές και το άγχος των εξετάσεων δίνονται με το μοναδικό αφηγηματικό ταλέντο της συγγραφέως. Στα πλαίσια της σχολικής ζωής, ερευνήσαμε και ένα εξίσου σημαντικό στοιχείο, που συμβάλλει πολύ στην εξέλιξη των ηρώων της Γρηγοριάδου-Σουρέλη σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες. Πρόκειται για τη δυνατή θρησκευτική τους πίστη, που διαπνέεται από την αγάπη και τον σεβασμό απέναντι στον συνάνθρωπο. Η θρησκευτικότητα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής και της καθημερινότητάς των παιδιών και των εφήβων. Σε πολλές περιπτώσεις η θρησκευτική πίστη καθοδηγεί και φωτίζει τις επιλογές των ηρώων, αντανakλώντας τη βαθιά θρησκευτική ευλάβεια της ίδιας της συγγραφέως.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, επιχειρήσαμε να συνοψίσουμε τα κυριότερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα παιδιά και τους έφηβους ήρωες της Γρηγοριάδου-Σουρέλη. Η έρευνα επιβεβαίωσε την αρχική μας υπόθεση για ύπαρξη πολλών κοινών στοιχείων ανάμεσα στα παιδιά και τους έφηβους ήρωες της συγγραφέως. Τα χαρακτηριστικά αυτά αφορούν τόσο στον χαρακτήρα και την ψυχосύνθεση, όσο και στη δράση των παιδιών και εφήβων ηρώων. Πράγματι, οι ήρωες της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αγόρια στην πλειονότητα τους, ξεχωρίζουν για τον δυναμισμό, την αυτενέργεια και την αγάπη τους για την περιπέτεια και την ανεξαρτησία. Είναι ιδεολόγοι και ελεύθερα πνεύματα, χωρίς, όμως αυτό να σημαίνει πως δε διαθέτουν αδυναμίες και ελαττώματα. Οι εγωισμοί, οι φιλοδοξίες, τα λάθη και οι αποτυχίες αποτελούν κομμάτι της ζωής, του αγώνα και της γενικότερης πορείας ωρίμανσης των ηρώων. Το ερωτικό στοιχείο, παρόλο που εντοπίζεται σε αρκετά έργα της συγγραφέως, δεν καταλαμβάνει κεντρικό ρόλο στην αφήγηση και οριοθετεί τη μετάβαση των ηρώων στην εφηβεία.

Παράλληλα, στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο αναλύσαμε και άλλα φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας, που απασχολούν τη συγγραφέα, όπως είναι η φτώχεια και η παράνομη παιδική και εφηβική εργασία, ο ρατσισμός, η ανεργία, ο καταναλωτισμός και η αποξένωση των ανθρώπων μέσα στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις. Ξεχωριστή σημασία για τη Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη είχε, τέλος, η μόλυνση και καταστροφή του περιβάλλοντος, την οποία και προέβαλλε πολύπλευρα, όχι μόνο μέσα από τα μυθιστορήματα, αλλά και μέσα από τα παραμύθια της.

Η συγγραφέας προσεγγίζει τα ανωτέρω θέματα με γλαφυρότητα, ρεαλισμό και μοναδική ευαισθησία, σκιαγραφώντας ήρωες που αρνούνται να υποταχτούν σε συνθήκες που μειώνουν ή περιορίζουν τις ελευθερίες και τα όνειρά τους. Με μαχητικό πνεύμα, αστείρευτη αισιοδοξία και άκρατο ενθουσιασμό, η Γρηγοριάδου-Σουρέλη μέσα στο πλούσιο συγγραφικό της έργο, κατάφερε να πλάσει ζωντανούς ήρωες, απλούς και καθημερινούς ανθρώπους, παιδιά και εφήβους, που δεν σταματούν ποτέ να αγωνίζονται για την πατρίδα, τα πιστεύω τους ή για μια καλύτερη ζωή.

Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη έφυγε αφήνοντάς μας μία αξεπέραστη κληρονομιά που νικάει τον χρόνο. Στη σημερινή εποχή, που υπάρχει αμφισβήτηση και κρίση ηθικών αξιών και κοινωνικών θεσμών, τα έργα της Γρηγοριάδου-Σουρέλη προβάλλουν αισιόδοξα πρότυπα και μηνύματα, με ήρωες που μαγνητίζουν, συγκινούν και καθηλώνουν τους αναγνώστες κάθε ηλικίας. Θα μας συντροφεύει πάντα με τις ιστορίες, τα μυθιστορήματα και τα παραμύθια της.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

βλ. = βλέπε

Γ.Λ.Σ. = Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά

έκδ. = έκδοση

Ε.ΚΕ.ΒΙ. = Εθνικό Κέντρο Βιβλίου

επιμ. = επιμέλεια

Κ.Ε. Π. Β. = Κύκλος Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου

μτφ. = μετάφραση

ό.π. = όπως παραπάνω

περ. = περιοδικό

σ. = σελίδα

σσ. = σελίδες

συλ. έργο = συλλογικό έργο

τεύχ. = τεύχος

τόμ. = τόμος

χ.χ. = χωρίς χρονολογία

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πηγές

Α. Μυθιστορήματα

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1964), *Ο μικρός μπουρλοτιέρης*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1974), *Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα*, έκδ. 2^η, Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. , (1984), *Ρήγας Φεραίος: Ο τροβαδούρος της λευτεριάς*, Αθήνα :Αποστολική Διακονία.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη (1990), *Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς*, Αθήνα: Ακρίτας.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1992), *Καπετάν Κώττας*, έκδ.6^η, Αθήνα: Ψυχογιός.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1997), *Είναι κανείς εδώ;*, έκδ.4^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Αφρική, καλημέρα...*, έκδ.2^η, Αθήνα: Αστήρ.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Παιχνίδι χωρίς κανόνες*, έκδ.23^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2003), *Εμένα με νοιάζει*, έκδ.30^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2004), *Στις ρίζες της λευτεριάς*, έκδ. 2^η, Αθήνα: Πατάκης (1971- έκδ.1^η , Αθήνα: Δαμασκός).

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Ο Αλέξης με το ξύλινο άλογο*, έκδ. 5^η, Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τα δώδεκα φεγγάρια*, έκδ. 6^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2007), *Τέλος δεν έχει η αγάπη*, έκδ.8^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Ο μεγάλος αποχαιρετισμός*, έκδ.2^η, Αθήνα: Ψυχογιός.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Οι φρουροί του παραδείσου*, Αθήνα: Ακρίτας.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Πριν από το τέρμα*, έκδ.30^η , Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2017), *Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί*, έκδ. 18^η, Αθήνα :Ψυχογιός.

Β. Διηγήματα

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991), Συλλογή διηγημάτων: *Οι μάγοι της κασέτας*, Αθήνα: Άγκυρα.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1998), Συλλογή διηγημάτων: *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, Αθήνα: Ακρίτας.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Μνήμες της Σμύρνης*, έκδ. 7^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γ. Παραμύθια

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1999), *Χορεύοντας στο δάσος*, έκδ.8^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2001), *Συντροφιά με τον άνεμο*, έκδ.13^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2005), *Πόσα λέει η ελιά, πόσα ακούει ο λαγός...*, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2009), *Κατερίνα*, έκδ. 7^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2011), *Ο σπουργίτης με το κόκκινο γιλέκο*, έκδ.20^η, Αθήνα: Ψυχογιός.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2013), *Ο αγέρας παίζει φλογέρα*, έκδ.16^η, Αθήνα: Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2013), *Αγκαλιά με παραμύθια*, Αθήνα: Ψυχογιός.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2015), *Μια ευχή στον ουρανό*, έκδ. 3^η, Αθήνα: Ψυχογιός.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2016), *Τα παραμύθια της Γαλάτειας*, έκδ.5^η, Αθήνα: Ψυχογιός.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2016), *Φουρφουρής ο κότσυφας*, έκδ. 22^η, Αθήνα : Πατάκης.

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (2017), *Τρελοβάπορο χωρίς τιμόνι*, έκδ. 14^η, Αθήνα: Πατάκης.

Δ. Βιβλία για σχολική χρήση

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1979), *Αναγνωστικό Δ' Δημοτικού*, έκδ.1^η, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων. Ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html>

2. Μελέτες

- Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1984), *Τάσεις και Εξελίξεις της Παιδικής Λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, έκδ.3^η, Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων.
- Αναγνωστόπουλος Β.Δ. – Δελώνης Α. (1984), *Παιδική λογοτεχνία και σχολείο: Κατάλογος ελληνικών παιδικών βιβλίων*, Αθήνα: Πατάκης.
- Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1987), *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας: Α' Ανιχνεύσεις*, έκδ. 3^η, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1991), *Η ελληνική παιδική λογοτεχνία κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1945-1958)*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (2001), *Ιδεολογία και Παιδική Λογοτεχνία*, τόμ. 1^{ος}, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1988), «Το παιδί, η σύγχρονη πραγματικότητα και ο συγγραφέας», στο συλλογικό έργο: *Η Παιδική Λογοτεχνία και το μικρό παιδί*, Εισηγήσεις στο Β' Σεμινάριο του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου (Καρδίτσα 15 και 16 Νοεμβρίου 1986), Αθήνα: Καστανιώτης, σσ.127-134.
- Γρηγοριάδου Σουρέλη Γαλάτεια (1993), «Γράφοντας Ιστορικά Μυθιστορήματα», στο συλλογικό έργο: *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*, τόμ. 1^{ος}, Κατσίκη Γκίβαλου Ά. (επιμ.), Αθήνα : Καστανιώτης, σσ. 135-141.
- Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά (1978), *Τα είκοσί μας χρόνια: 1958-1978*, Αθήνα : Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά.
- Δελώνης Αντώνης (1982), *Εισαγωγή στη Μεταπολεμική Παιδική Λογοτεχνία*, Αθήνα : Κέδρος.
- Δελώνης Α. (1986), *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: 1835-1985 από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*, Αθήνα :Ηράκλειτος, σσ.23-24.
- Καλλέργης Η.Ε. (1993), «Το πρόβλημα της ιδεολογίας στα παιδικά λογοτεχνήματα», *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και πράξη* (συλ. τόμ.), Κατσίκη-Γκίβαλου Ά. (επιμ.), τόμ. 1^{ος}, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ.41-55.
- Καλλέργης Η.Ε. (1999), «Το ιστορικό μυθιστόρημα και η σύγχρονη νεανική μας λογοτεχνία», εισηγήσεις του σεμιναρίου του Κ.Ε.Π.Β. με θέμα: *Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία: Το Παρελθόν, το παρόν, το μέλλον της*, Χατζηδημητρίου Σ. (επιμ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ.115-127.
- Καλλέργης Η.Ε. (1995), *Προσεγγίσεις στην παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα: Καστανιώτης.

- Καλλέργης Η. Ε. (2004), «Ματιές στο θρησκευτικό νεανικό μας μυθιστόρημα», *Το σύγχρονο ελληνικό παιδικό-νεανικό μυθιστόρημα* (συλ. τόμ.), Τσίλιμνη Τ. (επιμ.), Αθήνα :Σύγχρονοι ορίζοντες, σσ. 144-154.
- Κανάβα Ζ. (1994), «Το στοιχείο της αγάπης στην παιδική λογοτεχνία», *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*, Κατσίκη –Γκίβαλου Α. (επιμ.), τόμ. 2^{ος}, Αθήνα: Καστανιώτη, σσ.238-248.
- Κανατσούλη Μ. (1994), «Ο ρατσισμός στο ελληνικό παιδικό βιβλίο», στο συλ. έργο *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και πράξη*, Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (επιμ.), τόμ. 2ος, σσ.196-215.
- Κανατσούλη Μ. (2002), *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της Παιδικής Λογοτεχνίας : σχολικής και προσχολικής ηλικίας*, έκδ. 2η , University Studio Press: Θεσσαλονίκη.
- Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (1993), «Εισαγωγή» στο συλλογικό έργο: *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*, Κατσίκη –Γκίβαλου Α. (επιμ.), τόμ. 1^{ος}, Αθήνα :Καστανιώτης, σσ.13-22.
- Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2010), *Φιλολογικές διαδρομές Γ'*, έκδ. 2^η, Αθήνα: Πατάκης.
- Κατσίκη –Γκίβαλου Α. (2011), «*Το θαυμαστό ταξίδι: Μελέτες για την Παιδική Λογοτεχνία*», έκδ. 16^η, Αθήνα: Πατάκης.
- Κατσίκη-Γκίβαλου Α. – Πολίτης Δ. (επιμ.), (2013), *Καλλιεργώντας τη φιλαναγνωσία : πραγματικότητες και προοπτικές*, Αθήνα: Διάδραση.
- Καλογήρου Τζ. – Λαλαγιάννη Κ. (επιμ.), (2005), *Η Λογοτεχνία στο σχολείο : Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Κυριάκου Φωτεινή (2017), *Όψεις της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας μέσα από μυθιστορήματα της Λότης Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου και της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, κατεύθυνση Αγωγή και Πολιτισμός, Αθήνα.
- Μαλαφάντης Κωνσταντίνος Δ. (2001), *Θέματα παιδικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα :Πορεία.
- Μαλαφάντης Κ. Δ. (2001), *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα: Πορεία.
- Μαλαφάντης Κ.Δ. (2005), *Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*, τόμ. 1^{ος} & 2^{ος}, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μαλαφάντης Κ. Δ. (2005), *Το Παιδί και η Ανάγνωση: Στάσεις, Προτιμήσεις, Συνήθειες*, Αθήνα: Γρηγόρης.

- Μαλαφάντης Κ. Δ. (2006), *Το παραμύθι στην εκπαίδευση: Ψυχοπαιδαγωγική διάσταση και αξιοποίηση*, Αθήνα: Ατραπός.
- Μαλαφάντης Κ.Δ. (2011), «Η πολλαπλή συμβολή του Διαφωτισμού στη διαμόρφωση της νεοελληνικής παιδείας», *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης: Όψεις και Απόψεις* (συλ. έργο), Μπουζάκης Σ. (επιμ.), τόμ. 1^{ος}, Αθήνα :Gutenberg, σσ. 399-412.
- Μερακλής Γ. Μ. (2012) *Για το λαϊκό παραμύθι, Διδακτικές προτάσεις για νηπιαγωγούς και δασκάλους*, Αθήνα: Διάδραση.
- Μητροφάνης Ιωάννης Α. (1997), *Το ιστορικό μυθιστόρημα και η παιδευτική του διάσταση στο έργο της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη κατά την περίοδο 1960-1980*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Ρέθυμνο.
- Μητροφάνης Ιωάννης Α. (2001), *Το ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους κατά την περίοδο 1900-1980 : Τα πρόσωπα και τα προσωπεία*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Νομικού Αργεντινή (2005), *Η Μικρασιατική Καταστροφή και το δράμα των προσφύγων μέσα από τη Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους*, ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Κατεύθυνση: Λογοτεχνία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Παπαδάτος Ι.(1993), «Η οικολογία στην ελληνική παιδική λογοτεχνία», στο συλ. τόμ. *Παιδική Λογοτεχνία: Θεωρία και Πράξη*, τόμ. 1^{ος}, Κατσίκη-Γκίβαλου Ά. (επιμ.), Αθήνα: Καστανιώτης, σσ.103-118.
- Παπαδάτος Ι. (2003), *Τα περιβαλλοντικά προβλήματα στην ελληνική παιδική πεζογραφία (1975-1990) κοινωνιοπαιδαγωγική-λογοτεχνική προσέγγιση*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (1995), «Ο ρεαλισμός στην παιδική λογοτεχνία», *Όπως και στ' αηδόνια...*, Αθήνα: Πατάκης, σσ. 65-72.
- Πέτροβιτς –Ανδρουτσοπούλου Λ. (2002), *Το μικρόβιο της ευεξίας: γράφοντας βιβλία για παιδιά*, Αθήνα: Πατάκης.
- Πέτροβιτς Ανδρουτσοπούλου Λ. (2016, χειμώνας), «Αποχαιρετισμός: Στη Γαλάτεια Γρηγοριάδου –Σουρέλη, στη Βούλα Μάστορη, στον Παντελή Καλιότσο», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 122, σ.71-72.
- Σακελλαρίου Χ. (1985), *Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας: Ελληνική και Παγκόσμια: Από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, έκδ.3^η, Αθήνα: Φιλippότης.

3. Άρθρα

- Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1992, καλοκαίρι), «Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός και η Παιδική Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 26, σσ.137-140.
- Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1993, άνοιξη), «Νεανική Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ.29, σσ.14-17.
- Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (1994), «Πορεία της ελληνικής παιδικής Λογοτεχνίας», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 36, σσ.57-59.
- Αναγνωστόπουλος Β.Δ. (2016,χειμώνας) «Αποχαιρετισμός: Στη Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στη Βούλα Μάστορη , στον Παντελή Καλιότσο», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 122. , σ. 71.
- Αγγελοπούλου Βίτω, (1990, Ιούνιος), «Το παιδί και τα προβλήματά του στη θεματολογία της σύγχρονης ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας», περ. *Διαβάζω*, τεύχ.242, σσ.27-32.
- Γκλιάου Ν. (1995, χειμώνας), «Το πρόσωπο του δασκάλου στην ελληνική παιδική λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 40, σσ. 323-327.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1986, φθινόπωρο), «Προσεγγίσεις στα βιβλία: Ιστορικά Μυθιστορήματα», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 3, σσ.196-198.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1989, χειμώνας), Επιστημάνσεις: «Το βιβλίο χτες, σήμερα, το 1992» και «Ασήμαντες...ασημαντότητες», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 16, σσ.253-254.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1989, χειμώνας), «Ξαναδιαβάζοντας το Παραμύθι χωρίς όνομα» περ. *Διαδρομές*, τεύχ.16, σσ. 278-281.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1989, καλοκαίρι), Επιστημάνσεις: «Μια ακόμα προσφορά», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 14, σ. 86.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1989, καλοκαίρι), «Προσεγγίσεις : Τα Συναξάρια του σήμερα», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 14, σ. 108-109.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ.(1990,άνοιξη), Επιστημάνσεις: «Ονειρεύομαι...», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 17, σ.4.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1990, φθινόπωρο), «Προσεγγίσεις στα βιβλία: Δυο βιβλία, δύο συγγραφείς για την ίδια χρονική στιγμή», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 19, σσ.218-219.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1991, χειμώνας), στη στήλη των Επιστημάνσεων, άρθρα: «Ένα ΜΡΑΒΟ!», «Και δεύτερο ΜΠΡΑΒΟ», «Λεξιπενία-Σκεψηπενία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ.24, σσ. 245-246.

- Γρηγοριάδου –Σουρέλη Γ.(1992, καλοκαίρι), «Παπάδες και δάσκαλοι, μακεδονομάχοι», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 26, σσ.105-107.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια (1993,άνοιξη), Επιστημάνσεις :«Ποιος είναι ο Μεγαλέξανδρος» , περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 29, σσ. 5-6.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1993, καλοκαίρι), «Αν τα παιδιά...», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 30, σσ.144-145.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996,άνοιξη), «Συνεντεύξεις με τους δημιουργούς των Διαδρομών», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 41, σσ.63-65.
- Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γ. (1996, φθινόπωρο), Επιστημάνσεις: «Μ’ ένα βιβλίο στο χέρι», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 43, σσ.164-165.
- Ηλία Ελένη, (2016, χειμώνας), «Αποχαιρετισμός στη Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στη Βούλα Μάστορη, στον Παντελή Καλιότσο. Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη : Η συγγραφέας των αντιθέσεων», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 122,σ. 72.
- Κατσίκη-Γκίβαλου Ά. (1990, Φεβρουάριος), «Το παιδί και ο έφηβος στη λογοτεχνία για παιδιά του 20^{ού} αιώνα» , περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 232, σσ. 68-72.
- Κατσίκη- Γκίβαλου Ά. (2015, Ιούλιος), «Βιωμένη πραγματικότητα, μαρτυρία και ιστορία στο νεότερο παιδικό και εφηβικό λογοτεχνικό βιβλίο», ηλεκτρονικό περ. *Κείμενα*, τεύχ. 21, σσ.1-14, στην ιστοσελίδα του περιοδικού: http://keimena.ece.uth.gr/main/t21/03_gkivalou.pdf
- Κοντολέων Μάνος (1987, χειμώνας), Προσεγγίσεις στα βιβλία, περ. *Διαδρομές*, τεύχ.8, σσ. 300-302.
- Κοντολέων Μ. (1992, καλοκαίρι), «Μιλούν συγγραφείς που έγραψαν για τον Μικρασιατικό Ελληνισμό», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 26, σσ. 145-148.
- Μαλαφάντης Κ. Δ. (1990, Ιούνιος), «Η Λογοτεχνία στο Παιδικό Ανάγνωσμα-Εννοιολογικές Οριοθετήσεις», περ. *Διαβάζω*, τεύχ.242, σσ.18-21
- Νικολοπούλου Α. (1997, άνοιξη), «Το θρησκευτικό στοιχείο στο παιδικό και εφηβικό ιστορικό μυθιστόρημα», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 45, σσ.19-22.
- Παπαδάτος Ιωάννης (1993, Δεκέμβριος), «‘Οικο’- δάσος και ελληνική παιδική λογοτεχνία», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 325, σσ. 97-102.
- Πατεράκη Γ. (1989, χειμώνας), «Ο Μακεδονικός Αγώνας και η Γυναικεία Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 16, σσ.313-316.
- Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λ. (2016, χειμώνας), «Αποχαιρετισμός: Στη Γαλάτεια Γρηγοριάδου –Σουρέλη, στη Βούλα Μάστορη, στον Παντελή Καλιότσο», περ. *Διαδρομές*, τεύχ. 122, σσ.71-72.

4. Βοηθήματα

- Αργυροπούλου, Δ. Ρωξάνη (2003), *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του 18^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών.
- Γαλανάκη Ε. (2014), *Μοναξιά : το παράδοξο της ανθρώπινης φύσης*, Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργίου-Νίλσεν Μ. (1980), *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του Δημοτικού*, Αθήνα: Κέδρος.
- Cole Michael και Cole Sheila R. (2011), *Η ανάπτυξη των παιδιών*, Σόλμαν Μ. (μτφ.) Παπαληγούρα Ζ., Βορριά Π. και Μπαμπλέκου Ζ. (επιμ.), Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δραδάνος.
- Elliot Stephen N., Kratochwill Thomas R. , Littlefield - Cook Joan, Travers John F. (2008), *Εκπαιδευτική Ψυχολογία: Αποτελεσματική διδασκαλία-Αποτελεσματική μάθηση*, Σόλμαν Μ. και Καλύβα Φ. (μτφ.), Λεοντάρη Α. και Συγκολίττου Έ. (επιμ.), Αθήνα: Gutenberg.
- Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα – έργα – ρεύματα – όροι (2007), συλλογικό έργο, 1^η έκδ., Αθήνα : Πατάκης σσ. 442-443 και σ.2052.
- Ματθαίου Δημήτρης (2007), *Συγκριτική σπουδή της εκπαίδευσης*, έκδ. 2η, Αθήνα: Εργαστήριο Συγκριτικής Παιδαγωγικής, Διεθνούς Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Επικοινωνίας.
- Ματσαγγούρας Η.Γ. (1998), *Η σχολική τάξη*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μουσούρου Λ.Μ. (1989), *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μυλωνάκου-Κεκέ Η. (2009), *Συνεργασία Σχολείου, Οικογένειας και Κοινότητας Θεωρητικές προσεγγίσεις και πρακτικές εφαρμογές*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παππάς Θεόδ. (2016), *Η μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες*, έκδ.2^η, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Παρασκευόπουλος Ι.Ν. (χ.χ.), *Εξελικτική ψυχολογία: Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση: σχολική ηλικία*, τόμ. 3^{ος}, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
- Παρασκευόπουλος Ι.Ν. (χ.χ.), *Εξελικτική ψυχολογία: Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση: εφηβική ηλικία*, τόμ. 4^{ος}, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.
- Rubin Z. (1987), *Οι φιλίες των παιδιών. Ο ρόλος της φιλίας στο αναπτυσσόμενο παιδί*, Αθήνα: Π. Κουτσούμπος.
- Τσιπλητάρης, Α. Φ. και Μπαμπάλης Θ.Κ.(2006), *Δέκα παραδείγματα μεθοδολογίας επιστημονικής έρευνας έρευνας: από τη θεωρία στην πράξη*, Αθήνα: Ατραπός.
- Τσιπλητάρης Α.Φ.(2011), *Ψυχοκοινωνιολογία της σχολικής τάξης*, Αθήνα: Διάδραση.

5. Ιστοσελίδες:

Έπαινοι, βραβεία και τιμητικές διακρίσεις που έλαβε η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, αναγράφονται στο ηλεκτρονικό αρχείο του ΕΚΕΒΙ (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου) : www.ekebi.gr

Κοντολέων Μ.(2017), «Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη: Το αποτύπωμα μιας συγγραφικής παρουσίας», κείμενο που διάβασε ο Μ. Κοντολέων στην εκδήλωση-αφιέρωμα στην Γρηγοριάδου –Σουρέλη που διοργάνωσαν τα σωματεία: Πανελλήνια Ένωση Γυναικών και Μητέρες Επιστήμονες Πολύτεχνες στον χώρο εκδηλώσεων του Ιανού στις 7 Μαρτίου 2017. Ανακτήθηκε από την επίσημη ιστοσελίδα του συγγραφέα: http://manoskontoleon2.blogspot.com/2017/03/blog-post_8.html

Μαγνητοσκοπημένη συνέντευξη της Γρηγοριάδου -Σουρέλη στους μαθητές της Ε΄ τάξης του Α΄ Αρσάκειου Δημοτικού σχολείου το 1998. Δημοσιεύτηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 2016 στην ιστοσελίδα: <https://www.youtube.com/watch?v=W7g1Kenhugs>

Παπαθανασόπουλος Γ.Ν. (2013), «Γαλάτεια Γρηγοριάδου – Σουρέλη», κείμενο σε εκδήλωση που έγινε προς τιμήν της συγγραφέως στη Νέα Ερυθραία, υπό την αιγίδα του Δήμου Κηφισιάς την Τρίτη 10 Δεκεμβρίου 2013. Αναρτήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2013 στην ιστοσελίδα: <https://enromiosini.gr/paratiritirio/epikairothta/γαλατεια-γρηγοριαδου-σουρελη/>

Παπαθανασόπουλος Γ.Ν.(2014), «Η αξία του βιβλίου και της γιαγιάς για τα παιδιά», συνέντευξη της Γρηγοριάδου-Σουρέλη στον Γιώργο Ν. Παπαθανασόπουλο, που αναρτήθηκε στις 6 Μαρτίου 2014 στην ιστοσελίδα: <http://www.katanixis.gr/2014/03/h.html>

«Πέθανε η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη», άρθρο στην εφημερίδα το Βήμα. Το άρθρο δημοσιεύτηκε στις 23/09/2016 στην ηλεκτρονική ιστοσελίδα της εφημερίδας: <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=831086>

Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου Λότη (2013), «Γαλάτεια Γρηγοριάδου Σουρέλη: μια χειμαρρώδης και ακούραστη δημιουργός». Το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε στις 18/6/2013 στην προσωπική ιστοσελίδα της συγγραφέως: <http://lotypetrovits.blogspot.com/search?q=%CE%93%CE%B1%CE%BB%CE%AC%CF%84%CE%B5%CE%B9%CE%B1+%CE%93%CF%81%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%85+%CE%A3%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%AD%CE%BB%CE%B7>

Πέτροβιτς Ανδρουτσοπούλου Λ. (2017), «Μνήμη Γαλάτειας-Γρηγοριάδου Σουρέλη: Το πρόσωπο και το έργο της», άρθρο της συγγραφέως και στενής φίλης της Γρηγοριάδου –Σουρέλη . Δημοσιεύτηκε στην προσωπική της ιστοσελίδα στις 7 Μαρτίου 2017: http://lotypetrovits.blogspot.com/2017/03/blog-post_8.html

Σουρέλης Γιάννης (2016) : «Γαλάτεια Γρηγοριάδου- Σουρέλη : Η μάνα μου, όπως δεν την γνώρισε κανείς», κείμενο του μικρότερου γιου της συγγραφέως, που αναρτήθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου 2016 στην ιστοσελίδα <http://www.themamagers.gr/tha-sou-pomia-istoria/galatia-grigoriadi-sourelia-mana-mou-opos-den-tin-gnorise-kanis/>

Στο συγκεκριμένο άρθρο παρουσιάζεται σπάνιο φωτογραφικό υλικό από προσωπικές οικογενειακές στιγμές της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.

Τιμητική εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε το Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 2013, αφιερωμένη στη συγγραφέα Γρηγοριάδου –Σουρέλη στα πλαίσια του προγράμματος «Ενορία εν δράσει...». Το κείμενο που δημιουργήθηκε αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα της Συνοδοιοπορίας στις 12/12/2013: https://synodoiporia.blogspot.com/2013/12/blog-post_6724.html

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Σ' αυτό το παράρτημα δίνονται οι τίτλοι των έργων της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη.

A. Βιβλία της Γρηγοριάδου-Σουρέλη για παιδιά και νέους

Ο μικρός μπουρλοτιέρης, (ιστ. μυθιστ.), εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1964 (1^η έκδ.) • εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1990 (2^η έκδ. έως σήμερα).

Χορεύοντας στο δάσος (συλλογή παραμυθιών), εκδόσεις Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1966 (1^η-3^η έκδ.) • Εκδόσεις Βασδέκης, Αθήνα 1987 (4^η έκδ.) • εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1997 (5^η έκδ. έως σήμερα).

Ο σπουργίτης με το κόκκινο γιλέκο, (μυθιστόρημα-παραμύθι), εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1969 (1^η -3^η έκδ.) • εκδόσεις Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1982 (4^η έκδ.) • εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 1983 (5^η έκδ. και εξής).

Κατερίνα (παραμύθι), εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1970 (1^η έκδ.) • εκδόσεις Καμπανάς Αθήνα 1989 (2^η-5^η έκδ.) • εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1999 (6^η έκδ. και εξής).

Φουρφουρή-Πώς φτιάχτηκε το δάσος (παραμύθι), εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1970 (1^η έκδ.) • Α.Σ.Ε., Θεσσαλονίκη 1982 (2^η -5^η εκδ) • με τίτλο *Φουρφουρή ο κότσυφας*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1994 (6^η έκδ. και εξής).

Ρήγας Φεραίος (μυθιστορηματική βιογραφία), εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1971 (1^η έκδ.) • εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2004 (2^η έκδ.) (εξαντλημένο).

Στις ρίζες της λευτεριάς (ιστορική μονογραφία), εκδόσεις Δαμασκός, Αθήνα 1971 (1^η έκδ.) • εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004 (2^η έκδ.).

Καπετάν Κώττας (μυθιστορηματική βιογραφία), εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1971 • εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 1991 (από 6^η έκδ. και εξής).

Το δαχτυλίδι του αυτοκράτορα (ιστορικό μυθιστόρημα), εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1972 (εξαντλημένο).

Τα δώδεκα φεγγάρια (μυθιστόρημα), εκδόσεις Δαμασκός, Αθήνα 1972 • εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002.

Ο Αλέξης με το ξύλινο άλογο (μυθιστόρημα-παραμύθι), εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1973 (1^η έκδ.).

Εμένα με νοιάζει (μυθιστόρημα), εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1977 (1^η έκδ.) • Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα: 1990 (4^η -15^η έκδ.).

Ο αγέρας παίζει φλογέρα (μυθιστόρημα-παραμύθι), εκδόσεις Τήνος, Αθήνα 1977• Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1995.

Συντροφιά με τον άνεμο (συλλογή παραμυθιών), Αγροτικές Συνεταιριστικές Εκδόσεις, Θεσσαλονίκη 1982 (1^η – 6^η έκδ.) • Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1994 (7^η έκδ. και εξής).

Παιχνίδι χωρίς κανόνες (μυθιστόρημα), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1982.

Τα σκυλιά του Αγίου Βερνάρδου, (μυθιστόρημα), Αγροτικές Συνεταιριστικές Εκδόσεις, Θεσσαλονίκη 1985• Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1994.

Το φεγγάρι το γραμματόσημο κι εγώ (μυθιστόρημα), εκδόσεις Άγκυρα, Αθήνα 1987 (1^η – 4^η έκδ.)• Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001.

Τρελοβάπορο χωρίς τιμόνι (παραμύθια), εκδόσεις Άγκυρα, Αθήνα 1987 Εκδόσεις• Πατάκη, Αθήνα 1998.

Ντο-ρε-μι κι ένα σκυλί (μυθιστόρημα), εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 1988.

Τα 24 παιδιά της Καλομάνας (παραμύθι), εκδόσεις Καμπανάς, Αθήνα 1988• Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004 (εξαντλημένο από τον εκδότη).

Ο μεγάλος αποχαιρετισμός (μυθιστόρημα), εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 1990(1^η έκδ.)

Το τσίρκο μας (παραμύθι), εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 1990 (εξαντλημένο από τον εκδότη).

Οι μάγοι της κασέτας (συλλογή διηγημάτων), εκδόσεις Άγκυρα, Αθήνα 1991 (εξαντλημένο από τον εκδότη).

Αύριο είναι Κυριακή (αφήγημα), εκδόσεις Ουρανός, Αθήνα 1992.

Η ζωή του Χριστού (βιογραφία), εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1994.

Οι μύθοι του Λαφονταίν (παραμύθια), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 1995 (εξαντλημένο).

Δρόμο παίρνω, δρόμο αφήνω (κυκλοφοριακή αγωγή για παιδιά και μεγάλους), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1996 • (αναμορφωμένη έκδοση), Εκδόσεις Πατάκη Αθήνα 2003.

Ελα στη βάφτισή μου (μυθιστόρημα), εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 1997 (εξαντλημένο).

Σκύλος με σπίτι (μυθιστόρημα-παραμύθι), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998.

Τέλος δεν έχει η αγάπη (μυθιστόρημα), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001 (1^η έκδ.)

Κι ο κόσμος ήρθε πάνω κάτω (παραμύθια), Εκδόσεις Μαΐστρος, Αθήνα 2001 (εξαντλημένο).

Πόσα λέει η ελιά, πόσα ακούει ο λαγός... (μυθιστόρημα-παραμύθι), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2005.

Αν κατάλαβες...τρελά πράγματα!; (παραμύθια), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2006 (εξαντλημένο).

Σόλων και Κροίσος. Όταν ο πλούτος συνάντησε τη Σοφία, (μυθιστόρημα), Εκδόσεις Πατάκη Αθήνα 2007.

Ιστορίες μιας νύχτας (παραμύθια), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007 (εξαντλημένο).

Από τον Άργο στη Λάικα. Ζώα πιστοί μας φίλοι πάντα, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007.

Τα παραμύθια της Γαλάτειας (συλλογή παραμυθιών), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2007 (1^η έκδ.).

Κομπιουτεράκι αγάπη μου (μυθιστόρημα-παραμύθι), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2008 (εξαντλημένο).

Μιλήστε μου για τα Χριστούγεννα (παραμύθια), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2008.

Οι φρουροί του παραδείσου (μυθιστόρημα), Εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 2009.

Δωσ' μου το χέρι σου, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010 (εξαντλημένο απ' τον εκδότη).

Μια ευχή στον ουρανό (συλλογή παραμυθιών), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα, 2011

Ελάτε να διαβάσουμε παραμύθια (συλλογή παραμυθιών), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2012.

Πάσχα, Κυρίου Πάσχα, Εκδόσεις Ψυχογιός Αθήνα 2012 .

Αγκαλιά με παραμύθια (συλλογή παραμυθιών), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα , 2013

B. Βιβλία για ενηλίκους

Αφρική Καλημέρα (μυθιστόρημα), εκδόσεις Πορευθέντες, Αθήνα, 1971 (1^η έκδ.), Εκδόσεις Αστήρ: Αθήνα, 2001 (έκδ. 2^η)

Συλλογή διηγημάτων: *Κουβεντούλες με τη Γαλάτεια*, (1998), Αθήνα: Ακρίτας (εξαντλημένο).

Δημήτριος, ο νεομάρτυρας άγιος της Τριπολιτσάς (μυθιστορηματική βιογραφία), Ιερά Μητρόπολις Μαντινείας- Κυνουρίας: Τρίπολη 1975 (έκδ.1^η), Εκδόσεις Ακρίτας: Αθήνα, 1990 (έκδ.2^η-3^η)

Μνήμες της Σμύρνης (συλλογή διηγημάτων), με τίτλο *Καυτές μνήμες από τη Σμύρνη*, Εκδόσεις Φιλιππότη :Αθήνα, 1985 (1^η έκδ.) · Εκδόσεις Πατάκη: Αθήνα, 1998 (και εξής).

Είναι κανείς εδώ; (μυθιστόρημα), Εκδόσεις Πατάκη : Αθήνα 1994 (εξαντλημένο).

Ο νεομάρτυρας Παύλος (μυθιστορηματική βιογραφία) Εκδόσεις Ακρίτας Αθήνα 2000 (εξαντλημένο από τον εκδότη).

Γ. Βιβλία για σχολική χρήση

Ζήτουλας για το γένος (θεατρικό), Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1971.

Αναγνωστικό Δ' Δημοτικού, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα, 1979.

Δ. Σε συνεργασία με άλλους συγγραφείς

Τα γιορτηνά μας (ανθολογία), Εκδόσεις Παπαδημητρίου, Βαρελλά Αγγελική (επιμ.) Αθήνα 1993 (εξαντλημένο).

Αθάνατη ιδέα (συλλογή διηγημάτων), Εκδόσεις Άγκυρα, Παπαδημητρίου Αν. (επιμ.), Αθήνα 1996 (εξαντλημένο).

Ελληνικά διηγήματα Χριστουγέννων –Πρωτοχρονιάς (ανθολογία σε συνεργασία με το Μάνο Κοντολέον και την Πόλυ Μηλιώρη), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1994.

Στο γαλαξία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, Εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1994

Ελληνικά διηγήματα με θέμα το Πάσχα (ανθολόγηση σε συνεργασία με τον Μάνο Κοντολέον και την Πόλυ Μηλιώρη), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1996.

Διηγήματα και άλλα κείμενα Ελλήνων συγγραφέων με θέμα το ταξίδι (ανθολόγηση σε συνεργασία με τον Μάνο Κοντολέον και την Πόλυ Μηλιώρη), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1996 (εξαντλημένο).

Διηγήματα και άλλα κείμενα Ελλήνων συγγραφέων με θέμα το βουνό και τη θάλασσα (ανθολόγηση σε συνεργασία με τον Μάνο Κοντολέον και την Πόλυ Μηλιώρη), Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1996 (εξαντλημένο).

Θα' θελα τόσα να σου πω μαμά. Θα' θελα τόσα να σου πω μπαμπά (συλλογή διηγημάτων), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2001 (εξαντλημένο).

Ιστορίες που γράφει η ζωή (συλλογή διηγημάτων), Εκδόσεις Ψυχογιός, Δήμος Χ. (επιμ.), Αθήνα 2002 (εξαντλημένο).

Αθάνατο Ολυμπιακό πνεύμα (συλλογή διηγημάτων), Εκδόσεις Ψυχογιός, Δράκος Γ. (επιμ.), Αθήνα 2003.

Οικογένεια σε κρίση (συλλογή διηγημάτων), Εκδόσεις Ακρίτας, Κοκκίνου Μ. (επιμ.), Αθήνα 2009 (εξαντλημένο).

Ε. Μεταφράσεις

Ο πλανήτης των χριστουγεννιάτικων δέντρων, Τζιάνι Ροντάρι, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1995 (εξαντλημένο).

Εξώφυλλα πρώτων εκδόσεων



Εξώφυλλο 1^{ης} έκδ.

Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας
(έκδοση εκτός κυκλοφορίας)



Εξώφυλλο 1^{ης} έκδ.

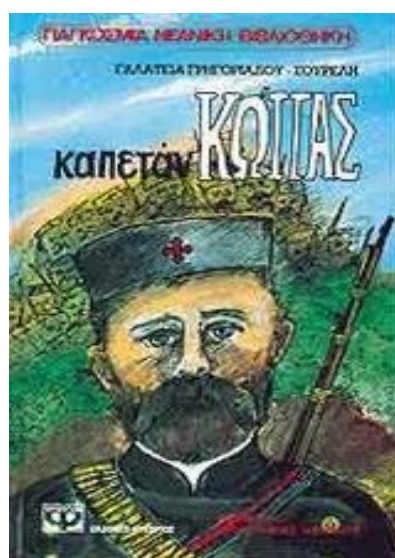
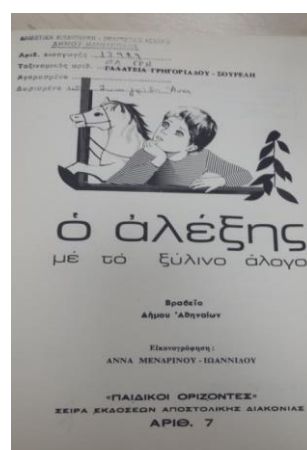
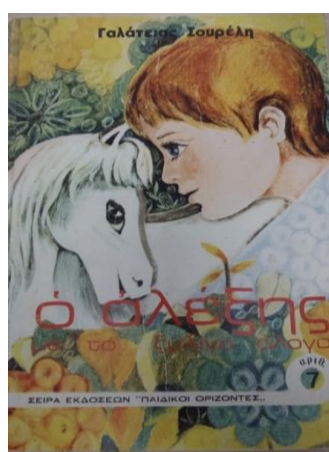
Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας
(έκδοση εκτός κυκλοφορίας)



Εξώφυλλο 1^{ης} έκδ. (εκτός κυκλοφορίας)
Αθήνα: Αποστολική Διακονία



Εξώφυλλο 3^{ης} έκδ. (εκτός

Εξώφυλλο 1^{ης} έκδ. Αθήνα: ΨυχογιόςΕξώφυλλο 1^{ης} έκδ. Αθήνα: ΨυχογιόςΕξώφυλλο 1^{ης} έκδ. Αθήνα: Αποστολική Διακονία